

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

IV 1971

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

1

ΑΘΗΝΑΙ

Τὰ « Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρά τῆς Γενικῆς Ἐπιθεωρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κατ' Ἀπρίλιον, Αὐγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητῆς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικός Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων.

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : Τμῆμα Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουίζας Μοντεσάντου.

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι Ἴ. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἑτησίᾳ ἐσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἐξωτερικοῦ : § 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν § 3.50.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Ἀθῆναι. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Χ. 15268. Πτυκτὸν κάτοπτρον 5ου αἰ. π.Χ. (σ. 52, 53).

COPYRIGHT 1971: ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments, Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : A. Kaloyeropoulou. ART EDITOR : Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada and Sonia Kaloyeropoulou.

Printed : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service; 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription § 10 per volume. Single numbers § 3.50.

Please give six weeks notice of change of address.

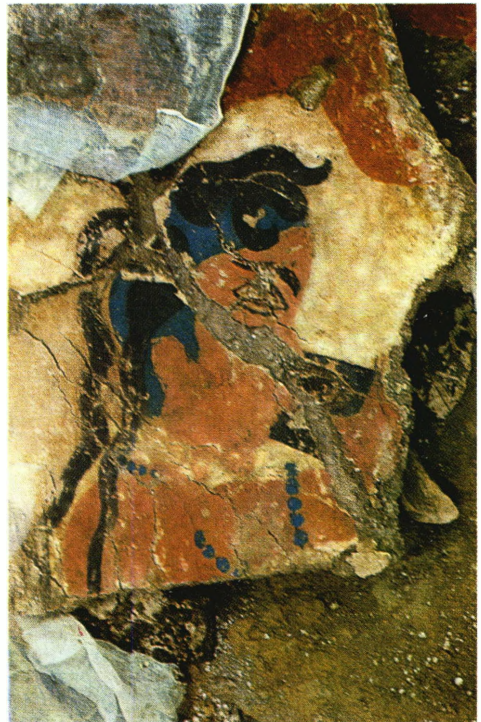
Picture on the cover: Athens. National Museum. Br. 15268. Folding mirror of the 5th cent. B.C. (p. 53).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>	Σελίς		Page
X. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Τοπογραφικά Ἀθηνῶν	1 - 9	Résumé	9
ΕΥΑΓΓ. ΔΕΓΓΛΑΚΗ, Ἀνασκαφή Ναυπλίας	10 - 11	Résumé	11
Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σπήλαια Διροῦ: Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1970 - 71	12 - 26	Résumé	26
Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Κεραμεικὸς κλίβανος ἐν Ἡλίδι	27 - 31	Zusammenfassung	32
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοπογραφικά τοῦ Καδμείου ἀνακτόρου.....	32 - 36	Summary	36 - 37
ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ταφαὶ Πρωίμου ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἰς Ἀνατολικὴν Πίνδον	37 - 41	Summary	42
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Ἀνασκαφαὶ εἰς Στύλον Ἀποκορώνου	42 - 44	Résumé	44
V. CALLIPOLITIS, Nouvelles salles de Sculpture au Musée National	44 - 49	—	—
Ε. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, Νέα αἶθουσα ἐκθέσεως χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου	49 -	Résumé	53
ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἐλαιῶνος Σερρών	54 - 57	Résumé	57
ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Θήρα: Ἀνασκαφαὶ 1970	58 - 65	Summary	66 - 74
 <i>ΣΚΙΝΔΑΛΛΑΜΟΙ</i>			
EG. VANDERPOOL, A Relief Pithos Fragment from Attica	75 - 76	—	—
I. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ Ἐρεχθείου	77 - 82	Summary	82 - 84
CHR. KARDARA, The Isthmian Wall	85 - 89	—	—
L. J. A. LOEWENTHAL, A note on the so-called Panaghia of the Catalans	89 - 91	—	—
I. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Δύο ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἄργους	92 - 98	Zusammenfassung	99
D. CALLIPOLITIS - FEYTMANS, Les plats attiques du Tumulus des Platéens à Marathon	99 - 101	—	—
V. KARAGEORGHIS, Notes on some Mycenaean capitals from Cyprus	101 - 107	—	—
E. TSIRIVAKOS, Kallithea: Ergebnisse der Ausgrabung	108 - 110	—	—
A. ΚΑΛΟΥÉΡΟΠΟΥΛΟΥ, Un monument attique funéraire retrouvé	110 - 111	—	—
Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Νέα λατινικὴ ἐπιγραφή ἐκ Πατρῶν	112 - 115	Summary	115
Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Βοκέρριος καὶ Βοκερία	115 - 117	Summary	117
 <i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ</i>			
ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ραδιενέργεια καὶ χρονολόγησις	118 - 120		
SP. IACOVIDIS, Radioactivity and Datation			121 - 123
V.E.G. KENNA, Ἡ τέχνη τῶν μινωικῶν σφραγιδολῖθων	123 - 130		
V.E.G. KENNA, The Art of Cretan Seal			130 - 135

1. Θήρα. Ἡ τοιχογραφία τῶν κρίνων. Δωμάτιον Δ2, νότιος τοῖχος (σ. 63)
2. Θήρα. Οἱ « νεαροὶ πρίγκιπες ». Τοιχογραφία. Δωμάτιον Β1 (σ. 59)
3. Θήρα. Δύο « ἀνθοδοχεῖα » μὲ γραπτὴν διακόσμησιν λευκῶν κρίνων (σ. 60)

1. Thera. The Lilies Fresco. Room Δ2, South wall (p. 71)
2. Thera. The « Young Princes » Fresco. Room Β1 (p. 68)
3. Thera. Two « Flower Pots » painted with white Lilies (p. 69)

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων ἀνεπτύχθη κατὰ τὸ ἐλεύθερον πολεοδομικὸν σύστημα, ἦτο δὲ « κακῶς ἐρυμοτομημένη διὰ τὴν ἀρχαιότητα »¹. Αἱ ὁδοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦσαν στεναὶ καὶ σκολιαί². Ἰδιαίτεροι ἀνάγκαι καὶ λόγοι θρησκευτικῆς παραδόσεως συνέτειναν εἰς τὴν κατασκευὴν εὐρείας ἀγυιᾶς συνδεούσης τὴν ἐπισημότεραν τῶν πυλῶν τῆς πόλεως — ἦτις ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καλεῖται Δίπυλον —, μετὴν Ἀκρόπολιν. Δι' αὐτῆς διήρχετο κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων³ ἡ πομπὴ ἢ κομίζουσα τὸν πέπλον εἰς τὴν θεάν· διὰ τοῦτο ὠνομάζετο ὁδὸς τῶν Παναθηναίων, ἐνίοτε δὲ ἐκαλεῖτο αὕτη καὶ « Δρόμος »⁴. Εἶναι τμῆμα τῆς ἀρχαιοτάτης ἀρτηρίας τῆς ἀγούσης ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως εἰς τὸν Κεραμεικὸν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκαδημείας.

Εἰς τὴν ταύτισιν τῆς ὁδοῦ ἐβοήθησαν αἱ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς πορείας τῆς πομπῆς⁵ καὶ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου

π.Χ. αἰ., ἥτις ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ τοῦ βορείου ἀναλημματικοῦ τοίχου τῶν Προπυλαίων, ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς Κλεψύδρας, πρὸ τῆς ὁποίας διήρχετο ἡ ὁδός⁶.

Τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων ὑπολογίζεται εἰς 1050 μ.⁷. Ἡ πορεία ταύτης ἀπὸ τοῦ Διπύλου μέχρι τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς Ἀγορᾶς προσδιορίσθη κατόπιν τῆς ἐντοπίσεως τοῦ μνημείου τοῦ Εὐβουλίδου πλησίον τῆς πλατείας τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων⁸ καὶ τῆς ἀνευρέσεως τῶν ὄρων τοῦ Κεραμεικοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἔσω Κεραμεικοῦ⁹, κυρίως ὅμως διεπιστώθη ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων δύο παλαιότερων ἀνασκαφῶν, αἵτινες διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1896 καὶ 1956 εἰς οἰκόπεδα κείμενα παρὰ τὴν βορείαν κλιτὸν τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ ἀριθ. 3 καὶ 7¹⁰. Τὸ τμῆμα τῆς ὁδοῦ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ τῶν 12 θεῶν, κατὰ τὴν ΒΔ. εἴσοδον τῆς Ἀγορᾶς, μέχρι τῆς ἀπολήξεώς της πρὸ τῶν Προπυλαίων ἔχει

1. Δικαίαρχος, ἀπόσπ. 59, 1 (Müller F. H. G., σ. 254).

2. Πρβλ. I. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηναίων, σ. 70 - 71.

3. Διὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν μεγάλων Παναθηναίων κατὰ τὸ ἔτος 566 π.Χ. καὶ τὴν τέλεσιν ἀγώνων πρὸς τιμὴν τῆς Παρθένου, πρβλ. Raubitschek, Dedications from the Athenian Acropolis, Cambridge 1949, σελ. 352, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως "Δρόμος" παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πρβλ. I. Τραυλός ἑ.ά., σελ. 38.

5. Ἱμερίου, Λόγοι III 12. Φιλοστράτου, Βίοι Σοφιστῶν II, 1, 5.

6. E. Vanderpool, Hesperia XVIII (1949), σ. 135.

7. Πρβλ. I. Τραυλός ἑ.ά., σ. 104.

8. Πausanias A', 2, 4. IG II² 4298.

9. Περὶ τῶν ὄρων τούτων πρβλ. Arch. Anz. XXX (1915), σ. 112. IG II² 2617, 2619 καὶ Wycherley, The Athenian Agora III, Literary and Epigraphical Testimonia, σ. 223.

10. Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ 3 οἰκόπεδον. Πρβλ. W. Dörpfeld, Antike Denkmäler II (1899 - 1901) καὶ W. Judeich, Topographie von Athen², σ. 185, πίν. 1, D3, D4.

Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ 7 οἰκόπεδον. Πρβλ. E. Vanderpool, Hesperia XXVIII (1956), σ. 286 - 295.

ἀποκαλυφθῆ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν βορείαν κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως¹¹.

Πρόσφατος ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, διεξαχθεῖσα εἰς οἰκόπεδον κείμενον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ ἀριθ. 5¹², ἦτοι μεταξὺ τῶν προαναφερθέντων οἰκοπέδων, ἀπέδωσε σημαντικώτατα νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων· οὐσιώδη ἐπίσης εἶναι τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα συναγονται διὰ τὴν πολεοδομικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἄστεως εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἔσω Κεραμικοῦ (σ χ έ δ. 1).

Ἡ ἀρχαία ὁδὸς ἀπεκαλύφθη ἐνταῦθα μέχρι μήκους 22 μ. βαίνουσα παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδὸν Ἀδριανοῦ, ἦτοι μὲ κατεύθυνσιν ΒΔ. - ΝΑ· ἐπίσης ἐνετοπίσθη τὸ Β. ὄριον τῆς ὁδοῦ. Κατὰ τὴν γενομένην στρωματογραφικὴν ἔρευναν διεπιστώθησαν περισσότερα ὁδοστρώματα, χρονολογούμενα ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν μέχρι τῶν ὑστέρων Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡρευνήθησαν ἐπίσης ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κείμενα κατὰ μήκος τοῦ βορείου ὁρίου

11. *Hesperia* VIII (1939), σ. 207· XII (1943), σ. 237· XVIII (1949), σ. 135, σημ. 26. *Arch. Anz.* 1945, σ. 298 κ.έ.

Wycherley. *The Athenian Agora* III. ἔ.ά., πίν. II καὶ σελ. 224.

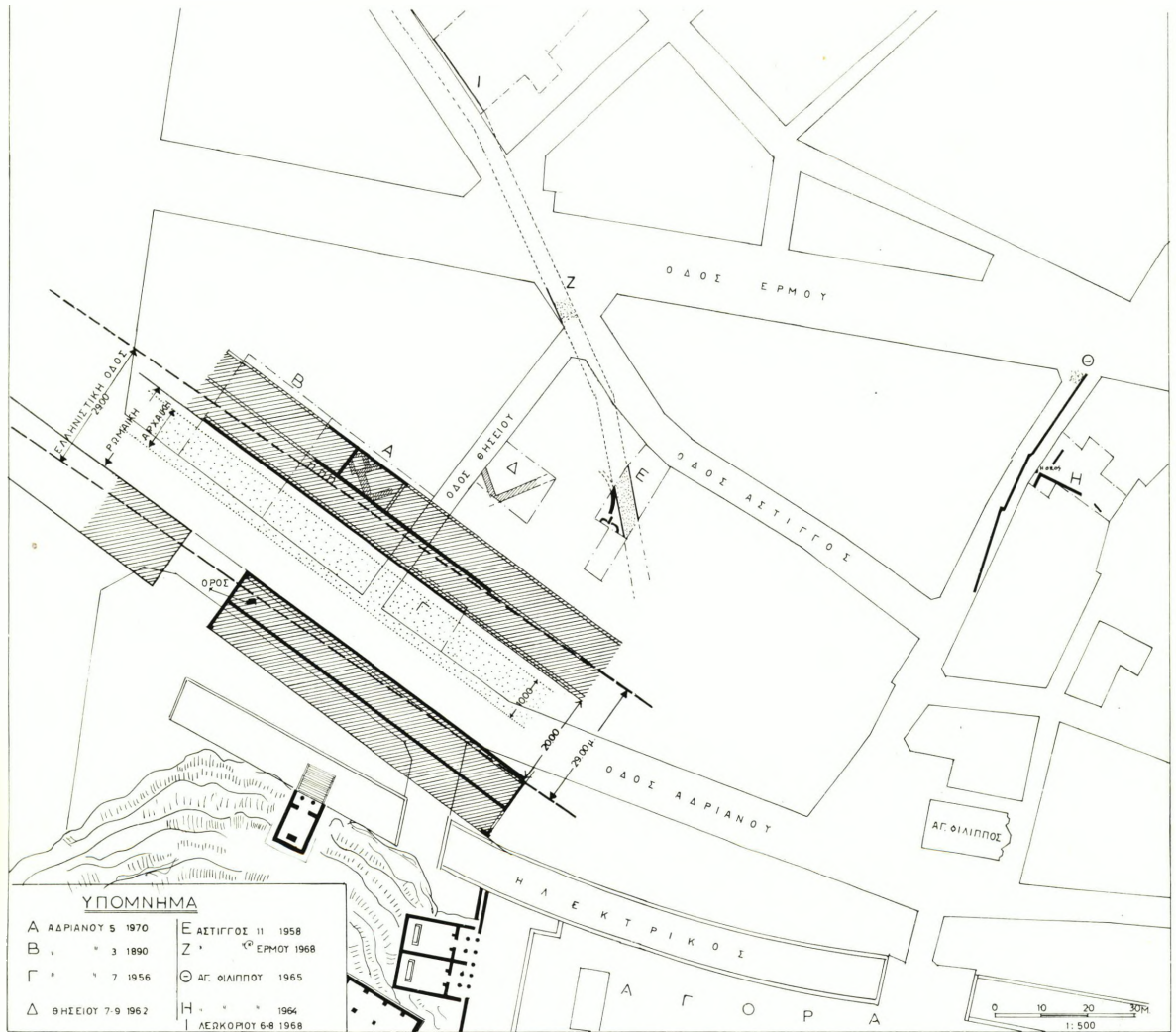
12. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦτο, ἰδιοκτησίας ἀδελφῶν Μπούνδρου, διαστάσεων 25 × 27 μ., διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 1969 μέχρι καὶ τοῦ Ἀπριλίου ἔ.έ. Ἡ ἔρευνα δὲν ὠλοκληρώθη εἰσέτι. Τὸ τρίτον περίπου τῆς ὑπὸ οἰκοδόμησιν ἐκτάσεως παρὰ τὴν Β. μεσοτοιχίαν παρέμεινεν ἄσκαπτον διὰ λόγους τεχνικούς. Εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Τραυλὸν ἐκφράζονται αἱ θερμαὶ εὐχαριστίαι καὶ ἐκ τῆς θέσεως ταύτης διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς του. Ἡ ἐκπόνησις τοῦ ἀνασκαφικοῦ σχεδίου ἐγένετο ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος δ. Μ. Φωκᾶ, τὸ δημοσιευόμενον δὲ τοπογραφικὸν διάγραμμα ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου - σχεδιαστρίας δ. Ἐ. Σπαθάρη.

τῆς ὁδοῦ, τῶν ὁποίων διακρίνονται τρεῖς κυρίως οἰκοδομικαὶ περίοδοι. Ἡ παλαιότερα χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ., αἱ δὲ ἐπόμεναι εἰς τὸν 1ον καὶ τὸν 5ον αἰ. μ.Χ. (σ χ έ δ. 2· ε ἰ κ. 1).

Ἡ ὁδὸς ἐχρησιμοποιεῖτο ἤδη πρὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἀρχαιότερον βέβαιον ὁδόστρωμα, συγκείμενον ἐκ σκύρων καὶ χώματος πεπιεσμένου, πάχους 0,10 - 0,15 μ., χρονολογεῖται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., κεῖται δὲ εἰς βάθος 7.10 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς συγχρόνου ὁδοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ διακρίνονται ἔντονα ἴχνη ἐκ τῆς διαβάσεως τροχοφόρων. Τὸ βόρειον ὄριον τῆς ὁδοῦ διεπιστώθη εἰς ἀπόστασιν 7.50 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ ὁδὸς διευρύνεται περὶ τὸ 1 μ. περίπου πρὸς Βορρᾶν. Τὸ ὁδόστρωμα τῶν χρόνων τούτων, πάχους 0,15 - 0,20 μ., σύγκειται ἐκ λίθων καὶ χώματος (ε ἰ κ. 2). Περὶ τὰ μέσα τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἡ ὁδὸς ἐπισκευάζεται ἐκ νέου, τοποθετεῖται δὲ κατὰ μήκος τοῦ Β. ὁρίου τῆς ὑδραγωγός, μὲ κατεύθυνσιν ἐξ Α. πρὸς Δ., συγκείμενος ἐκ κυλινδρικών πηλίνων σωλήνων, μήκους 0,70, διαμ. 0,22 μ., ἐπιμελέστατα κατεσκευασμένων (ε ἰ κ. 3). Τμήμα τοῦ αὐτοῦ ἀγωγοῦ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ Κεραμικοῦ¹³ Σημαντικὴ διεύρυνσις τῆς ὁδοῦ διεπιστώθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., τοῦ βορείου ὁρίου αὐτῆς κειμένου εἰς ἀπόστασιν 11 - 12 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς συγχρόνου ὁδοῦ. Τὸ ὁδόστρωμα τῶν χρόνων τούτων, συνολ. πάχους 0,20 - 0,25 μ., σύγκειται ἐξ ἐπαλ-

13. *Arch. Anz.* 1964, σελ. 403 κ.έ. (ἀγωγός K-K).

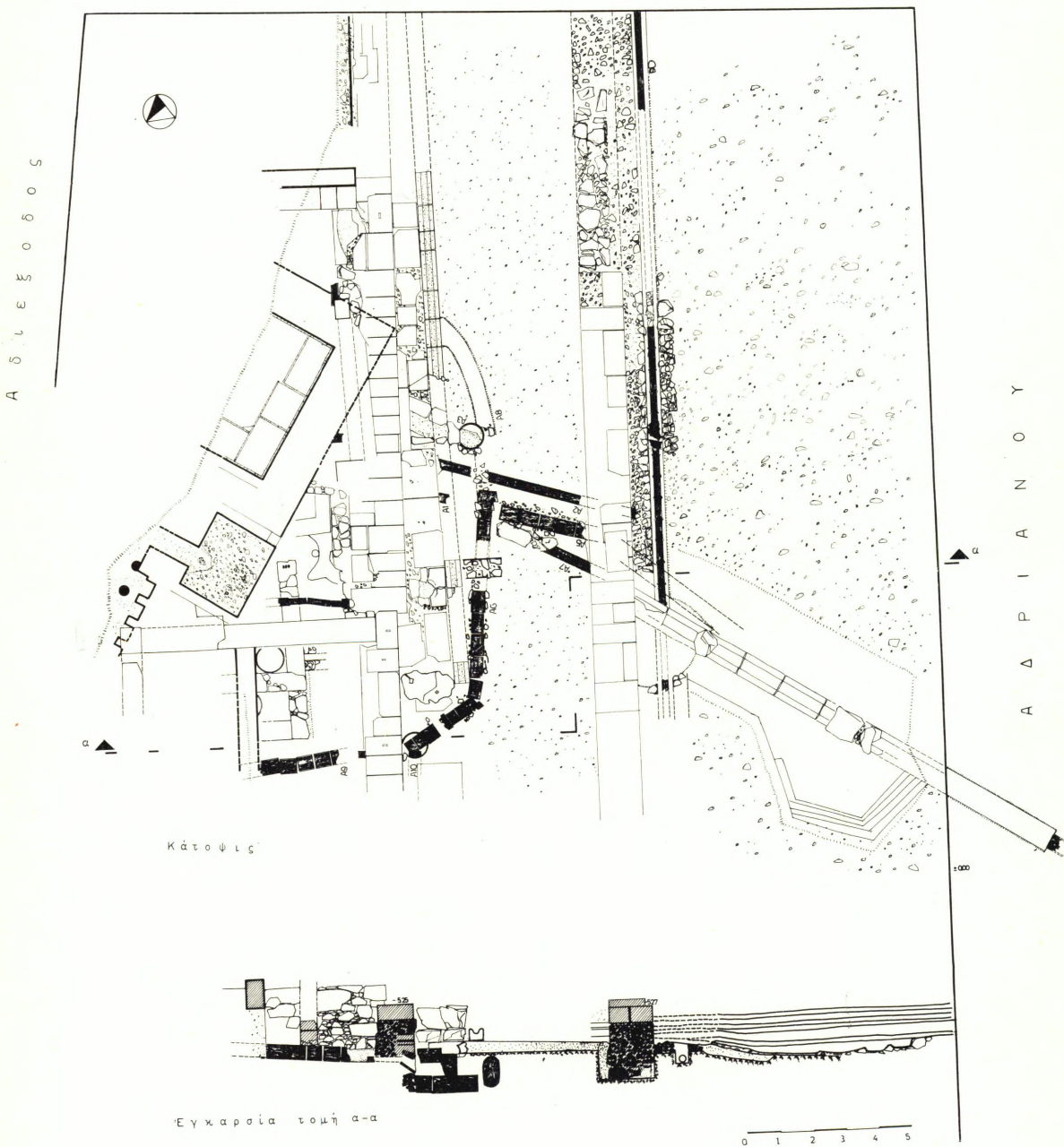

Σχέδ. 1. Ἀθήναι. Τοπογραφικὸν περιοχῆς εἰς ἣν ἀπεκαλύφθη ἡ ὁδὸς τῶν Παναθηναίων

λήλων στρώσεων σκύρων, ἄμμου καὶ χώματος, κεῖται δὲ εἰς βάθος 6.15 μ.

Τὸ συνολικὸν πλάτος τῆς ὁδοῦ μέχρι τῆς περιόδου ταύτης δὲν κατέστη δυνα-

τὸν νὰ καθορισθῇ λόγῳ ἐλλείψεως ἐπαρκῶν στοιχείων. Ὁ ἄξων τῶν δύο ἀρχαιότερων, τοῦλάχιστον, ὁδοστρωμάτων ὑπολογίζεται, ὅτι διήρχετο εἰς ἀπόστασιν

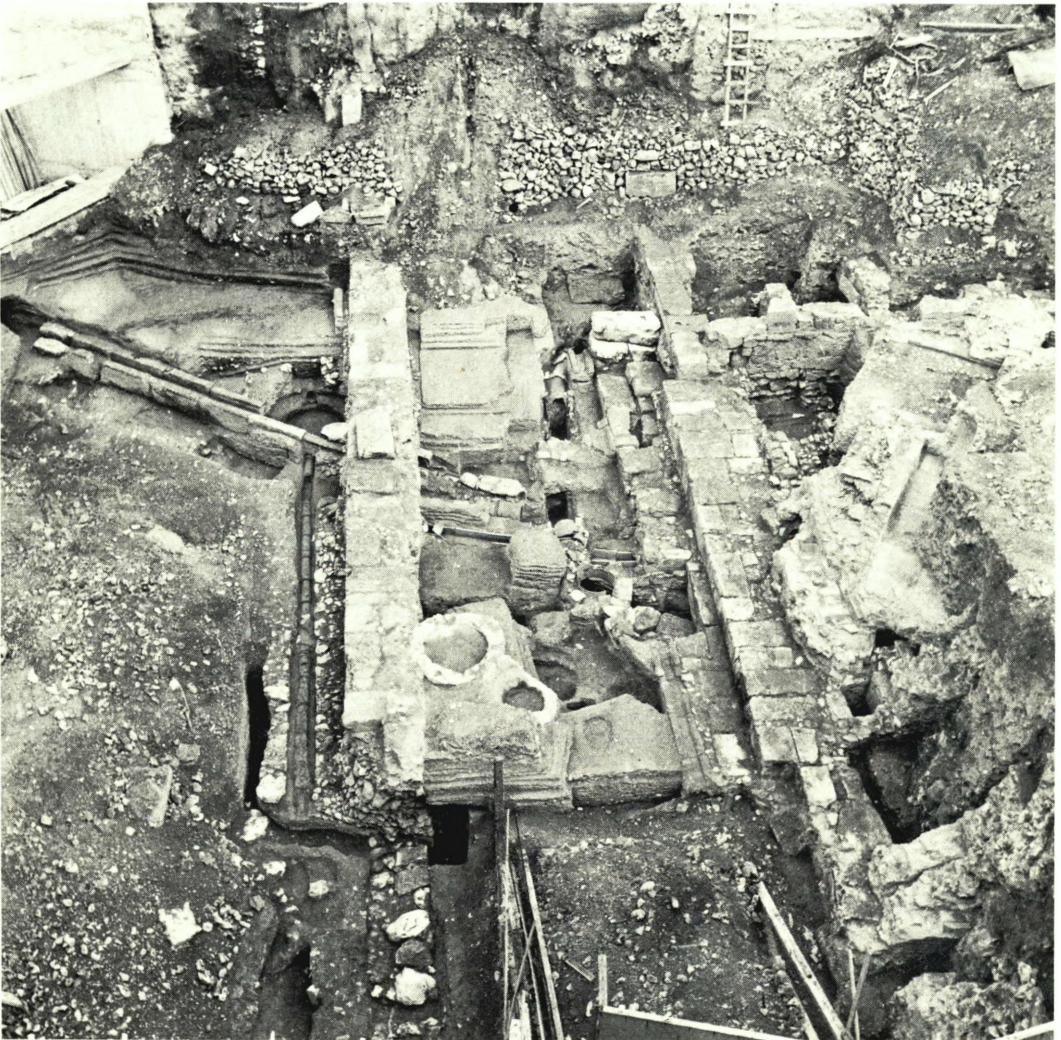
Σχέδ. 2. Ἀθήναι. Ὁδὸς Ἀδριανοῦ καὶ Θεσειοῦ. Κάτοψις καὶ τομὴ ἀνασκαφῆς

2.20 μ. από τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ ἸΑδριανοῦ.

Κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὸ βόρειον κρᾶσπεδον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ κεῖται εἰς ἀπόστασιν 14 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ. Κατὰ μῆκος τούτου τοποθετεῖται ἄγωγος ἐξ ὀρθογωνίων πωρολίθων λελαξευ-

μένων κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν των. Οὗτοι ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους εἰς βάθος 6.05 μ. Τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐξικνεῖται εἰς 29 μ., ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως κατὰ χώραν ὄρου τοῦ Κεραμικοῦ παρὰ τὰς Β. κλιτύς τοῦ ἸΑγοραίου Κολωνοῦ, ἔναντι ἀκριβῶς τοῦ παρόντος

Εἰκ. 1. ἸΑθήναι. ἸΟδὸς ἸΑδριανοῦ καὶ Θησειοῦ. Γενικὴ ἄποψις τῆς ἀνασκαφῆς

Εικ. 2. Ἀθήναι. Ὁδὸς Ἀδριανοῦ καὶ Θεσσαλίου. Ἀποψις τῶν ἀρχαιότερων ὁδοστρωμάτων μεταξὺ ρωμαϊκοῦ στυλοβάτου καὶ οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ

Εικ. 3. Ἀθήναι. Ὁδὸς Ἀδριανοῦ καὶ Θεσσαλίου. Τμήμα πηλίνου ἀγωγοῦ

οικοπέδου¹⁴. Τὸ ὁδόστρωμα τῆς περιόδου ταύτης διέσχιζε λοξῶς, με κατεύθυνσιν Β. - Ν., ἀγωγὸς ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων λελαξευμένων κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν εἰς σχῆμα ἀναστροφῆς πεῖ οὗτος ἐκαλύπτετο διὰ λιθίνων πλακῶν, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ μέχρι καὶ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς δεικνύουν μεταγενέστεραι ἐπισκευαί.

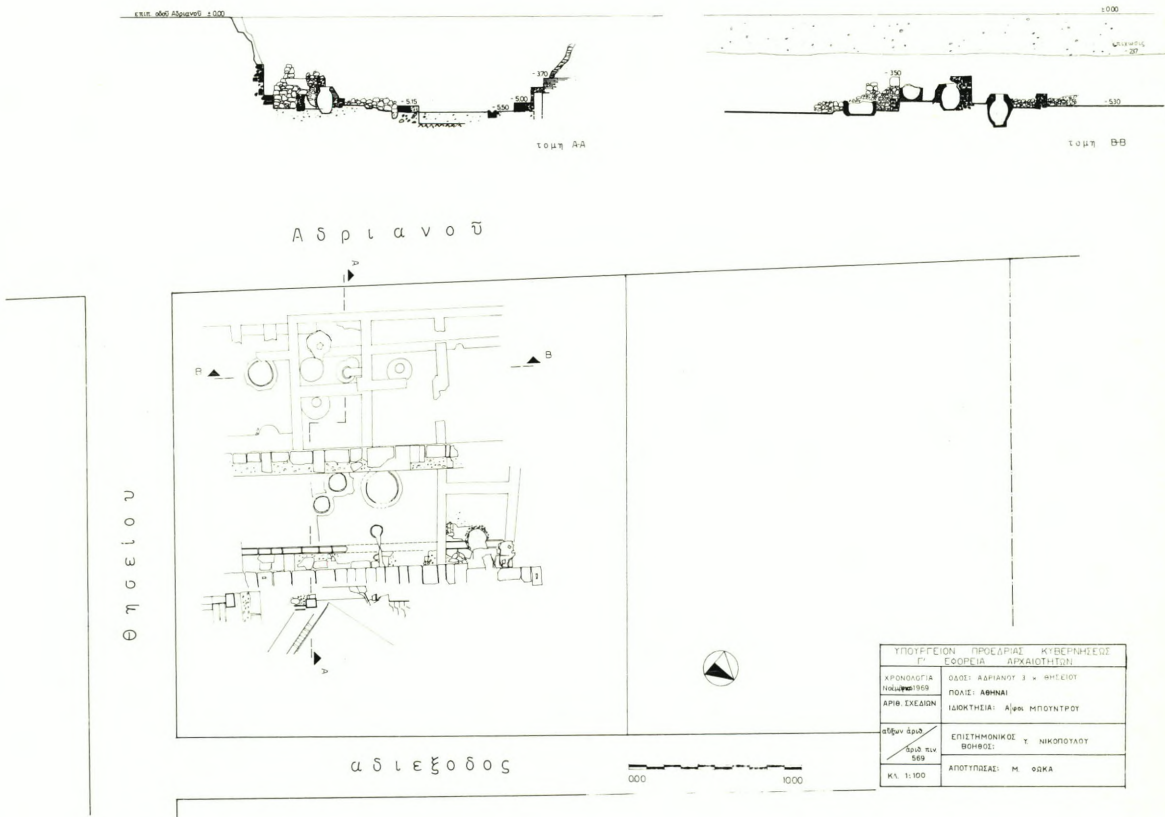
Εἰς τὴν αὐτὴν οἰκοδομικὴν περίοδον ἀνήκει κτίσμα— ταυτιζόμενον πρὸς ἐργαστήριον —, τοῦ ὁποῦ ἀνεσκάφησαν ἐνταῦθα δύο δωμάτια μερικῶς. Οἱ τοῖχοί του εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ τὸ γνωστὸν σύστημα τοιχοποιίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. διὰ λαξευτῶν λίθων καὶ πλακοειδῶν βυσμάτων, ἐδράζονται δὲ ἐπὶ τῆς κιμιλιάς εἰς βάθος 6.40 καὶ διατηροῦνται εἰς ὕψος 0,80 μ. Τὸ κτίσμα τοῦτο κεῖται εἰς ἀπόστασιν 4.50 μ. βορείως τοῦ ἀγωγοῦ.

Μεταξὺ τοῦ κτίσματος καὶ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὸν ἀνευρέθησαν αἱ θεμελιώσεις τριῶν βάθρων δι' ἀνίδρυσιν μνημείων.

Κατὰ τὸν 1ον αἰ. μ.Χ. τὸ κράσπεδον τῆς ὁδοῦ μετατοπίζεται 5 μ. νοτιότερον· κατὰ μῆκος αὐτοῦ ἀνεγείρεται εὐμέγεθες στωϊκὸν κτίσμα, πλάτους 15.50 μ., τὸ ὅποτον ἀπεκαλύφθη εἰς μῆκος 22 μ. Ἡ οἰκοδόμησις τούτου πιθανώτατα συμπίπτει μετὰ τὰ ἔργα ἐπισκευῆς τοῦ τμήματος τῆς ὁδοῦ ἐπὶ τῶν κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως¹⁵. Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κτίσματος ἐχρησιμοποιήθη καὶ οἰκοδομικὸν ὕλικὸν εἰς δευτέραν χρῆσιν· ὡς συνδετικὴ ὕλη ἐχρησιμοποιήθη ἀσβεστοκονία.

14. Th. Shear, *Hesperia* IX (1940), σ. 267 καὶ 299.

15. Th. Shear, *Hesperia* VII (1938), σ. 334 καὶ A. Parsons, *Hesperia* XII (1943), σ. 245, εἰκ. 37. IG II² 2292.

Σχέδ. 3. Ἀθήναι. Ὀδὸς Ἀδριανοῦ καὶ Θησείου. Κάτοψις καὶ τομὴ βυζαντινῶν κτισμάτων

Ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς, πλάτους 1.30 μ., ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους εἰς βάθος 7 μ., διατηρούμενος εἰς ὕψος 1.70 μ. μέχρι τῆς εὐθυνηρίας. Τμήματα τῆς θεμελιώσεως τούτου εἶχον ἀνευρεθῆ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν οἰκοπέδων τῶν κειμένων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ ἀριθ. 3 καὶ 7, ἥτοι ἑκατέρωθεν τοῦ παρόντος· οὕτω τὸ μήκος τῆς στοᾶς ταύτης ὑπολογίζεται εἰς 70 μ. τοῦλάχιστον.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς διατηροῦνται ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί, ἀνήκοντες εἰς κατὰ καιροὺς ἀνεγερθέντα κτίσματα εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην.

Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀνέρχεται εἰς 20 μ., ὡς συμπεραίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὴν λωρίδα μεταξὺ τῆς τάφρου τοῦ ἠλεκτρικοῦ σιδηροδρόμου καὶ τοῦ Ν. ὁρίου τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ, ΝΑ. τοῦ παρόντος οἰκοπέδου.

Κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἑρούλων τὸ περιγραφέν κτίσμα καταστρέφεται μερικῶς. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ οἰκοδομεῖται κατὰ τὸν 5ον αἰ. μ.Χ. συγκρότημα λουτρῶν. Ἀνεσκάφησαν δύο τοῦ-

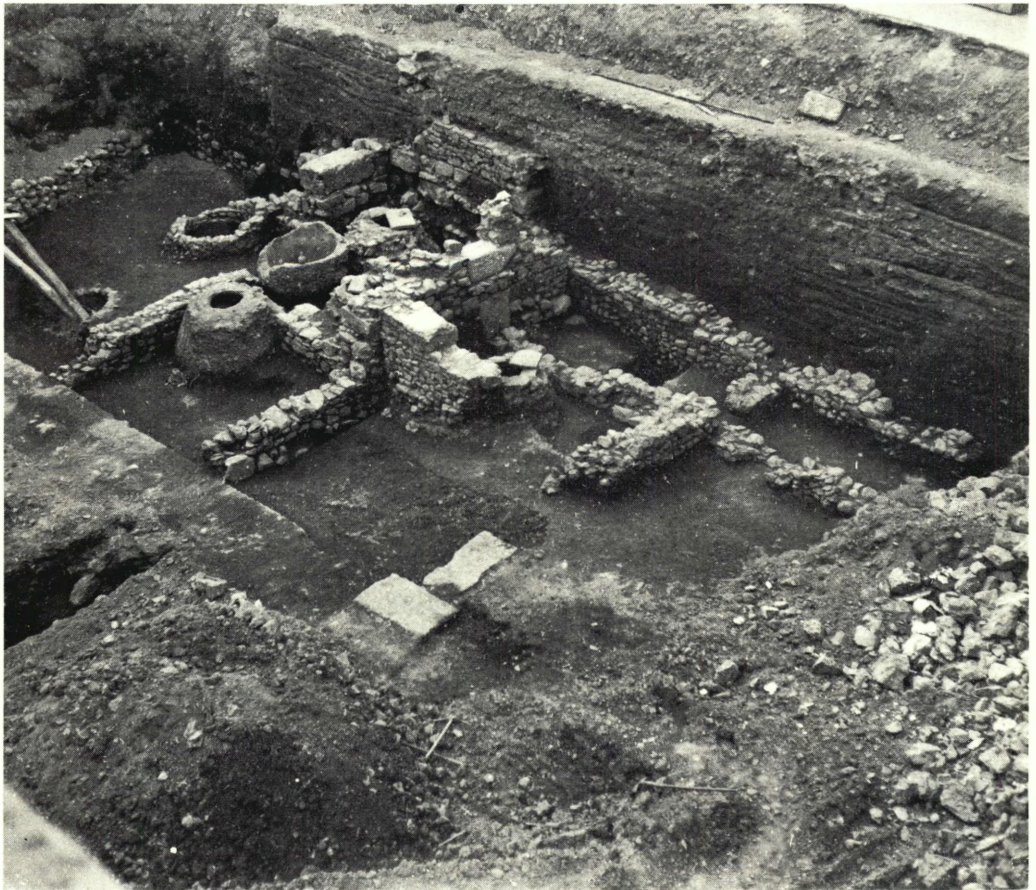
λάχιστον χώροι ὑποκαύστων καὶ εἰς
 χώρος Frigidarium. Ὑπολογίζεται ὅτι
 ἡ πρόσοψις τοῦ συγκροτήματος τούτου
 ἔκειτο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς τὰς
 Ἡρίας πύλας¹⁶.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τμῆμα
 τοῦ πλάτους τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων

16. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 71 καὶ ΑΔ
 24 (1969): Χρονικά, σ. 26.

καλύπτεται διὰ κτισμάτων (σχέδ. 3·
 εἰκ. 4), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν προφανῶς ἓν
 συγκρότημα μετὰ τῶν ἀποκαλυφθέντων
 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁ-
 δοῦ Ἄδριανοῦ ἀριθ. 7 κείμενον οἰκόπε-
 δον. Τῶν κτισμάτων τούτων διεκρίθησαν
 περισσότεραι οἰκοδομικαὶ φάσεις. Ἀνή-
 κουν εἰς τὸν συνοικισμὸν, ὅστις ἐξετείνετο
 πρὸς Β. τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, τμῆμα

Εἰκ. 4. Ἀθῆναι. Ὁδὸς Ἄδριανοῦ καὶ Θεσειοῦ. Βυζαντινὰ κτίσματα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων

τοῦ ὁποίου ἠρευνήθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1936 - 1937 τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὸν ἔναντι τοῦ παρόντος οἰκοπέδου χώρον, τὸν κείμενον μεταξὺ τῆς τάφρου τοῦ ἠλεκτρικοῦ σιδηροδρόμου καὶ τοῦ νοτίου ὁρίου τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἡ ὁδὸς τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἠρευνήθη εἰς πλάτος 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ Ν. ἐξω-

τερικοῦ τοίχου τῶν ὡς ἄνω κτισμάτων μέχρι τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς συγχρόνου ὁδοῦ. Αὕτη ἔβαινε παράλληλως πρὸς τὴν ὁδὸν τῶν Παναθηναίων· τὰ ἐπάλληλα ὁδοστρώματά της ἔκειντο εἰς βάθος 2.50 - 3.90 μ.

Ἡ ὑπογραφομένη ἐπιφυλάσσεται διὰ τὴν ὀριστικὴν δημοσίευσιν, ἅμα τῇ ὁλοκληρώσει τῆς ἀνασκαφῆς.

ΥΒΟΝΝΗ Φ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

NOTES SUR LA TOPOGRAPHIE D'ATHÈNES

Dans un terrain situé au n° 5 de la rue d'Hadrien un segment de la rue des Panathénées et les vestiges de plusieurs édifices en bordure et au Nord de la voie antique ont été mis au jour (pl a n 1). L'étude stratigraphique a révélé la présence de plusieurs couches depuis la fin du VIe siècle av. J. - C. jusqu' à l'époque romaine tardive. La voie antique, parallèle à l'actuelle rue d'Hadrien, n' a pas été fouillée sur toute sa largeur mais on a pu préciser le tracé de sa limite Nord, qui a varié selon les époques : par rapport à la façade des édifices actuels elle se situe entre 7,50 m. et 14 m.

Les édifices mis au jour appartiennent

à trois époques distinctes : IVe siècle avant J. - C. Ier et Ve siècle après J. - C. (pl a n 2; fig. 1-3). Une stoa est particulièrement intéressante : datant du Ier siècle avant J. - C. elle était large de 15,50 m. et sa longueur atteignait au moins 70 m. car des fondations plus anciennement découvertes aux n°s 3 et 7 de la rue d'Hadrien lui appartiennent.

À l' époque byzantine des maisons ont occupé la voie antique sur une partie de sa largeur (pl a n 3; fig. 4). La chaussée byzantine, à l' emplacement même de la rue des Panathénées a été fouillée sur une largeur de 1.50 m. au Sud de ces maisons.

ΥΥ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΥΠΛΙΑΣ

Ἡ συστηματικὴ διερεύνησις τῆς ὑπερῶν τῆς Προνοίας τοῦ Ναυπλίου περιοχῆς ἤγαγεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ἑνὸς τῶν πλέον σημαντικῶν καὶ παλαιῶν προϊστορικῶν συνοικισμῶν τῆς Ἀργολίδος.

Εἰδικώτερον, εἰς τὴν θέσιν Κουτσούρια, ὀπισθεν τοῦ βράχου, ὅπου εἶναι λελαξευμένος ὁ «Λέων τῶν Βαυαρῶν», ἐνετοπίσθη ἡ θέσις, ἣτις περιλαμβάνει παχείας ἐπιχώσεις καλυπτούσας μεγάλην ἔκτασιν. Τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς περιοχῆς ἀνήκουν κυρίως εἰς τοὺς παλαιότερους τῆς ΜΕ ἐποχῆς χρόνους. Ὀλόκληρος ἢ ἀνωτέρω ἔκτασις, κατὰ τὸ πλεῖστον βραχώδης, περιλαμβάνει σπηλαιώδη χάσματα, τινὰ τῶν ὁποίων ἴσως ὀδηγοῦν εἰς

Εἰκ. 1. Πρόνοια Ναυπλίας. Τὸ σπηλαιώδες χάσμα I μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς

ὑπόγειον σπήλαιον. Τὰ χάσματα ταῦτα καλύπτονται ἐνίοτε διὰ μεγάλων βράχων, προφανῶς τεχνητῶς τοποθετηθέντων. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Στράβωνος σπηλαιῶν καὶ τῶν λαβυρίνθων (369: «ἐφεξῆς δὲ τῆ Ναυπλία τὰ σπήλαια καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς οἰκοδομητοὶ λαβύρινθοι, Κυκλώπεια δ' ὀνομάζουσιν» καὶ 373: «τῆ μὲν οὖν Τίρυνθι ὀρμητηρίῳ χρήσασθαι δοκεῖ Προῖτος καὶ τειχίσαι διὰ Κυκλώπων, οὓς ἐπτὰ μὲν εἶναι, καλεῖσθαι δὲ γαστερόχειρας τρεφομένους ἐκ τῆς τέχνης, ἦκειν δὲ μεταπέμπτους ἐκ Λυκίας· καὶ ἴσως τὰ σπήλαια τὰ περὶ τὴν Ναυπλίαν καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς ἔργα τούτων ἐπώνυμά ἐστιν»).

Πολλὰ ἐκ τῶν σπηλαιωδῶν τούτων χασμάτων εἶναι καὶ σήμερον προσιτὰ μέχρι βάθους 3 - 6 μ., περιλαμβάνουν δὲ ἀρχαιολογικὴν ἐπιχῶσιν. Πλείστων ὅμως αἱ προσβάσεις ἔχουν ἀποκλεισθῆ ἐκ τῆς πτώσεως βράχων, ἄλλων δὲ αἱ εἴσοδοι ἔχουν χρησιμοποιοῦνθαι ὡς ἀποθήκαι συγχρόνων ποιμένων.

Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπιχειρηθεῖσα εἰς βραχύτατον χρονικὸν διάστημα, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τι ὀμαλὸν σημεῖον εἰς τὴν μεταξὺ τριῶν λόφων ἐπίπεδον ἐπιφανειαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐντὸς ἑνὸς τῶν σπηλαιωδῶν χασμάτων, ἀπέδωκεν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Οὕτως, ἀπὸ τῶν ἐπιφανειακῶν ἤδη στρωμάτων τῆς πρώτης τομῆς συνεκεντρώθη ἀφθονία ΠΕ κεραμεικῆς, πλείστα νεολιθικά ὄστρακα καὶ ἀπειράριθμοι λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ μικρὰ ἐργαλεῖα ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης.

Πλέον ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἐντὸς τοῦ σπηλαιώδους χάσματος I (εἰκ. 1) ἀνασκαφῆ, ἣτις ἀπέδωσε πλουσίαν κε-

ραμεικήν πρωϊμων ΠΕ και Νεολιθικῶν χρόνων, ὡς και μίαν ταφήν ἀνδρὸς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (εἰκ. 2). Ἡ διατήρησις τοῦ σκελετοῦ, κειμένου εἰς τὴν συνήθη συνεσταλμένην στάσιν, ἦτο σχετικῶς καλή, ἤδη δὲ τὰ ὀστά μετεφέρθησαν, συντηρήθησαν και ἀποκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν στάσιν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ναυπλίου.

Ἡ συνέχισις τῆς προσωρινῶς διακοπείσης ὀλιγοήμερου ἀνασκαφῆς ἐλπίζεται ὅτι θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ γνωρίσωμεν καλύτερον τὴν περιοχὴν αὐτήν, ἣτις καθ' ἡμᾶς θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων κέντρων τῶν ΠΕ και παλαιότερων χρόνων τῆς Ἀργολίδος, ἐὰν κρίνητις ἐκ τῶν εὑρημάτων και τῆς ἐκτάσεως τῆς κατοικήσεως, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς περὶ Ναυπλίου και Παλαμῆδους μυθικὰς παραδόσεις τῶν μετέπειτα χρόνων.

Ε. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ-ΔΕΪΛΑΚΗ

Εἰκ. 2. Πρόνοια Ναυπλίας. Ἡ ταφή ἐντὸς τοῦ σπηλαιώδους χάσματος I

FOUILLES DE NAUPLIE

Au voisinage du faubourg de Nauplie, Pronoia, on a fouillé dans une région qu'on constate comme la région des cavernes de Nauplie, décrites par Strabo (369, 373). Toute la région comprend des grandes ouvertures dans les rochers (fig. 1-2).

Une petite fouille sur place nous a donné de la céramique abondante da-

tant de l' Héliadique Ancien et du Néolithique, des traces d' installation et un enterrement de la même époque.

En continuant la fouille on espère d' y trouver une installation préhistorique, probablement une des plus anciennes et des plus importantes en Argolide.

E. PROTONOTARIOU-DEÏLAKI

Είκ. 1. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Γενική ἄποψις τοῦ ὄρμισκου τοῦ Διροῦ ἐκ τοῦ ὑψώματος τῶν σπηλαίων

ΣΠΗΛΑΙΑ ΔΙΡΟΥ: ΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΤΟΥ 1970 - 1971

Εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς Λακωνικῆς Μάνης ἐπὶ τῆς Χερσονήσου τοῦ Ταινάρου καὶ πλησιέστατα τῆς πολίχνης τοῦ Πύργου, εὐρισκομένου μεταξὺ Ἀρεοπόλεως καὶ Γερολιμένος, ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ζεύγους Πετροχείλου, κατὰ τὸ ἔτος 1958, τὸ γνωστὸν σπήλαιον τοῦ Διροῦ Ἀλεπότρυπα· τοῦτο καθὼς καὶ τὰ Γλυφάδα καὶ Καταφύγιο, εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς βραχῶδους ἀκτῆς, εἰς σειρᾶν, κατὰ μῆκος τῆς ΒΑ. πλευρᾶς τοῦ γραφικοῦ κολπίσκου τοῦ Διροῦ (εἰκ. 1 - 2). Ἐκ τῶν τριῶν τούτων σπηλαίων ἢ « Ἀλεπότρυπα » παρουσιάζει μέγιστον ἐνδιαφέρον τόσον διὰ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν μελέτην τοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπολο-

γίαν, τὴν ζωολογίαν καὶ τὴν γεωλογίαν, ἐνδεχομένως δὲ καὶ διὰ τὴν παλαιοντολογίαν. Εἰδικῶς διὰ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν, τὸ μέγα πλῆθος τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ἐν γένει καταλοίπων τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῶν λίαν παχειῶν ἐπιχώσεων τοῦ σπηλαίου καθιστοῦν τὸ ἐνδιαφέρον μεγαλύτερον, διότι, διὰ τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν δεδομένων τὰ ὅποια προσφέρονται, εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγηθῆ ἢ ἐπιστήμη εἰς μίαν ἐκτεταμένην, πολὺπλευρον καὶ πληρεστέραν διερεύνησιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, τὸν ὅποιον μέχρι τοῦδε γνωρίζομεν κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ τὰς ἐν ὑπαίθρῳ ἐγκαταστάσεις καὶ τὰς ἀκροπόλεις του.

Ἡ συγκέντρωσις παρὰ τὸν μυχὸν τοῦ κολπίσκου τοῦ Διροῦ Μάνης τῶν νεολιθικῶν ἀνθρώπων ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς « Ἀλεπότρυπας » ὑπάρχει ἄφθονον καὶ κρυσταλλίνης διαφανείας πόσιμον ὕδωρ, πρᾶγμα τὸ ὅποτον ἀναμφισβητήτως ὑπῆρξεν ὁ πόλος τῆς ἔλξεως ἐκεῖ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου καὶ ἀκολουθῶς ἡ κυρία αἰτία τῆς πολυανθρώπου ἐγκαταστάσεώς του ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν σπηλαίων, διότι ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς Μάνης εἶναι καὶ σήμερον κυριολεκτικῶς ἄνυδρος, ἀσφαλῶς δὲ ἡ ἰδίᾳ κατάστασις ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν.

Ἄτυχῶς, τὸ σπήλαιον ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεώς του, μέχρι καὶ πρό τινος ἀκόμη, ἐκακοτύχησε. Μία σειρά ἀνευθύνων ἐπεμβάσεων (ἀποχωματώσεις, ἐκσκαφαί,

διανοίξεις διόδων καὶ διαδρόμων μεταξὺ τῶν βράχων μὲ χρῆσιν δυναμίτιδος, κατασκευαὶ ἐκ σιμέντου διαδρόμων καὶ κλιμάκων κ.λ.π.), εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπέλθουν ἀνεπανόρθωτοι καταστροφαὶ τόσον εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν αὐτοῦ. Παρὰ δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξ ἀρχῆς τὸ σπήλαιον ἐθεωρήθη μεγίστης σημασίας, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκσκαφῶν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, ὁπότε ἦλθον εἰς τὸ φῶς « ποσότητες » Νεολιθικῆς κεραμεικῆς, ἐργαλείων καὶ ἀνθρωπίνων ὀστέων, ἐν τούτοις καὶ μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1970 οὐδεμίᾳ συστηματικῆ ἔρευνα ἐντὸς αὐτοῦ ἐπραγματοποιήθη. Πάντα τὰ ἀνωτέρω εἶχον ἀποτελέσματα λίαν καταστρεπτικὰ διὰ τὴν ἐπιστήμην.

Εἰκ. 2. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ἐποψὶς τῶν σπηλαίων Ἀλεπότρυπα καὶ Γλυφάδα ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου

Είκ. 3. Σπήλαιον Ἄλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Σταλακτιτικά βραχώδη τοιχώματα ἄνωθεν τῆς λίμνης (μεγάλη αἴθουσα)

Ἡ σημερινὴ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν πενήκοντα μέτρων ἀπὸ τῆς ἁκτῆς καὶ εἰς ἐπίπεδον εἴκοσι περίπου μέτρων ὑψηλότερον τῆς στάθμης τῆς θαλάσσης. Τὸ σπήλαιον μετὰ τῶν πολυδαιδάλων διαδρόμων αὐτοῦ καὶ τῶν πολλῶν μικρῶν καὶ μεγάλων δια-

μερισμάτων του, εὐρίσκομένων εἰς διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ἔχει τεραστίαν ἔκτασιν, τὸ πλεόν δὲ ἀξιοθέατον τμήμα αὐτοῦ, ἐξαιρέτου φυσικοῦ κάλλους, εὐρίσκεται εἰς τὸ βάθος τῆς μεγαλυτέρας αἰθούσης (100 × 60 μ.), ὅπου ἡ ὑπάρχουσα μικρὰ λίμνη (εἰκ. 3).

Εικ. 4. Σπήλαιον Ἐλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Στρώμα χαμηλῶν σταλαγμιτῶν, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὴν ἐπίχωσην εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης Β

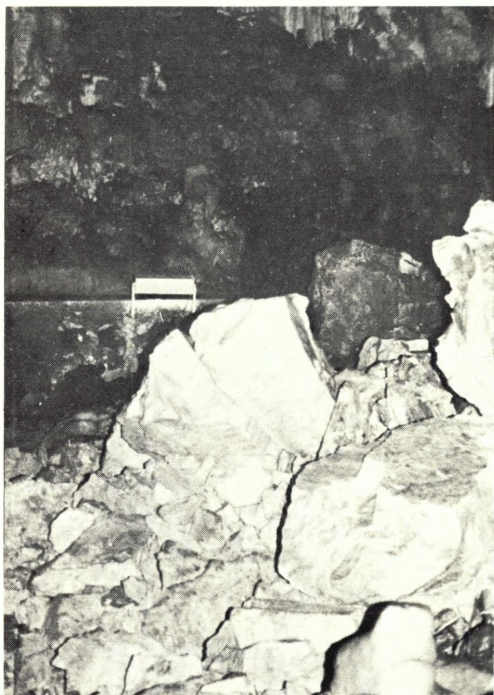
Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι ἤρχισαν εἰς τὰς 14 Ἰουλίου 1970 καὶ συνεχίζονται ἔκτοτε συστηματικῶς, εἰς πρῶτον δὲ στάδιον ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν, κατὰ τὸ δυνατόν, τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου, προκειμένου νὰ ἐντοπισθοῦν

καὶ ἀξιολογηθοῦν οἱ διάφοροι χώροι καὶ θέσεις, ὅπου ἤδη ἐπιφανειακῶς καὶ ἄνευ ἀνασκαφῆς ἦτο δυνατόν νὰ ἐπισημανθῇ ἀρχαιολογικὸν καὶ ἀνθρωπολογικὸν ὑλικόν.

Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε, παρὰ πᾶσαν

Εἰκ. 5. Σπήλαιον Ἐλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Τμῆμα στρώσεως σταλαγμιτικοῦ ὑλικοῦ καλύπτον ἐν μέρει τὴν ἐπίχωσην τῆς ὑπογείου κόγχης. Διὰ βέλους σημειοῦται τὸ ἐξέχον τῆς ἐπιχώσεως τμῆμα μηριαίου ὄστου

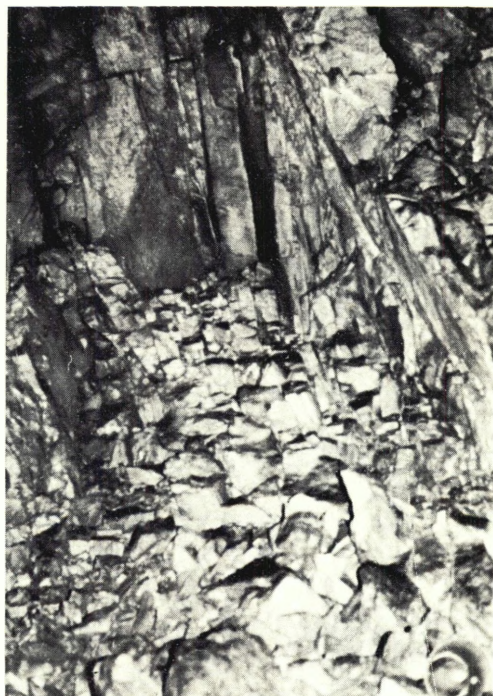
Εικ. 6 - 7. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ὅγκοι κατακρημνισθέντων βράχων εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν ἐκ τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς τοῦ σπηλαίου

προσδοκίαν, θετικὸν καὶ ἀξιόλογον. Ἐξηρευνήθησαν πενήκοντα χῶροι, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἔλαβεν ἴδιον ἀριθμὸν θέσεως. Ἐκ τῶν θέσεων τούτων περισυνελέγησαν τὰ ἐν ἐπιφανείᾳ μεγάλα τεμάχια ἀγγείων, σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ὁποίων φέρει ἀναγλύπτους καὶ ἐγχαράκτους διακοσμήσεις εἰς πλουσιωτάτην ποικιλίαν σχημάτων, καθὼς καὶ πολλὰ τεμάχια γραπτῶν ἀγγείων ἀρίστης κατασκευῆς, μὲ ἀπλᾶς καὶ πολυχρόμους διακοσμήσεις, ἅτινα ἀνήκουν εἰς τὰς κατηγορίας τῶν τελευταίων φάσεων τῆς Νεολιθικῆς κεραμικῆς (βλ. ἐγχρωμον π. ἰ. ν. Β', 2-4). Χαρακτηριστικῶς σημειοῦται ὅτι ἔλλειπει ἡ κεραμικὴ τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Διμηνίου.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης, ὅπου μεταφέρονται τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκα-

Εἰκ. 8. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Σῶροι συντετριμμένων λίθων ἐκ τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς τοῦ σπηλαίου

ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ ΔΙΡΟΥ ΜΑΝΗΣ

1. Αΐθουσα Β. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐπιχώσεως μέρη ἐκ τοῦ συμπαγοῦς κάτω στρώματος τῶν σταλαγμιτῶν (ἄποψις πρὸς τὴν Β. πλευράν) (σ. 17).

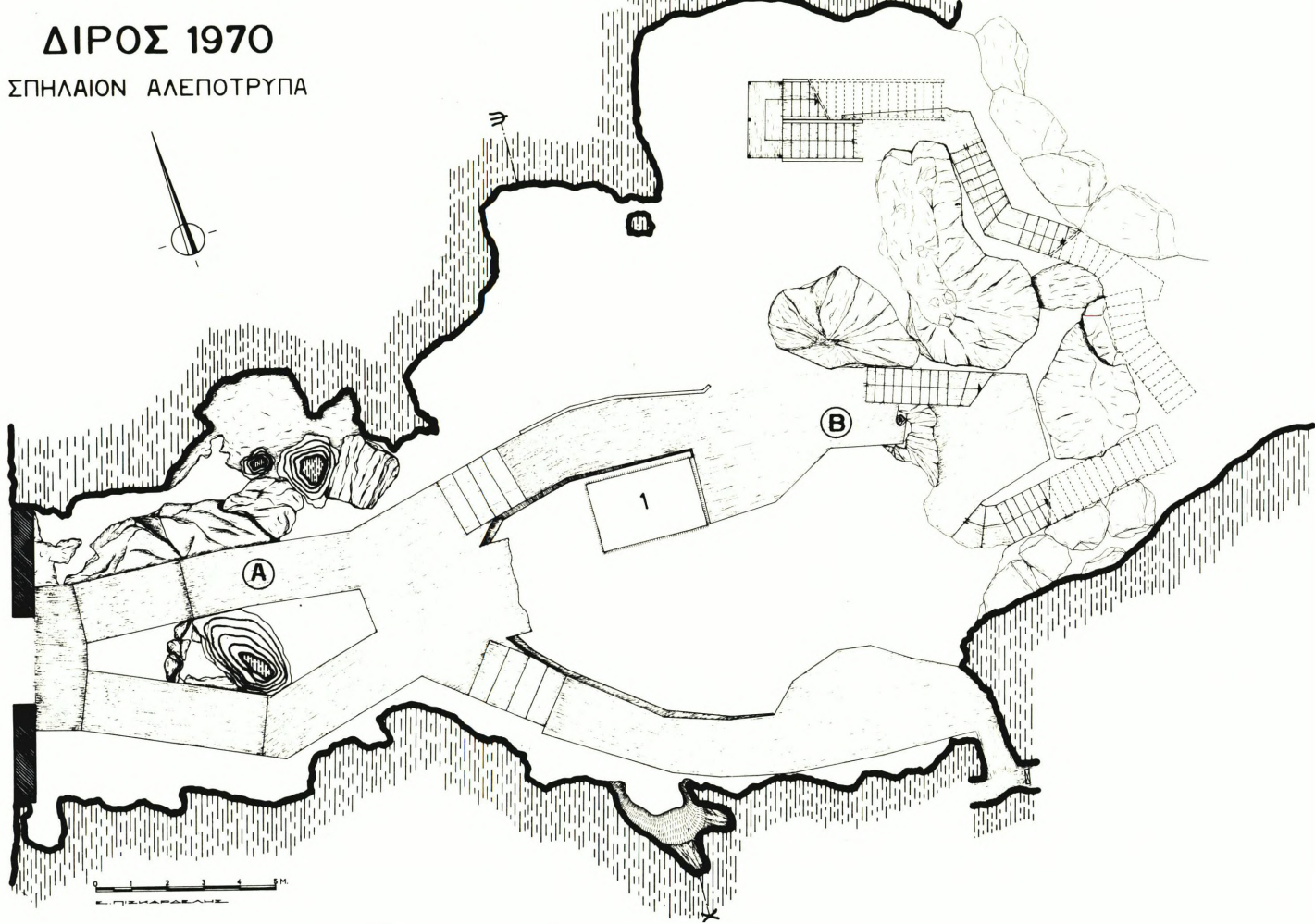

2-4. Γραπτά ὄστρακα τῆς Ὑστέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐκ τῆς ἐπιφανειακῆς ἐξερευνησεως τοῦ σπηλαίου (σ. 16, 17).

5. Ὅστεϊνα ἐργαλεῖα ἐκ τοῦ δού στρώματος τῆς τάφρου 1 εἰς τὴν αἴθουσαν Β. Τὸ μεγαλύτερον ἔχει μῆκος 0,272 μ. (σ. 21, 25).

ΔΙΡΟΣ 1970

ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ

Σχέδ. 1. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Κάτοψις τῶν δύο πρώτων μετὰ τὴν εἴσοδον χώρων τοῦ σπηλαίου. Αἴθουσαι Α καὶ Β

Είκ. 9. Σπήλαιον Ἀλεπότροπα Διροῦ Μάνης. Κόγχη τῆς αἰθούσης Α με στρώμα διασπάρτων ὀστών

Είκ. 10. Σπήλαιον Ἀλεπότροπα Διροῦ Μάνης. Λεπτομέρεια τῆς εἰ κ. 9

φῶν τοῦ Διροῦ, συντελεῖται ἤδη ὁ καθαρισμός, ἡ συντήρησις, ἡ φωτογράφησις, ἡ ταξινομήσις καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τούτου. Οὕτω, καὶ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἐπιφανειακῆς ἐρεῦνης, θὰ καταστῆ συντόμως δυνατὸν νὰ γνωσθῇ πλήρως ἡ ἔκτασις καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐν ἐπιφανείᾳ καὶ εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου καταλοίπων τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ μεθοδεύσῃ καὶ θὰ βοηθήσῃ σημαντικῶς τὴν περαιτέρω εἰς βάθος ἐρευναν τῶν ἐπιχώσεων.

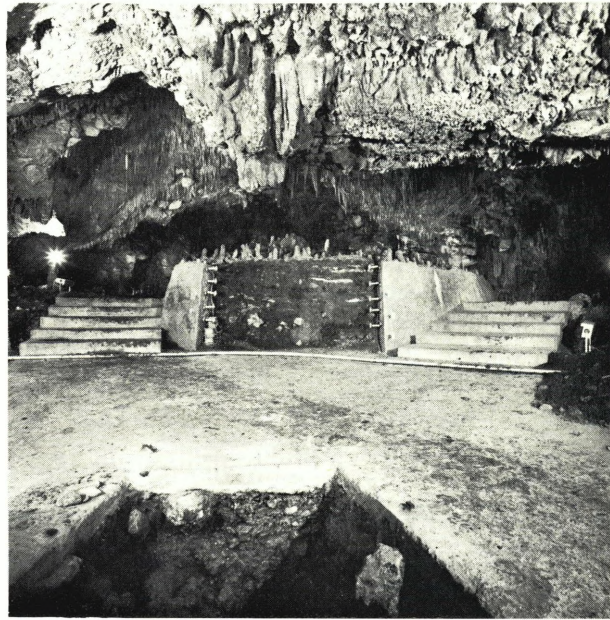
Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου διατηρεῖ μεγάλου πάχους ἐπιχώσεις, αἱ ὁποῖαι καλύπτονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὑπὸ πυκνοῦ στρώματος σταλαγμιτῶν (ἔγχρ. πῖ ν. Β', 1 καὶ εἰ κ. 4) καὶ στρώσεων δια-

Είκ. 11. Σπήλαιον Ἀλεπότροπα Διροῦ Μάνης. Κόγχη τῆς αἰθούσης Α μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐπιχώσεως. Ἀριστερά, παρὰ τὸν βράχον, ὑπολείμματα βρεφικῆς ταφῆς

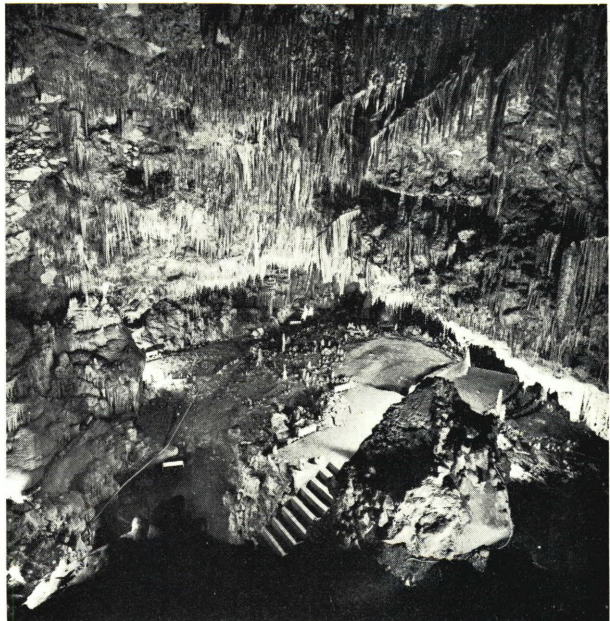
χύτου σταλαγμιτικού ύλικου (εἰκ. 5), ἐνῶ μέγα μέρος αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ φυσικοῦ βράχου. Εἰς ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ σπήλαιον ἀντικρύζομεν τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποῖαν συνθέτουν οἱ κατακρημνισθέντες ἐκ τῆς ὄροφης καὶ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων ὄγκοι βράχων καὶ οἱ σωροὶ τῶν συντετριμμένων ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς πτώσεως λίθων, φαινόμενον τὸ ὁποῖον προεκλήθη ἀσφαλῶς ἐκ σεισμικῆς δονήσεως τρομακτικῆς ἐντάσεως (εἰκ. 6 - 8). Τὸ γεωλογικὸν τοῦτο φαινόμενον, ἐκτὸς τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἔφραξε καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου καὶ οὕτω θὰ ἀπεκλείσθησαν ἐντὸς αὐτοῦ οἱ διαμένοντες νεολιθικοὶ ἄνθρωποι, ἐκ τῶν ὁποίων, ὅσοι ἐπέζησαν τῆς καταστροφῆς, ἀπέθανον μᾶλλον ἐκ πείνης. Μόνον οὕτως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ εἰκὼν τὴν ὁποῖαν ἐνεφάνιζε τὸ σπήλαιον κατὰ τὴν πρώτην εἴσοδον τῶν σπηλαιολόγων, τὸ ἔτος 1958, ὅτε σκελετοὶ καὶ μεμονωμένα κρανία εὐρίσκοντο ἐν ἀφθονίᾳ, ἄλλα μὲν ἡμικεκαλυμμένα ὑπὸ τοῦ ἐπιφανειακοῦ σταλαγμιτικοῦ ὕλικου καὶ ἄλλα ἐν μέσῳ τῶν καταπεσόντων, ὡς ἐλέχθη, ἐκ τῆς ὄροφης καὶ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων βραχωδῶν ὄγκων.

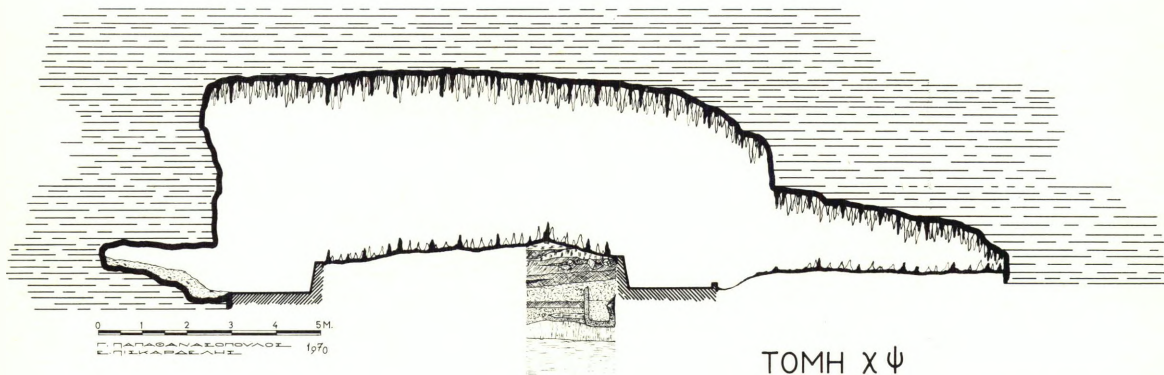
Αἱ πρόσφατοι ἔρευναι ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἐπεκταθεῖσαι καὶ εἰς τὰ πλέον ἀπρόσιτα διαμερίσματα αὐτοῦ, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεύρεσιν ἐν ἐπιφανείᾳ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ κρανίων καὶ ἄλλου ἀνθρωπίνου ὀστεολογικοῦ ὕλικου, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθῶμεν μετὰ βεβαιότητος πλέον, ὅτι τὸ σπήλαιον μετὰ τὴν καταστροφὴν του καὶ τὴν διακοπὴν τῆς ζωῆς ἐν αὐτῷ, περὶ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἐγένετο ἐν ἀπέραντον «νεκροταφεῖον» ἀτάφων νεκρῶν. Ἐκτοτε, οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη ὡς κατοικία, ὡς τόπος λα-

Εἰκ. 12. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Τὸ πλήρως ἀλλοιωθὲν ἐσωτερικὸν τῆς αἰθούσης Β, μετὰ τὰς ἐκ σιμέντου κλίμακας καὶ τὰς ἐπιστρώσεις τῶν τεχνητῶν διαδρόμων

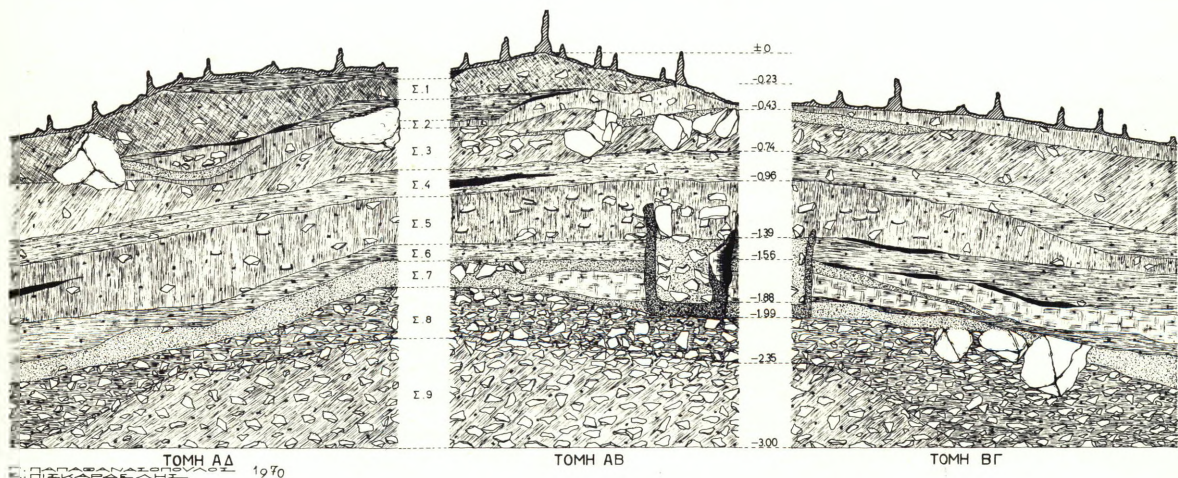
Εἰκ. 13. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ἡ αἴθουσα Β ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου

TOMH XΨ

Σχέδ. 2. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μά-
νης. Ἐγκαρσία τομὴ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τῆς αἰθού-
σης Β

Σχέδ. 3. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μά-
νης. Αἶθουσα Β. Στρωματογραφικαὶ τομαὶ εἰς
τὴν τάφρον 1

τρείας ἢ καὶ καταφύγιον ὑπὸ τῶν μετα-
γενεστέρων.

Ἡ πολύτιμος ὄμως αὕτη καὶ ἄκρως
ἐνδιαφέρουσα εἰκὼν, ὡς διεπιστώθη ἐκ
τῆς ἐρεύνης εἰς τὰ ἀπρόσιτα καὶ ἀπομε-
μονωμένα σημεῖα τῆς ἐπιχώσεως, ἐνθα
δὲν ἐγένοντο ἐπεμβάσεις, ἀπωλέσθη λόγῳ
τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων αὐθαιρεσιῶν
καὶ καταστροφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο

ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, κατὰ τὴν διάρκειαν
ὀλοκλήρου δεκαετίας.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἐπιφανεια-
κὴν ἔρευναν, ἐγένετο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν
τοῦ σπηλαίου καὶ ἀνασκαφικὴ τοιαύτη,
ἣ ὁποία διενηργήθη εἰς τὰς δύο πρώτας
μετὰ τὴν εἴσοδον αἰθούσας, τὰς Α καὶ Β
(σχέδ. 1).

Ἡ ἔρευνα τῆς αἰθούσης Α ἤδη ὠλο-

κληρώθη εις τὸν μεταξύ τῶν ἐκ σιμέντου διαδρόμων καὶ τῶν φυσικῶν ὀρίων τῆς αἰθούσης ἐλεύθερον χῶρον καὶ ἐπροχώρησεν εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, συνισταμένου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ στρώματος νεκρωμένων κεφαλῶν σταλαγμιτῶν. Τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης δὲν ὑπῆρξαν τόσον σημαντικά, διότι τὸ μεγαλύτερον πάχος τῶν ἄνωθεν τοῦ βράχου ἐπιχώσεων εἶχεν ἀφαιρεθῆ δι' ἐκσκαφῶν κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς εἰσόδου.

Ἐν τούτοις, ἐντὸς τῶν βαθυτέρων στρωμάτων, περὶ τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης, ἀπεκαλύφθησαν ἀρκετὰ ἀβαφῆ ὄστρακα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἐργαλεῖα ἐκ λίθου (ὄψιανου, πυρίτου, τραχείτου), καὶ ὄστείνα τοιαῦτα (ἔγχρωμος πί ν. Β', 5), ὡς καὶ πεσσοὶ σφενδονῶν.

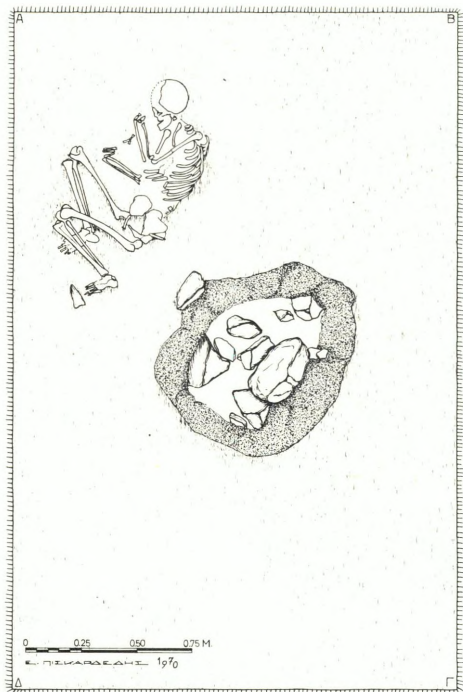
Εἰκ. 14. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ἡ Δ. πλευρὰ τῆς τάφου 1 μετὸν πληπένδυτον λάκκον (βόθρον)

Εἰκ. 15. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ὁ νεολιθικὸς σκελετὸς τῆς τάφου 1

Εἰκ. 16. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Λεπτομέρεια τοῦ σκελετοῦ (εἰκ. 15) μετὰ τὴν μεταφορὰν του εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης

Εἰς τὸ βόρειον τμήμα τῆς αἰθούσης Α ἡ ἐπίχωση ἦτο ἱκανῶς παχεῖα, ἔχουσα ὡς κύριον χαρακτηριστικόν, ὅτι τὰ ἀνώτερα στρώματα αὐτῆς περιεῖχον πλῆθος διασπάρτων ἀνθρωπίνων ὀστέων, ὡς καὶ ὀστᾶ ζώων (εἰ κ. 9, 10). Εἰς ἕτερον ἐξ ἄλλου μικρὸν τμήμα τοῦ ἰδίου χώρου, τὸ φυσικὸν ἔδαφος συνίσταται, ὡς καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης Α, ἐκ νεκρωμένων ὡσαύτως κεφαλῶν κορμῶν

Σχέδ. 4. Σπήλαιον Ἀλεπό-
τρυπα Διροῦ Μάνης. Αἶθου-
σα Β. Κάτωις τάφρου 1 εἰς
βάθ. 1.65 - 1.180 μ., ὅπου ἡ
ἄθικτος νεολιθικὴ ταφὴ

Εἰκ. 17. Σπήλαιον Ἀλεπό-
τρυπα Διροῦ Μάνης. Ὁ νεολιθικὸς σκελετὸς καὶ ὁ πηλεπένδυτος
λάκκος πλήρης λίθων

σταλαγματιών, μεταξύ τών οποίων ἀπεκαλύφθη βρεφική ταφή (εἰ κ. 11, ἄριστερά).

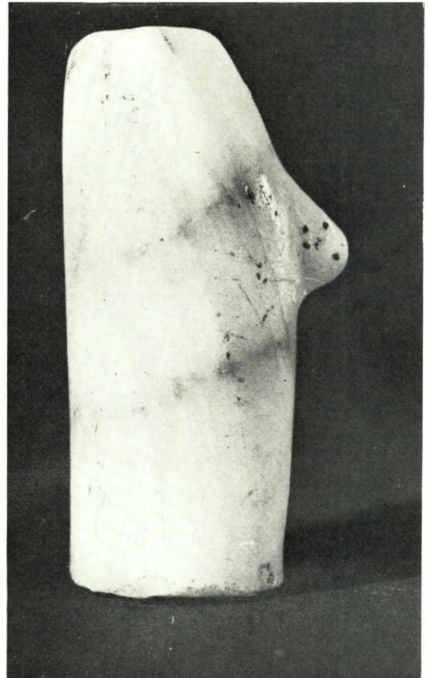
Ἐν συνεχείᾳ, ἡ ἔρευνα εἰς τήν αἰθουσαν Β ἐνετοπίσθη καί διενηργήθη εἰς καίριον τμήμα τῆς μεταξύ τών διαδρόμων σωζομένης ἀθίκτου ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία ἦτο κεκαλυμμένη ὑπὸ στρώματος μικρῶν πυκνῶν σταλαγματιῶν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ διηνοίχθη τάφρος, διαστάσεων 3×2 μ., ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ διερεύνησις τῶν στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως (βλ. σ χέδ. 1, ἀριθ. 1 καὶ εἰ κ. 12, 13).

Ἡ ἔρευνα τῆς τάφρου ἔφθασε, χωρίς εἰσέτι νὰ ἔχη ὀλοκληρωθῆ, εἰς βάθος 3.02 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ στρώματος τῶν σταλαγματιῶν (βλ. σ χέδ. 2, ἔγκαρσίαν τομὴν τῆς Αἰθούσης Β, καὶ σ χέδ. 3 μὲ στρωματογραφικὴν τομὴν τῆς τάφρου), διεπιστώθησαν δὲ ἔννεα στρώματα ἐπιχώσεων, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἰσάριθμα ἐπίπεδα χαρακτηρίζοντα μᾶλλον καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικῶς μεταξύ των, παρὰ τὸ πάχος ὠρισμένων ἐπιχώσεων. Τὸ ὡς ἄνω συμπέρασμα εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῆ τόσον ἐκ τῶν δεδομένων τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ὑφῆς καὶ συστάσεως τῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν χαρακτηρίζουν περιόδους, ἀλλὰ μᾶλλον συντόμους, μεμονωμένας καὶ παροδικὰς χρήσεις ἐκ τῶν ἀναγκῶν τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ εἰς τήν δυτικὴν πλευρὰν τῆς τάφρου διαπιστωθεὶς πηλεπένδυτος λάκκος, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται μεταξύ τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ ἑβδόμου στρώματος (εἰ κ. 14). Τὸ σημαντικώτερον ὅμως εὕρημα ἐντὸς τῆς αὐτῆς τάφρου ὑπῆρξε μία ἀνέπαφος ταφή ἀνδρὸς εἰς συνεσταλμένην στάσιν. Ὁ σκελετός, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται

Εἰκ. 18 - 19. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Κεφαλὴ μαρμαρίνου εἰδωλίου

Εικ. 20. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μά-
νης. Περίαπτον ἐκ σχιστολίθου

Εικ. 21. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μά-
νης. Αἰχμή βέλους ἐξ ὄψιανου

εἰς ἀρίστην κατάστασιν, εὐρέθη ἐντὸς τοῦ ἑβδόμου στρώματος, εἰς βάθος 1.65 - 1.80 μ. (εἰ κ. 15). Τὸ μοναδικὸν τοῦτο εὑρημα, ἐντέχνως ἀποσπασθὲν ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν Μάρκου Νικολαράκη καὶ Με-
νελάου Παλαιολόγου, μετεφέρθη, ὡς εἶχεν, εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης, διὰ νὰ συντηρηθῇ καὶ νὰ μελετηθῇ ὑπὸ εἰ-
δικῶν (εἰ κ. 16). Σημειωτέον ὅτι, πλη-
σίον τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπε-
δον, ἀνευρέθη καὶ ἕτερος πηλεπένδυτος
λάκκος πλήρης λίθων, ὡς καὶ μία μικρὰ
πυρὰ (βλ. σ χέδ. 4 καὶ εἰ κ. 17).

Ἄκρως ἐνδιαφέρον καὶ χαρακτηρι-
στικὸν εὑρημα τῆς τάφρου εἶναι ἡ κεφα-
λὴ μαρμαρίνου εἰδωλίου, ὕψους 0,048 μ.,

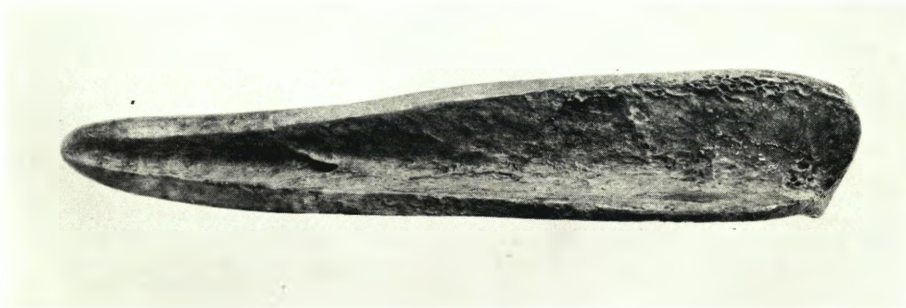
Εικ. 22. Σπήλαιον Ἀλεπό-
τρυπα Διροῦ Μάνης. Αἰχμή
βέλους ἐκ πυριτολίθου

ἡ ὁποία ἀνευρέθη εἰς βάθος 2.40 μ., ἦτοι εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ἐνάτου στρώματος (εἰκ. 18, 19). Ἐκ τῆς ἰδίας τάφρου προέρχονται, περίαπτον ἐκ σχιστολίθου (εἰκ. 20), αἰχμαὶ βελῶν ἐξ ὄψιανθου καὶ πυριτολίθου (εἰκ. 21, 22) καὶ μερικὰ ὀστέινα ἐργαλεῖα (ἔγχρωμος πί ν. Β', 5 καὶ εἰκ. 23, 24).

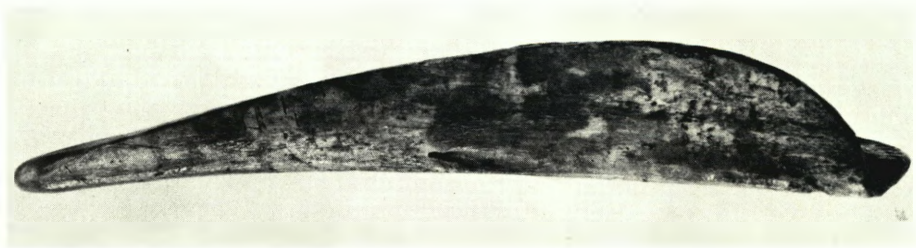
Ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐξετάσεως τοῦ πλήθους τῶν εὐρημάτων προκύπτει ὅτι ἡ ζωὴ εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Ἀλεπότρυπας καλύπτει ὀλόκληρον τὴν περίοδον

τῆς Ὑστερας Νεολιθικῆς Ἐποχῆς (4000 - 3000 π.Χ.), ἂν καὶ ἀρκετὰ δείγματα ἐκ τῆς εὐρεθείσης κεραμεικῆς, προερχόμενα ἐκ τῶν βαθυτέρων στρωμάτων, εἶναι ὀπωσδήποτε πρωϊώτερα, ἐνῶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῶν ἀνωτέρων, ἀμέσως ὑπὸ τὴν στρώσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ σταλαγμιτικοῦ ὑλικοῦ, στρωμάτων, εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μεταβατικὴν φάσιν ἐκ τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς πρὸς τὴν πρώϊμον Χαλκοκρατίαν.

Εὐρήματα τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐπο-

Εἰκ. 23 - 24. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα Διροῦ Μάνης. Ὄστέϊνον ἐργαλεῖον

χῆς δὲν ἦλθον εἰς φῶς. Τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ κρανία τὰ ὅποια, παλαιότερον, ὑπὸ μὴ εἰδικῶν ἀνεγνωρίσθησαν ὡς παλαιολιθικά, εἶναι πολὺ μεταγενέστερα καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν Νεολιθικὴν περίοδον. Ἐξ ἄλλου, οὐδεμία ἐκ τῶν «παλαιολιθικῶν» βραχογραφιῶν καὶ ἐγχαράκτων παραστάσεων, αἱ ὅποια βάσει

τῶν ὑπαρχόντων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης στοιχείων ἀνεζητήθησαν καὶ ἀνευρέθησαν προσφάτως εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Ἀλεπότρυπας, δὲν παρέχουν στοιχεῖα γνησιότητος. Αὗται εἶναι πλαστὰ σύγχρονα κατασκευάσματα, ἡλικίας ἴσως τεσσάρων μόλις ἐτῶν.

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

CAVERNES DE DIROU. LES FOUILLES DES 1970 - 1971

Parmi les trois cavernes qui ont été découvertes en 1958 tout le long du côté Nord-Est du golfe de Dirou (côte occidentale de Tainaron en Laconie) (fig. 1), la plus intéressante du point de vue archéologique et pour l'étude de la civilisation de l'époque Néolithique est la caverne d'« Alepotrypa » (fig. 2 - 5).

Cinquante points de la caverne ont été recherchés en tout et on a recueilli sur la surface des fragments des vases avec une décoration en relief ou incisée, provenant des dernières phases du Néolithique (Planche hors texte B', 2 - 4).

Les masses des rocs écroulés qui couvrent l'intérieur de la caverne (fig. 6 - 8) prouvent qu'un tremblement d'intensité étonnante a détruit l'intérieur et a obstrué l'entrée de la caverne et par conséquent ont été enfermés dans celle-ci les hommes néolithiques, dont les squelettes ont été trouvés par les spéléologues en 1958 et maintenant séparément (fig. 9 - 10).

Des points recherchés de la caverne, ont été fouillés les deux premiers en suite de l'entrée (A et B) (plan 1; fig. 11 - 13). Dans les couches plus profondes de la salle A ont été trouvés des tessons du Néolithique Moyen, des outils en pierre et en os (Planche hors texte B', 5) tandis que les couches supérieures ont donné surtout des os humains.

Dans la salle B ont été testifiées neuf couches de remblais (Plans 2 - 3). On a trouvé un squelette d'homme en état parfait de conservation et deux fosses à revêtement d'argile (Plan 4; fig. 14 - 17).

Parmi les trouvailles nous citons une tête d'idole en marbre (fig. 18 - 19), un pendentif en pierre schiste (fig. 20), des pointes en obsidien et pyrite et des outils en os (fig. 21 - 24).

D'après les trouvailles l'utilisation de la caverne est datée du Néolithique Récent (4.000 - 3.000 av. J. - C.) ou peu avant.

G. A. PAPATHANASSOPOULOS

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ ΚΑΙΒΑΝΟΣ ΕΝ ΗΛΙΔΙ

Αί διενεργηθεῖσαι κατά τὸ ἔτος 1970 ἀνασκαφαί εἰς Ἑρχαίαν Ἥλιδα, δαπάναις τοῦ Ἑργουρίου Δημοσίων Ἔργων, ἔφεραν εἰς φῶς μεταξύ ἄλλων καὶ σειρὰν τριῶν κεραμεικῶν κλιβάνων· ἐξ αὐτῶν παρουσιάζομεν τὸν καλύτερον διατηρούμενον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ πλέον μνημειῶδες δεῖγμα, ἐξ ὧσων ἔχουν μέχρι σήμερον εὑρεθῆ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα (εἰ κ. 1 - 3).

Πρόκειται περὶ κλιβάνου διωρόφου, κυκλικοῦ τύπου. Τὸ κάτω τμήμα του διεμορφώθη δι' ἔσκαφῆς δίκην φρέατος εἰς τὸ πρηνὲς παρακειμένου λόφου. Ἐπὲργειος ἦτο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μόνον ὁ ἡμισφαιρικός θόλος τοῦ ὀρόφου. Ὡς ὑπόγειον ἐξ ὀλοκλήρου, πλὴν μικροῦ τμήματος τοῦ σωζομένου θόλου, διετηρήθη τὸ κτίσμα καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἐστεγάσθη.

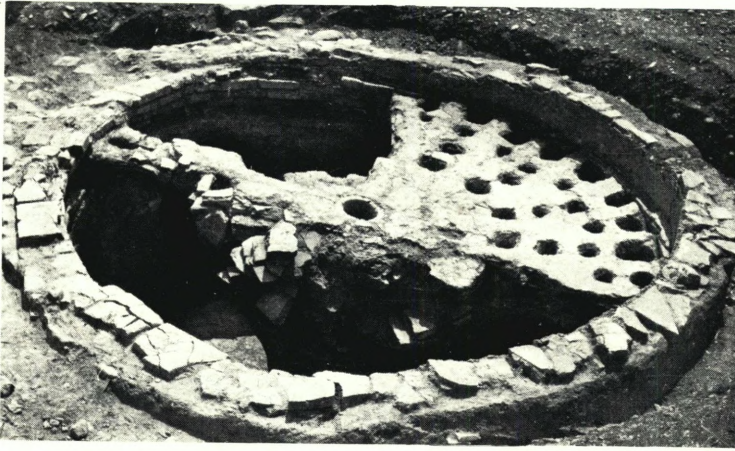
Ὁ κυκλικὸς ὑπόγειος χώρος θερμάνσεως ἔχει διάμετρον 3,60 μ. Τὰ τοιχώματά του, πάχους 0,60 μ. περίπου, σωζόμενα εἰς θαυμασίαν συνοχήν, εἶναι ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα δι' ὀπτοπλίνθων, πλευρῶν 0,30 - 0,40 μ. τὸ πλεῖστον καὶ πάχους 0,06 μ., ἐκτισμένων κατὰ κανονικοὺς δόμους καὶ μετὰ τὰς ἀρμογὰς ἐναλλασσοῦσας (πλινθηδόν). Σύνδεσις τῶν πλίνθων καὶ ἐπιχρῖσις τῆς ἐπιφανείας τῆς πλινθοδομῆς ἔχουν γίνεαι διὰ πηλοῦ· σῶζονται τρία στρώματα ἐπαλείψεως δι' ἐπιχρῖσματος ἐξ ὕδαρου πηλοῦ.

Εἰς κατεύθυνσιν ἐγκαρσίαν πρὸς τὸ πρηνὲς τοῦ λόφου ἢ τοιχοδομία διακόπτεται ὑπὸ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ πλευρικοῦ χώρου εἰσαγωγῆς καὶ καύσεως τῆς καυσίμου ὕλης. Τὸ ἀνοίγμα εἶναι τοξωτόν, ἔχει πλάτος 0,83, ὕψος 1,50 μ. καὶ εἰς μῆκος 0,85 μ. πέραν τοῦ τοίχου τοῦ θα-

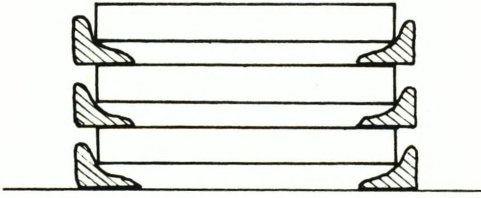
λάμου στεγάζεται διὰ καμάρας. Τὴν καμάραν σχηματίζει σειρὰ τόξων ἐπικεχρισμένων διὰ παχέος στρώματος πηλοῦ, ὁ ὁποῖος λόγῳ τῶν ἰσχυρῶν θερμοκρασιῶν ἔχει ἐν μέρει ὑαλοποιηθῆ, ἐνιαχοῦ μάλιστα εἰς μορφήν σταλακτιῶν. Ἡ πρόσβασις πρὸς τὸν χώρον τοῦτον εἶχε προφανῶς μορφήν «δρόμου», ἀκαλύπτου δηλαδὴ ἐπιμήκους ὀρύγματος ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους.

Εἰς ὕψος 1,90 μ. περίπου ἢ τοιχοποιία τοῦ κυκλικοῦ θαλάμου θερμάνσεως σχηματίζει ἐγκοπήν (πατούραν), βάθους 0,10 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας στερεοῦται τὸ διάτρητον δάπεδον τοῦ ὀρόφου (ἐσχάρα). Τὸ σύστημα στηρίξεως τῆς ἐσχάρας μεταβάλλει τὸ ταπεινὸν τοῦτο κτίσμα εἰς πραγματικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

Τὸ κέντρον τοῦ θαλάμου θερμάνσεως καταλαμβάνει ὀγκῶδες κυλινδρικὸν στηρίγμα, κατωτέρας διαμέτρου 0,90 μ., ἐκ πεπιεσμένου πηλοῦ, ἐνισχυμένου διὰ τεθραυσμένων κεράμων εἰς ὀριζοντίας στρώσεις καὶ μετὰ παχεῖαν ἐξωτερικὴν ἐπαλείψιν ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ. Τὸν συμπαγῆ τοῦτον κορμὸν διαπερῶσι δύο ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι ἀεραγωγοὶ σωλῆνες (εἰ κ. 4), εἰς ἀπόστασιν 0,40 μ. ἀπ' ἀλλήλων (ὁ ἀνώτερος εἰς ὕψος 1 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου), τοποθετημένοι κατὰ τὸν ἄξονα τῆς θύρας τοῦ πλευρικοῦ χώρου πρὸς δημιουργίαν ἐγκύσματος τοῦ πυρός. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνωτέρου ἐκ τῶν δύο ἀπολήγει ὁ κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ στηρίγματος ἀνοιγόμενος κεντρικὸς ἀεραγωγὸς αὐλός, διαμέτρου 0,24 μ. Δι' αὐτοῦ, ὡς καὶ διὰ τῶν λοιπῶν ὀπῶν τῆς ἐσχάρας, ἐξήρχετο πρὸς τὸν ὄροφον ἢ ἀπαιτούμενη διὰ τὴν ὀπτησιν ὕψηλὴ θερμοκρασία.

Εικ. 1 - 3. Κεραμεικός κλίβανος ἐν Ἡλίδι. Ἀπόψεις ἐκ τῶν ἄνω

Σχέδ. 1

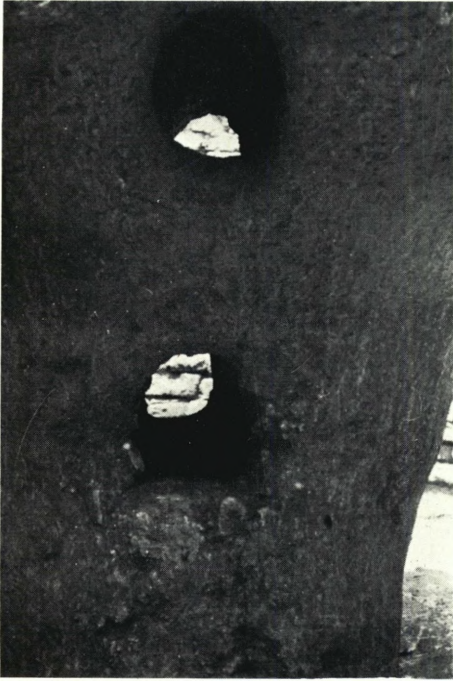
Ὁ κεντρικὸς στρογγύλος κορμὸς εὐρύνεται κανονικῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἰς ὕψος δὲ 1.50 μ. περίπου ἀνοίγεται κυριολεκτικῶς ὡς μύκης ἢ σκιάδιον διασπώμενος εἰς δέσμην τοξυλλίων, τὰ ὁποῖα, ἀκτινοειδῶς διατεταγμένα, πατοῦν ἐπὶ τῆς ἐγκοπῆς (πατούρας) τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων. Τὰ τοξύλλια ταῦτα (εἰ κ. 5-6) — εἰς τὴν πραγματικότητα τμήματα ραβδωτῶν πηλίνων ἡμικιονίσκων τοξοειδῶς κεκαμμένων, πάχους 0,20 περίπου καὶ μήκους 0,54 καὶ 0,62 μ. — διατάσσονται εἰς δύο ὁμοκέντρους σειρᾶς, ἕκ τῶν ὁποίων ἢ πρὸς τὴν περιφέρειαν ἔχει διπλάσιον ἀριθμὸν τοξυλλίων, ὡς ἐὰν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν, ἐκφυόμενον ἕκ τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος, ἐδιχάζετο περὶ τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως εἰς δύο σκέλη. Οὕτω καλύπτεται ὅλος ὁ κυκλικὸς χῶρος διὰ κανονικῆς πυκνῆς σειρᾶς τοξοειδῶν νευρώσεων. Αἱ ραβδώσεις, αἱ ὁποῖαι ὄραται σήμερον ἕκ τῶν κάτω δημιουργοῦν ὠραιότατην ἐντύπωσιν, προωρίζοντο νὰ συγκρατοῦν τὸ παχὺ στρώμα πηλοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο τὸ ὅλον σύστημα τῶν τοξυλλίων.

Ἡ οὕτω σχηματιζομένη θολωτὴ ὄροφή τοῦ θαλάμου θερμάνσεως ὑποβαστάζει τὸ διάτρητον δάπεδον (ἐσχάραν) τοῦ ἄνω διαμερίσματος. Τὸ δάπεδον τοῦτο εἶναι ἕκ πηλοῦ ἐνισχυμένου διὰ 3-4 ἀκανονίστων ὀριζοντίων στρώσεων τεθραυσμένων κεράμων, συνολικοῦ πάχους ὁμοῦ μετὰ τῶν νευρώσεων 0,40 - 0,45 μ.,

καὶ φέρει ὀπᾶς, αἱ ὁποῖαι, ἀνοιγόμεναι ἐναλλάξ ἀνά δύο καὶ τέσσαρες εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τοξυλλίων διάκενα, σχηματίζουν συμμετρικὴν ἀκτινοειδῆ διάταξιν περίξ τοῦ κεντρικοῦ ἀεραγωγοῦ αὐλοῦ. Ἡ διάμετρος τῶν εἶναι 0,11 καὶ 0,22 μ. Αἱ μεγαλύτεραι μεταξὺ αὐτῶν εἶναι αἱ τῶν δύο ἀκραιῶν σειρῶν, παρὰ τὰ πλευρικά τοιχώματα δηλ. καὶ τὸ κεντρικὸν στηρίγμα.

Ὑπεράνω τῆς ἐσχάρας, τῆς ὁποίας ἔχει διατηρηθῆ ἄθικτον πλεόν τοῦ ἐνός τετάρτου καὶ ἡ ὁποία δύναται νὰ συμπληρωθῆ ἐξ ὀλοκλήρου, σώζονται μέχρις ὕψους 0,40 μ. περίπου τὰ τοιχώματα τοῦ κτιστοῦ θόλου. Ἐχουν πάχος 0,50 μ. καὶ κατασκευῆν ἀνάλογον μὲν πρὸς τὴν τοῦ κάτω τμήματος, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκανόνιστον. Ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος τῆς καμίνου φθάνει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ 4.65 μ.

Ἡ περιγραφεῖσα κάμιμος προωρίζετο μᾶλλον δι' ὀπησιν κεράμων, πλίνθων κ.τ.δ., παρὰ δι' ὀπησιν ἀγγείων. Τοῦτο μαρτυροῦν αἱ μνημειῶδεις διαστάσεις καὶ ἡ στερεότης τῆς ὄλης κατασκευῆς, τὸ μέγα πάχος τῆς ἐσχάρας καὶ ὁ ἐλάχιστος ἀριθμὸς ὀστράκων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν «σφηνῶν», αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου θερμάνσεως. Αἱ σφῆνες αὗται (εἰ κ. 7) εἶναι πλακίδια πηλοῦ ἀπιοσχήμου περιγράμματος, εἰς τὴν βάσιν τῶν ὁποίων ἔχει διαμορφωθῆ μικρὰ κατ' ὀρθὴν γωνίαν προεξοχή (διαστάσεις ἀπὸ $0,06 \times 0,035 \times 0,03$ μ. ἕως $0,11 \times 0,07 \times 0,045$ μ.). Προορισμὸς τῶν ἀντικειμένων τούτων ἦτο ἐν προκειμένῳ νὰ τοποθετοῦνται μεταξὺ τῶν ἐπαλλήλων πλίνθων ἢ κεράμων, αἱ ὁποῖαι ἐστοιβάζοντο κατὰ στρώσεις ἐπὶ τῆς ἐσχάρας τοῦ κλιβάνου, καὶ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν εὐχερῆ μεταξὺ αὐτῶν κυκλοφορίαν τῆς θερμότητος (σχέδ. 1).

Είκ. 4 - 5. Λεπτομέρεια των τοξωλλίων στηρίξεως τῆς ἐσχάρας τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου ἐν Ἡλίδι

Είκ. 6. Λεπτομέρεια τῶν ἀεραγωγῶν σωλήνων τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου ἐν Ἡλίδι

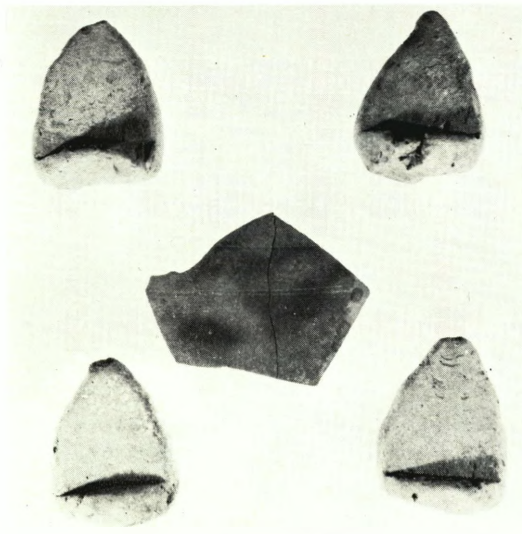
Ἡ ἀνασκαπτομένη περιοχή τῆς Ἡλίδος δίδει ἑκατοντάδας τοιούτων σφηνῶν, ὁμοιοὶ δὲ ἔχουν εὑρεθῆ καὶ ἀλλαχοῦ ἐντὸς ὑστέρων ρωμαϊκῶν στρωμάτων¹.

Τὰ ἐλάχιστα εὑρεθέντα ὄστρακα εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ ρωμαϊκὰ καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ μελαμβαφῆ τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 8). Οὔτε εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν οὔτε εἰς τὴν ἄλλην χρονολογοῦν περίοδον χρησιμοποίησεως τοῦ κλιβάνου· πιθανῶς προέρχονται ἐκ στρωμάτων, τὰ ὅποια διετάραξε τὸ ὄρυγμα τῆς καμίνου.

Κυκλικοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μετὰ στρογγύλου κεντρικοῦ στηρίγματος ἦσαν οἱ ἑλληνικοὶ κλιβανοὶ² (χωρὶς τὸ σχῆμα βεβαίως νὰ ἀποκλείηται καὶ διὰ τοῦς

1. Προχείρων, *The Athenian Agora* V, σ. 116, M 340, πιν. 50.

2. Κ. Α. Rhomaios, *AM* 33 (1908), 177 κ.έ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδου, *Τὰ Ὑλικά Δομῆς Α'*, 85 κ.έ. J. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, εἰκ. 231 - 238.

Είκ. 7. Σφήνες και ρωμαϊκὸν ὄστρακον ἐκ τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου ἐν Ἡλίδι

Είκ. 8. Δείγματα ἑλληνικῆς κεραμικῆς ἐκ τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου ἐν Ἡλίδι

ρωμαϊκούς³), ὅπωςδῆποτε ὅμως μικροτέρων διαστάσεων, με πλευρικὰ τοιχώματα ἐκ λάσπης καὶ θραυσμάτων κεράμων καὶ πάντως οὐχὶ κτιστοί⁴. Διὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς τοιχοποιίας ὁ περιγραφεὶς κλίβανος τῆς Ἡλίδος τάσσεται παρὰ τὸν ὀρθογώνιον κλίβανον κεράμων, τὸν εὐρισκόμενον ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν Ν. τοῖχον τῆς παλαιστρας τῆς Ὀλυμπίας, διὰ δὲ τὴν ὁμοιότητα τῶν ὑποβασταζόντων τὴν ἐσχάραν ραβδωτῶν τοξυλλίων, μετ' ἀκτινοειδοῦς ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος διατάξεως, προσεγγίζει τὸν ἕτερον κλίβανον τῆς Ὀλυμπίας, ὁ ὁποῖος ἔχει διατηρηθῆ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν

τῆς παλαιστρας (ΟΙ. Βer. IV, 23 εἰκ. 10 καὶ 11). Ἀμφότεροι οἱ κλίβανοι τῆς Ὀλυμπίας χρονολογοῦνται εἰς τὸν 4ον μ.Χ. αἰ., ὅπωςδῆποτε δὲ ἡ χρῆσις τῶν τοξυλλίων καὶ ἡ στερεότης τῆς κυκλικῆς κατασκευῆς μαρτυροῦν ἐν προκειμένῳ ἐξέλιξιν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων⁵.

Μέγας κυκλικὸς κλίβανος, με ἀναλόγους διαστάσεις πρὸς τὰς τοῦ ἡμετέρου καὶ με ὅμοιον προφανῶς σύστημα στηρίξεως τῆς ἐσχάρας διὰ τοξυλλίων, ἀνεσκάφη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὸ Ἐπιτάλιον καὶ ἐχρονολογήθη προχείρως εἰς τὸν 2ον μ.Χ. αἰ.⁶.

Θ. Κ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

3. Προχείρως, Singer, History of Technology II, 295, εἰκ. 282.

4. Πρβλ. καὶ ΟΙ. Βer. III, 33 κ.έ., IV, 25.

5. Πρβλ. Singer, ἔ.α., 295.

6. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 168, Πίν. 121 β.

TÖPFEROFEN IN ELIS

Während der Grabungskampagne dieses Jahres wurde in Elis eine Reihe von Töpferöfen gefunden; die bemerkenswerte Konstruktion verleiht in Verbindung mit dem vorzüglichen Erhaltungszustand dem unten beschriebenen Ofen eine besondere Bedeutung (Abb. 1-3).

Der runde Heizraum hat 3,60 m Durchmesser; seine gemauerte Wandung besteht aus dick mit Lehm verschmierten Ziegeln. Als Stütze der 0,45 m dicken Rostplatte dient eine ungefähr 1,50 m hohe, aus Lehm mit Ziegelbrocken gefüllte und verputzte Mittelsäule. Sie hat 0,90 m Durchmesser und ist zweimal horizontal durchbohrt. Von der Mittelstütze steigen

nach allen Seiten ausstrahlend runde Gewölberippen aus Ton an (Abb. 5-6), zwischen denen die Röhren zur Erhitzung des Brennraumes reinweise angeordnet sind (Abb. 4). Ähnlich ist auch die Feuerungsgrube gewölbt.

Der Ofen wird wahrscheinlich der Herstellung von Ziegeln gedient haben; auf dem Lehm Boden des Heizraumes wurde eine große Zahl von Tongebilden gefunden, die beim Brand von Brennziegeln als Untersätze benutzt wurden (Plan 1; Abb. 7).

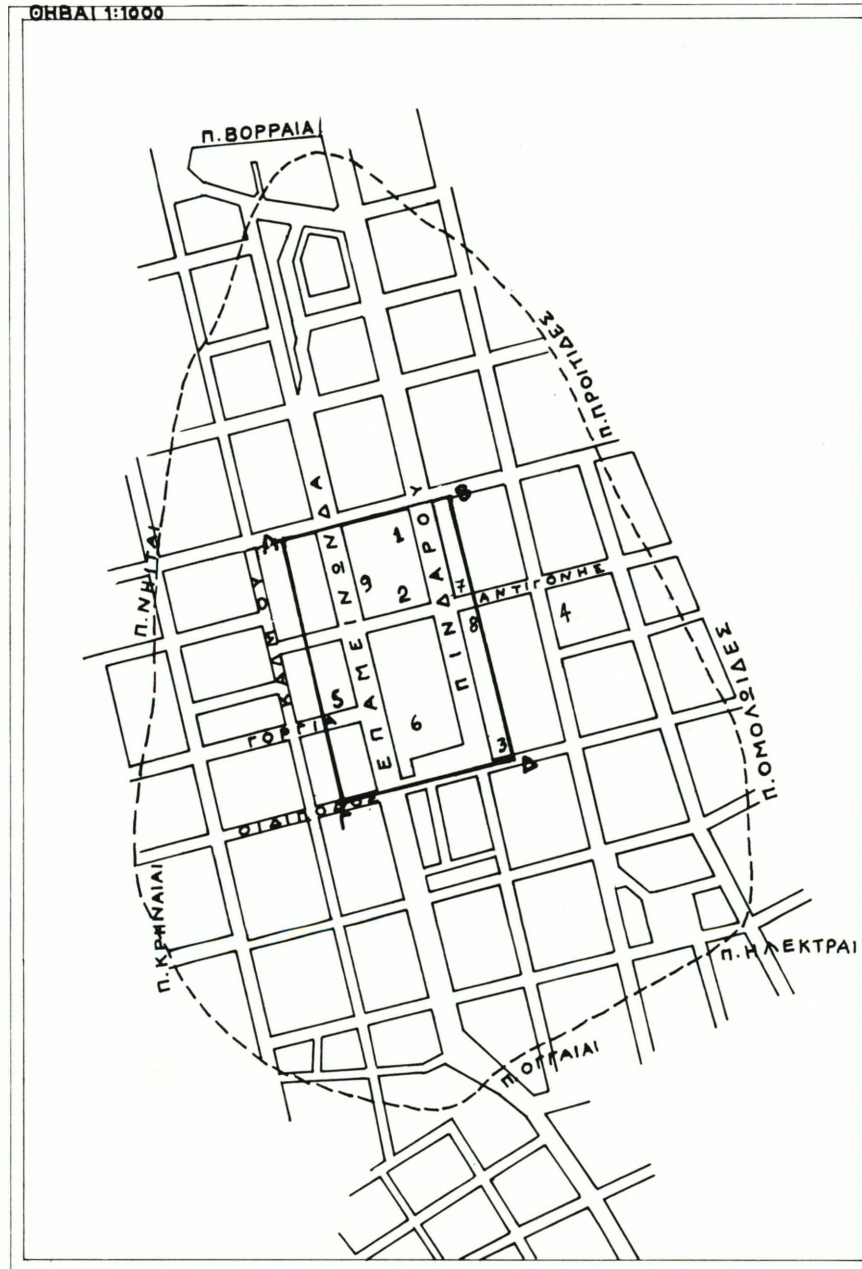
Bau und Einrichtung des Töpferofens finden ihre Parallelen an anderen Öfen, die in Olympia und Epitalion im Laufe des zweiten bzw. vierten Jahrhunderts n. Chr. errichtet wurden.

TH. KARAGHIORGA

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΔΜΕΙΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ

Προεξαγγελτικῶς καὶ μετὰ γενικοτήτων θὰ ἐκτεθῶσιν ἐνταῦθα νεώτεραι διαπιστώσεις ἐπὶ τοῦ θεμελιώδους αἰτήματος τοῦ ἀκριβοῦς ἐντοπισμοῦ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν, τοῦ γνωστοῦ ὡς Καδμείου. Ὁ ἀείμνηστος Κεραμόπουλλος ἔδρεψε πρῶτος τὴν δάφνην τῆς ἀποκαλύψεως τμήματος τοῦ ἀνακτόρου εἰς τὸ τετράγωνον τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως (βλ. ΑΕ 1909, στ. 57 κ.έ.). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐκεῖνη ὑπῆρξε θεμελιώδης διὰ τὴν ἀνακτορικὴν τοπογραφίαν τοῦ Καδμείου, πέραν τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς διὰ τὰ πολλὰ καὶ

σημαντικὰ τῆς εὐρήματα. Ὑπῆρξε δὲ τόσον σημαντικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ, ὥστε ἡ σπουδαιότης τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ὑπερετιμήθη, δικαίως ἴσως. Ὁ Κεραμόπουλλος δὲν ἄφηνεν ἀμφιβολίαν, ὅτι εἶχεν ἀποκαλύψει τὸν πυρῆνα τοῦ ἀνακτόρου, τὸν «θάλαμον τῆς Σεμέλης» (ἐ.ἀ., στ. 112 κ.έ., ΑΔ 3 (1917), σ. 57 κ.έ.). Οὐχ ἦττον ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων δὲν ἐδικαίωνε τὴν προσδοκίαν ἀποκαλύψεως καὶ εἰς τὰς μυκηναϊκὰς Θήβας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ἀνακτόρου, τὸν ὁποῖον γνωρίζει ἡ μυκηναϊκὴ Πελο-

Σχέδ. 1. Θῆβαι. Τοπογραφικὸν διάγραμμα ἀρχαίας πόλεως καὶ Καδμείου (---: τὸ μυκ. τείχος μετὰ τῶν πυλῶν—κατὰ Κεραμόπουλλον—, ΑΒΓΔ: τὸ μυκ. Ἀνάκτορον—Καδμείον—): 1. Ἀνασκαφὴ Κεραμοπούλλου (Παλαιὸν Καδμείον), 2. Νέον Καδμείον, 3. Οἰκόπ. Κόρδατση, 4. Οἰκόπ. πρῶην Δ. Παυλογιαννοπούλου, 5. Ἀρχεῖον μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, 6. Πλατεῖα Θηβῶν, 7. Ἐμπορικὴ Τράπεζα, 8. Οἰκόπ. Ἀδελφῶν Σταυρῆ, 9. Δημοτικὴ Ἀγορὰ

πόννησος, και ἰδίᾳ ἢ Ἀργολίς, και τὸν ὁποῖον τύπον γνωρίζει τὸσον καλῶς ὁ Ὅμηρος. Τοῦτο ὠδήγησεν εἰς ἐσπευσμένας και προχείρους ἀλοποιήσεις και γενικεύσεις, συνεδυσάθη δὲ και μὲ τὴν πιθανὴν ὑπαρξίν «δύο ἀνακτόρων» εἰς Θήβας, ἐνὸς παλαιότερου και ἐνὸς νεωτέρου Καδμείου. Ἐξεφράζετο ἡ ἄποψις, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῶν Θηβῶν δὲν ὁμοιάζε πρὸς τὰ ἑλλαδικὰ τοιαῦτα, τὰ τῆς Πελοποννήσου δηλαδὴ και ἰδίᾳ τῆς Ἀργολίδος, ἀλλὰ πρὸς τὰ Κρητικά, πρὸς ἃ εἶχε κοινὰ τὰ πολλὰ δωμάτια και τοὺς διαδρόμους και γενικῶς τὸ δαιδαλωδὲς τῆς κατασκευῆς, ὡς τοῦτο προέκυπτεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμοπούλλου, ἐνῶ ἦτο κοινὴ πεποιθῆσις πάντων, ὅτι τὸ ἀνάκτορον περιωρίζετο κυρίως εἰς τὸ τετράγωνον τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποβῆ ὁ στόχος τῆς Ὑπηρεσίας πρὸς ἀπαλλοτριώσιν και ἀνασκαφῆν.

Τὰ πράγματα ὅμως δείκνυνται εὐτυχῶς ἄλλως διὰ τὰς Θήβας.

Ὁ Κεραμόπουλλος, τοπογραφῶν περὶ τοῦ ἀνακτόρου, ἐπικαλεῖται τὰ γεγονότα: α) ὅτι «ὁ χώρος, ἐφ' οὗ κεῖται τὸ ἐμπρησθὲν κτίριον, εἶναι περίπου τὸ κέντρον τῆς Καδμείας» (ΑΕ 1909, στ. 107) και β) ὅτι «ἀφ' οὗ, ὡς εἶναι φυσικὸν και σύνηθες, ἡ ἀγορὰ τῶν πόλεων εἶναι εἰς τὸ μέσον αὐτῶν και ἡ ἀγορὰ τῶν Θηβῶν κατ' ἀκολουθίαν ἦτο ἐπὶ Πausανίου εἰς τὸ μέσον τῆς φθειδοῦς Καδμείας» (ἔ.ἀ., στ. 113) και τοῦτο τὸ τελευταῖον ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ Πausανίου (IX, 12, 3) «Φασὶ δὲ οἱ Θηβαῖοι, καθότι τῆς ἀκροπόλεως ἀγορὰ σφισιν ἐφ' ἡμῶν πεποιῆται, Κάδμου τὸ ἀρχαῖον οἰκίαν εἶναι...». Μετ' ἐπιτάσεως τονίζει ὁ Κεραμόπουλλος τὴν ἀπουσίαν νεωτέρων λειψάνων ἐπὶ τοῦ ἀνα-

σκαφέντος ὑπ' αὐτοῦ χώρου, τοῦλάχιστον μέχρι τῶν χριστιανικῶν και τῶν νεωτάτων χρόνων, ὅτε κατελήφθη οὗτος ὑπὸ παραπηγμάτων, και τοῦτο πάλιν ἐν σχέσει πρὸς τὸν σεβασμὸν, ὃν ἐπέδειξαν οἱ μεταγενέστεροι, πρὸς τὸ «ἄβατον» και «ἐνηλύσιον» τῆς ἐμπρησθείσης οἰκίας.

Τὴν περὶ δύο οἰκιῶν τοῦ Κάδμου μαρτυρίαν τοῦ Πausανίου (IX, 16, 5) «Τὸ δὲ τῆς Δήμητρος ἱερὸν τῆς Θεσομοφόρου Κάδμου και τῶν ἀπογόνων οἰκίαν ποτὲ εἶναι λέγουσι» και τὴν παράδοσιν, μαρτυροῦσαν παρὰ τὴν κεραῦνιον καταστροφὴν και ἄλλην ἐντὸς τῆς γενικῆς καταστροφῆς τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων και ἀκροπόλεων, ἐξέλαβον διὰ τὰς Θήβας ὡς μαρτυρουμένην οὐχὶ διὰ «δύο ὀριζόντων καταστροφῆς» ἀλλὰ διὰ δύο διαφόρων, τοπικῶς και χρονικῶς, ἀνακτόρων, τοῦ «Παλαιοῦ και τοῦ Νέου Καδμείου», και εἰς τοῦτο ὑπεβοήθει ἡ ὑποτιθεμένη χρονικὴ διαφορὰ περὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ παλαιοῦ και τοῦ νέου Καδμείου και ὁ διάφορος προσανατολισμὸς τῶν κτηριακῶν λειψάνων ἑκατέρου.

Οὐχ ἦττον πάντα τὰ προεκτεθέντα ἔχουσι τοσοῦτους λόγους ἀκριβείας και ἀληθείας ὅσους, πιστεύομεν, ὅτι, καθ' ἐρμηνευτικὴν προσαρμογὴν, ἀξιοῦν και μέχρι τοῦ νῦν ἔλαβον.

Δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπιλυθῆ τὸ ὄλον πρόβλημα, ἀλλὰ πιστεύω, ὅτι τὸ γνωρίζομεν καλύτερον ἢ ἄλλοτε, κατὰ τὴν παροῦσαν στιγμὴν. Ἡ συστηματικὴ του ἀνάπτυξις θὰ γίνῃ προσεχῶς και διὰ πλειόνων, ἀλλ' ἐνταῦθα θὰ λεχθῶν ἐν τάχει παρατηρήσεις και διαπιστώσεις τινές.

Τὸ κέντρον τῆς Καδμείας ἀκροπόλεως (σχέδ. I) δὲν εἶναι ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμοπούλλου, οὔτε

ἐκεῖνος τοῦ «Νέου Καδμείου», ἀλλὰ τὸ σημερινὸν κέντρον τῆς πόλεως, ἡ πλατεῖα αὐτῆς (σ χ έ δ. 1, ἀριθ. 6), ἐνταῦθα δέ, κατὰ τὸν συλλογισμόν τοῦ Κεραμοπούλου, δεόν νά ἀναμένῃ τις ὑπάρξασαν τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πausανίου.

Τὸν μίτον ἐπιλύσεως τοῦ τοπογραφικοῦ προβλήματος τοῦ ἀνακτόρου δίδει, πιστεύω, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 1970 εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἑπαμεινώνδου καὶ Μεταξᾶ (πρῶην Γοργίου) (σ χ έ δ. 1, ἀριθ. 5). Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης, ἥτις ἀπεκάλυψε μέρος τῶν ἀρχαίων τοῦ ἀνακτόρου, μετετέθη ἀναγκαιῶς καὶ ὀριστικῶς τὸ κέντρον τοῦ ἀνακτόρου εἰς τὴν καὶ θεωρητικῶς ἀναμενομένην θέσιν του, δηλαδὴ εἰς τὸ κέντρον τῆς Καδμείας ἀκροπόλεως. Μὲ ὁδηγὸν τὴν ἀνασκαφὴν ἐκείνην καὶ ἑτέραν, ἐξ ἴσου σημαντικὴν, κατὰ τὴν γωνίαν σχεδὸν τῶν ὁδῶν Πινδάρου καὶ Ἀντιγόνης (σ χ έ δ. 1, ἀριθ. 8), ἥτις ὀροθετεῖ μετὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ γηπέδου, ὅπου νῦν τὸ Κατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς Θεβῶν (σ χ έ δ. 1, ἀριθ. 7, βλ. καὶ ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 233), τὸ ἀνατολικὸν πέρασ τοῦ ἀνακτόρου, προβαίνομεν νῦν, διὰ πρώτην φοράν, εἰς ὀροθέτησιν τοῦ συνολικοῦ χώρου τοῦ ἀνακτόρου, ἣν ὑπομνηματίζομεν ὡς ἐξῆς: Πρὸς Β. ἐσύραμεν τὴν γραμμὴν παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδὸν Βουρδουμπᾶ (ἄλλοτε Προίτου). Εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Πινδάρου καὶ Βουρδουμπᾶ ὑπάρχει νῦν ἡ οἰκία Παυλογιαννοπούλου, ἐνθα «κατεστράφησαν μέρη τοῦ κτιρίου, ἐπειδὴ εὐρέθησαν ἐνταῦθα, ὡς ἔμαθον, ὅμοια ἔρειπια καὶ μεγάλοι πίθοι» (Κεραμόπουλος, ΑΕ ἔ.ἀ., στ. 111). Ἀκριβῶς ἀπέναντι ὑπάρχει ἡ οἰκοδομὴ Λιακοπούλου - Κύρτση, ἐρευνηθεῖσα τὸ ἔτος 1968

καὶ ἀποκαλύψασα λείψανα ἀποθηκῶν (ΑΑΑ I (1968), σ. 241 - 243 καὶ σ χ έ δ. 1), ὥστε καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἡ ἀκόμη περαιτέρω, πρὸς Β., ἐπεξετείνετο τὸ ἀνάκτορον, ἀλλὰ πάντως εἰς τὰς θέσεις ταύτας καὶ κυρίως πρὸς τὴν ὁδὸν Πινδάρου αἱ ἐπιχώσεις ἔχουν καταστραφῆ, διότι ὁ φυσικὸς βράχος εὕρηται ἐδῶ λίαν ὑψηλά.

Πρὸς Α. θεωροῦμεν τὸ ἀνάκτορον περατούμενον εἰς τοὺς ἀριθμοὺς 7 καὶ 8 (σ χ έ δ. 1) (περὶ τούτου βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 233 καὶ ΑΔ 25 (1970): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν), καὶ πλείονα προσεχῶς), ἐνῶ πρὸς Δ. εἰς τὸν χῶρον ὑπ' ἀριθ. 5 (σ χ έ δ. 1), δηλαδὴ εἰς τὸ τμήμα τοῦ ἀνακτορικοῦ ἀρχαίου (βλ. ΑΑΑ III (1970), σ. 62 καὶ ἀπὸ ἄλλης θέσεως πλείονα προσεχῶς) περατοῦται τὸ ἀνακτορικὸν συγκρότημα, τοῦ ὁποίου τέλος τὸ πρὸς Ν. τέρμα, ἐπὶ τοῦ παρόντος μὴ ἀπολύτως τεκμηριούμενον, φαίνεται ὀριζόμενον διὰ τῆς ὁδοῦ Οἰδίποδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖται τὸ οἰκόπεδον Ἀ. Κόρδατζη, ὅπου ἀνακτορικὸν ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας καὶ χρυσοχοΐας (βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 183).

Ὁ ἀκριβὴς καὶ λεπτομερὴς σχολιασμός τῆς ὡς ἄνω τοπογραφῆσεως εἶναι ἐργασία, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ βραδύτερον, καὶ πιστεύω νά πράξω τοῦτο λίαν προσεχῶς. Συμπληρωματικῶς πάντως παρατηρῶ ἐδῶ καὶ τὰ ἐξῆς:

Τὸ ἔτος 1964 ἀνεσκάφη, εἰς τὸν χῶρον ὑπ' ἀριθ. 4, κτήριον μυκηναϊκόν, μὲ σημαντικώτατα εὐρήματα (πινακίδας Γραμμικῆς γραφῆς Β', χαλκᾶ ὄπλα, ἐλεφάντινα, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 233 - 235).

Αἱ πινακίδες μὲ τὰ ὀνόματα ἀνδρῶν κατὰ γενικὴν παρὰ τὰ χαλκᾶ ὄπλα δύ-

νανται, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Καθηγητοῦ Μαρινάτου, νὰ ἀνήκουν εἰς ὀπλίτας ἐστρατωνισμένους εἰς κτήριον, τὸ ὅποιον εὑρισκόμενον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Καδμείας καὶ μεταξύ τῶν Προϊτίδων καὶ τῶν Ὁμολοϊδῶν πυλῶν δύναται νὰ ἀποτελεῖ φυλακεῖον τοῦ ἀνακτόρου.

Πιστεύω, ὅτι τὸ οὕτως ὀροθετούμενον ἀνάκτορον ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα ἑνιαῖον καὶ ὁμοιογενές. Τοῦ κεντρικοῦ πυρῆνος τὰ κτήρια ἔχουν τὸν προσανατολισμὸν τοῦ «Νέου Καδμείου», ἐνῶ τὰ περιφερικὰ τοιαῦτα, ἐν τῶν ὁποίων, πιστεύω, ὅτι εἶναι καὶ τὸ ἀνασκαφέν ὑπὸ Κεραμοπούλλου, ἔχουν ἐκεῖνον τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου». Πλὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὴν αὐτὴν χρονολογικὴν ἐνότητα παρουσιάζει, πιστεύω, ὅλον τὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου, παρὰ τὴν ὑπάρξασαν μακρὰν ἀμφιλογίαν (βλ. βιβλιογραφίαν ἐν Jacques Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge Mycénien*, σ. 5 κ.έ. καὶ παραπομπάς) καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν λεπτομερεστέρας σπουδῆς καὶ ἀναλύσεως τοῦ ζητήματος.

Τὰ κύρια διαμερίσματα τοῦ ἀνακτό-

ρου δὲν εὑρίσκονται, κατ' ἐμέ, εἰς τὸ τετράγωνον τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως, ἀλλ' εἰς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὀρίζουσιν αἱ ὁδοὶ Ἀντιγόνης πρὸς Β., Οἰδίποδος πρὸς Ν. καὶ οἱ χώροι ὑπ' ἀριθ. 5, 7 καὶ 8 πρὸς Δ. καὶ Α. ἀντιστοίχως, ὅπου δεόν νὰ ἀναμένηται καὶ αὐτὸ τὸ μέγαρον (ἢ οἰκία τοῦ Κάδμου). Πρὸς τὴν διάταξιν ταύτην θὰ συνεφώνει καλύτερον καὶ ἡ τοπογραφία τῶν λοιπῶν μνημείων, ὅσα εἶδε καὶ μνημονεῦει ἐπὶ τῆς Καδμείας καὶ παρὰ τὸ ἀνάκτορον (πρὸς Δ. μάλιστα αὐτοῦ) ὁ Πausanίας, δηλαδὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄμμωνος, τοῦ οἴωνοσκοπέιου τοῦ Τειρεσίου, τοῦ ἱεροῦ τῆς Τύχης, τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Θεσμοφόρου Δήμητρος (IX, 16, 1).

Περὶ τὸ ἀνάκτορον ἀνεπτύχθη, βεβαίως, εἰς ὀλόκληρος κύκλος κτηρίων μυκηναϊκῶν, ὡς αἱ καθ' ἡμέραν ἔρευναι ἀποκαλύπτουν, πλὴν πιστεύω, ὅτι τοῦ ἀνακτόρου τὰ κύρια μέρη ὑπάρχουν ἐκεῖ, ὅπου περιεγράψαμεν αὐτά, καὶ ὀρίζονται ὑπὸ τῆς εἰς τὸ σχ. 6. 1 σημειουμένης ὀροθετικῆς γραμμῆς.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

SOME OBSERVATIONS ON THE TOPOGRAPHY OF THE PALACE OF KADMOS

When the late Professor Keramopoulos discovered, in 1906, the well-known remains of a Mycenaean complex in Thebes, led by his important discovery he claimed to have dug up the kernel of the Palace of Kadmos, «the house of Kadmos», as Pausanias names it. However, he had not found what one would have reasonably expected in such a discovery, i.e. the

architectural type of the Mycenaean Palace, so well exemplified in the Peloponnese and described by Homer, as consisting of the aithousa, the prodomos and the Megaron, with the royal throne. Professor Keramopoulos as well as later excavators and other scholars had thought that Thebes, by planning the Palace with corridors, several floors and many rooms, was

influenced by Crete, and that the mainland type was not adopted here. This was a misinterpretation which, in turn, had a bearing on the topography of the Mycenaean Palace of Kadmos the Phoenician, the legendary founder of Thebes. The block, where the Market place of the modern town is located, was believed to be the actual location where the main and almost entire Palace was built and extended.

Early in 1970 the present author made a key excavation in the centre of the Kadmeia Acropolis of Thebes, at the place marked as No. 5 in the sketch plan of Kadmeia. Finds of unique importance came to light; among them the most important tablets of Linear B, a group forming part of the Palace Archives (See Sp. Marinatos, AAA III (1970), p. 62).

We have good reasons to believe and prove in a future article, where the whole problem will be discussed in detail, that this excavation uncovered the western border of the Palace. In plan 1, presented here, is shown the extension of the Palace, the north-

ern border of which coincides with Vourdoubas Street, i.e. a little bit north of the Keramopoulos' excavation (the so-called « Old Kadmeion »). To the east the Palace terminates at the place marked as Nos. 7 and 8 in the present plan, and to the south, parallel to Oedipus Street, it terminates with an ambiguity, due to lack of extensive and decisive excavation there.

Thus the whole problem of the Mycenaean Palace of Thebes is now seen in a new perspective. We are justified in expecting to find in Thebes, and as the author personally believes, in the block next to that of the Market place and more precisely a few metres south from the end of the modern Square of the town, the main parts of the Palace, and the Megaron itself.

This new localization of the famous Palace, if correct in the main points, as the author believes, will shed new light and solve many problems of Theban topography (Gates and Monuments on the Kadmeia).

TH. SPYROPOULOS

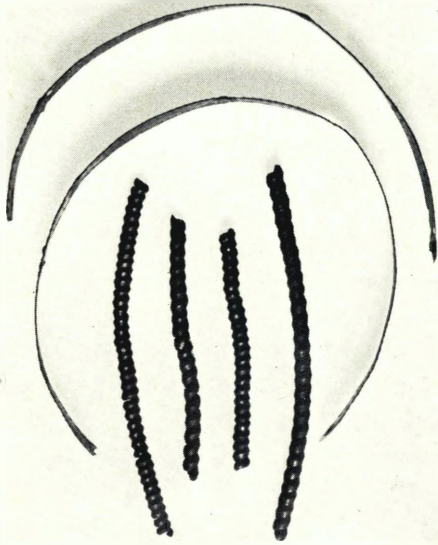
ΤΑΦΑΙ ΠΡΩΪΜΟΥ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΕΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΠΙΝΔΟΝ

Ἡ ἀναγγελία ἐπικειμένης ἰσοπεδώσεως τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ χωρίου Σπήλαιον Νομοῦ Γρεβενῶν¹ προ-

εκάλεσε τὴν διενέργειαν δοκιμαστικῶν τομῶν εἰς διάφορα σημεῖα αὐτῆς κατὰ μῆνα Αὐγούστου τοῦ 1970. Ἦτο ἤδη

1. Περὶ τοῦ χωρίου Σπήλαιον βλ. ΑΕ 1950 - 1951, Ἀρχαιολογικά Χρονικά, σ. 14 - 31. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ν. Κοτζιά ἀναφερόμενος αὐτόθι ποταμὸς Γρεβενίτικος εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ποταμὸς Βενέτικος. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά,

σ. 363. Γενικωτέραν περιγραφὴν περὶ τῆς Ἀνατ. Πίνδου, εἰς ἣν εὐρίσκεται καὶ τὸ χωρίον Σπήλαιον, βλ. εἰς Ν. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 264 κ.έ. καὶ χάρτην 12.

Είκ. 1. Σπήλαιον Γρεβενών. Τεμάχια μεταλλίνης στεφάνης και σπειροειδή ελάσματα

γνωστόν, ὅτι κατὰ καιροὺς εἶχον ἀποκαλυφθῆ τυχαίως κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν ταφαί ἢ ἀπλῶς διεσκορπισμένα ὀστᾶ, οὐδέποτε ὅμως ἐγένετο συστηματικὴ ἔρευνα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ αὐτῶν· ἰδιαίτερως ἀξιόλογα ἦσαν τὰ τυχαίως ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὸ 1958 χαλκᾶ κοσμήματα, ἅτινα ἐν συνεχείᾳ παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς. Παρόμοια τῶν ἀνωτέρω καὶ σύγχρονα εἶναι καὶ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἀνευρεθέντα².

Αἱ δοκιμαστικαὶ τομαὶ ἀπεκάλυψαν εἰς βάθος 0,30 - 0,40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τάφους λακκοειδεῖς,

2. Ἄπαντα τὰ εὐρήματα φυλάσσονται εἰς τὸ Μουσεῖον Βεροίας καὶ φέρουν ἀριθμὸν εὐρετηρίου 796 - 819 (Κατ. Χαλκῶν) καὶ 1097 καὶ 1098 (Κατ. ἀγγείων).

ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀποίων δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ προσδιορισθῆ λόγῳ τῆς πυκνῆς καὶ ἀτάκτου διατάξεως. Ἡ ἔλλειψις μεγαλυτέρας ἐπιχώσεως καὶ γενικῶς ἡ διαταραχὴ τῶν χωμάτων δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός τῶν παλαιότερων ἰσοπεδώσεων τῆς πλατείας, ὡς καὶ ἄλλων χωματουργικῶν ἐργασιῶν. Οὕτω δὲν εἶναι βέβαιοι, ἐὰν αἱ ταφαὶ περιείχοντο ἐντὸς τύμβου ἢ ἐὰν ἀπλῶς ἀπετέλουν ὁμάδα. Οἱ λάκκοι τῶν ταφῶν, τῶν ὀποίων τὸ δάπεδον συμπίπτει κατὰ κανόνα μὲ τὸ ἀρχικὸν ἐδαφος, περιεῖχον χῶμα καστανὸν μὲ ὀλίγους λίθους, ἐνῶ τὸ χρῶμα τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους εἶναι ἐρυθρόφαιον, σκληρὸν καὶ περιέχει πολλοὺς χάλικας. Πάντως, ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν εἰς τὴν πέριξ περιοχὴν, θὰ πρέπει νὰ ἦτο ἐν λίαν ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον. Εἰς ἕτερα σημεῖα τῆς πλατείας ἀνευρέθησαν ταφαὶ μεταγενέστεραι μὲ καλῶς διατηρημένους σκελετοὺς, πιθανώτατα τῶν χριστιανικῶν χρόνων, ἄνευ κτερισμάτων.

Ἐκ τῶν παρατηρηθέντων στοιχείων δὲν δύναται νὰ καθορισθῆ ὁ προσανατολισμὸς τῶν νεκρῶν μετὰ βεβαιότητος, οὔτε καὶ ἡ διάταξις τῶν ταφῶν πάντως, οἱ τρεῖς συνολικῶς ἀνευρεθέντες, ὑπίως τοποθετημένοι, σκελετοὶ ἦσαν περίπου προσανατολισμένοι ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ. Τὰ ἀνευρεθέντα κοσμήματα ἐπὶ τῶν σκελετῶν εἶναι ἅπαντα χαλκᾶ πλὴν ἑνὸς σιδηροῦ δακτυλίου· ἐπίσης εὐρέθησαν ὀλίγαι χάνδραι ἐξ ὑαλομάζης. Ἐκ τῆς μὴ ἀνευρέσεως ὄπλων εἰκάζεται, ὅτι πρόκειται περὶ γυναικείων ταφῶν.

Ταφὴ Α'

Σκελετὸς μῆκ. $\pm 1.80 \mu$. Τὸ κρανίον περιέβαλλον δύο τεμάχια ἐπιμήκους ἐλάσματος, ἀποτελοῦντος στεφάνην περὶ

τήν κεφαλήν, ἢ ὁποία κατὰ τὴν διάμετρόν της ἐνοῦται δι' ἑτέρου ἐλάσματος ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ μετώπου μέχρι τοῦ κέντρου τοῦ ἀυχένου. Τὸ ἔλασμα κοσμεῖται διὰ «στιγμῶν» σχηματιζομένων δι' ἐκκρούσεως ἐκ τῶν ὀπισθεν. Μία σειρὰ στιγμῶν ὑπάρχει κατὰ μῆκος τοῦ ἄνω καὶ κάτω πέρατος καὶ κατὰ διαστήματα ἐπαναλαμβάνεται ὡς σταθερὸν διακοσμητικὸν θέμα κύκλος ἐκ στιγμῶν περίξ ὀμφαλοῦ (εἰκ. 1). Μῆκ. α' τεμαχίου: 0,335 μ., β' τεμαχίου: 0,26 μ., πλ. ἐλάσματος: 0,015 μ. Παρομοίαις τεχνικῆς ἔλασμα-διάδημα εὑρέθη εἰς Βεργίναν³.

Ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σκελετοῦ εὑρέθησαν διεσκορπισμέναι ὀκτὼ ὀκτώσχημοι πόρπαι (εἰκ. 2), διαφόρων μεγεθῶν (μῆκ. 0,11 - 0,028 μ.). Αἱ πόρπαι αὗται, συμφώνως πρὸς τὴν τυπολογικὴν κατάταξιν τοῦ Alexander, κατατάσσονται εἰς τὸν τύπον Ib καὶ Ie⁴. Τὰς πόρπας τύπου Ie θεωρεῖ ὁ Ἀνδρόνικος ἀπλῶς ὡς σπειροειδῆ κοσμήματα⁵, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ δεχθῶμεν, ὁμοιάζουν πολὺ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Alexander ἀποκαλούμενον σπάνιον τύπον πόρπης. Ὅπως δὴποτε πρέπει νὰ ἦτο περισσότερον συνηθισμένον κόσμημα εἰς τὸ Σπήλαιον ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὴν Βεργίαν. Τρία σπειροειδῆ κοσμήματα⁶ εὑρέθησαν πλησίον τοῦ κρανίου (μῆκ. 0,048 - 0,03 μ.).

Πέντε ψέλια (διαμ. 0,05 - 0,065 μ.) ἀπλοῦ κύκλου εἴτε κλειστοῦ εἴτε μὲ πέρατα μὴ ἐνούμενα. Ἄπαντα εἶναι ρομβοειδοῦς διατομῆς καὶ φέρουν διακοσμητικὰς ἐγκοπὰς εἰς τὰ πέρατα. Πρόκειται

Εἰκ. 2. Σπήλαιον Γρεβενῶν. Ὀκτώσχημοι πόρπαι

3. Μ. Ἀνδρόνικου, Βεργίνα I, σ. 252 κ.έ.

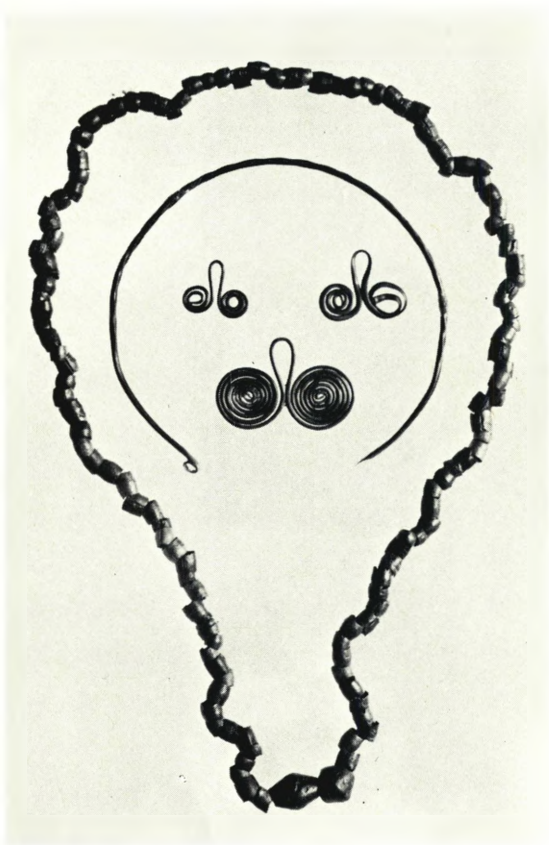
4. AJA 1965, σ. 7 - 23.

5. Ἐ.ἀ., σ. 256, εἰκ. 91. Παρόμοια κοσμήματα καὶ εἰς ΑΔ 17 (1961/1962): Μέρος Α', σ. 227 καὶ Σχέδ. 10.

6. Βλ. ἄνωτέρω ὑποσημ. 4.

περὶ συνήθους τύπου ψελίων ἀπαντωμένου εἰς διαφόρους συνοικισμοὺς τῆς Μακεδονίας. Χαλκοῦν περιλαίμιον⁷, μῆκ. 0,30 μ., ἐκ συνεστραμμένου σύρματος (εἰκ. 3), τοῦ ὁποίου τὸ ἔν πέρας συστρέφεται σχηματίζον σπείραν, ἐνῶ τὸ ἕτερον καταλήγει εἰς αἰχμὴν. Δεκατέσσαρες δακτύλοι μὴ ἐφαπτομένων περάτων ἐκ λεπτοῦ

7. Βεργίνα I, σ. 247 κ.έ.

Είκ. 3. Σπήλαιον Γρεβενών. Περιδέραιον, ὄρμος καὶ σπειροειδῆ μετάλλινα κοσμήματα

πεπλατυσμένου ἐλάσματος (τρῆς ἐξ αὐτῶν ἀποτελοῦνται ἐκ δύο ἢ τριῶν σπειρῶν). Τεσσαράκοντα περίπου τεμάχια σπειροειδῶν ἐλασμάτων τοῦ συνήθους ἐν Βεργίνῃ τύπου⁸. Τρεῖς μικροὶ διπλοὶ πελέκεις ἐντόνως καμπύλων περάτων μὲ ὁπὰς συνδέσεως εἰς τὸ κέντρον καὶ τὰ πέρατα⁹, μεγ. μήκ. ἕκαστος 0,05 μ. (εἰ κ. 4). Χαλκοῦς ὄρμος ἀποτελούμενος ἐκ κυλινδρικών ἐλασμάτων, ἐνῶ εἰς τὸ κέντρον ἔχει δύο μεγαλύτερα ἀμφικωνικά (εἰ κ. 3). Ἐνθυμίζει παρόμοιον τῆς Τσαουσίτσα¹⁰.

Ταφὴ Β'

Ἐλάχιστα τμήματα σκελετοῦ. Δύο μεγάλοι ἀκέρατοι ὀκτώσχημοι πόρπαι τύπου Ib¹¹, μήκ. 0,17 μ. ἑκάστη. Εἰς σιδηροῦς δακτύλιος κλειστός, διαμ. 0,015 μ.

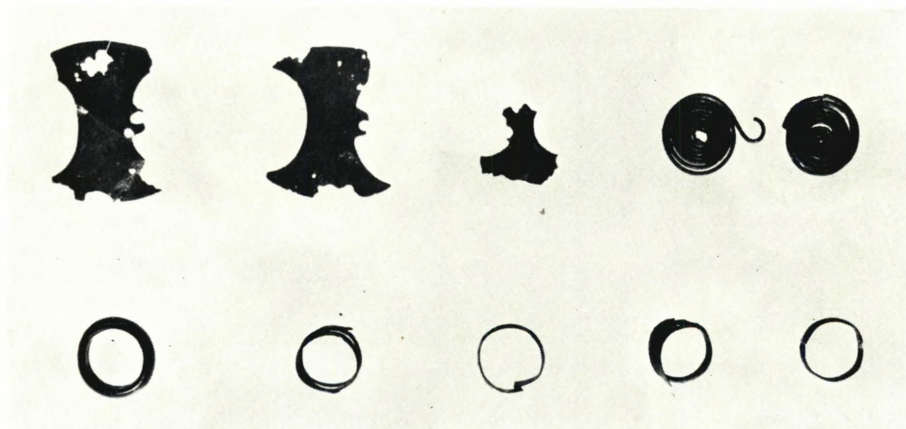
8. Βεργίνα I, σ. 225 κ.έ.

9. Σχετικὸν παράδειγμα οὐχὶ ὁμοῦ παρόμοιον, βλ. ἐν Βεργίνα I, πίν. 83, Iγ.

10. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926, fig. 58.

11. Βεργίνα I, σ. 229 - 230.

Είκ. 4. Σπήλαιον Γρεβενών. Διπλοὶ πελέκεις καὶ δακτύλιοι

Τμήμα διώτου ἀγγείου, σῶζον τὴν μίαν ταινιωτὴν λαβὴν καὶ μικρὰς τριπλᾶς ἀποφύσεις εἰς τὰς ἄλλας πλευρὰς του. Ὑψ. 0,12 μ. Φέρει καστανὴν ἀμαυρὰν διακόσμησιν ἐπὶ ἐρυθροῦ ἐδάφους (χρῶμα πηλοῦ). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι: ἐπάλληλοι ταινίαι ἐπὶ τῆς λαβῆς, δικτυωτὸν πλέγμα καὶ τρίγωνα «δικτυωτὰ» μετὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω, ἐναλλάξ μετὰ καθέτους ταινίας. Ὁμοιάζει πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς διακοσμῆσεως καὶ τὰ θέματα περισσότερον πρὸς τὰ τῶν ἀγγείων τῆς Αἰανῆς (Ν. Κοζάνης), Πάτελι (Ἀγ. Παντελεῆμων Φλωρίνης) καὶ κοιλάδος Μοναστηρίου¹² (εἰκ. 5).

Ταφὴ Γ'

Τμήματα σκελετοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ διεσκορπισμένοι ἐξ χάνδραι (ψῆφοι ὄρμου) ἐξ ὑαλομάζης (κιτρίνου, κυανοῦ καὶ πρασίνου χρώματος). Ἐπίσης εὑρέθησαν δύο τεμάχια σπειροειδῶν ἐλασμάτων, ὅμοια πρὸς ἐκεῖνα τῆς ταφῆς Α, καὶ τρεῖς δακτύλιοι ἅπλοϊ ἐκ πεπλατυσμένου ἐλάσματος. Ἐν ἀκέραιον «προχο-

εἶδες» μόνωτον ἀγγεῖον ἄνευ διακοσμῆσεως, ὕψους 0,08 μ. Φέρει εἰς τρία διαφορετικὰ σημεῖα τῆς κοιλίας μαστοειδῆ ἀπόφυσιν (εἰκ. 6). Ὁμοίου τύπου ἀγγεῖα ἔχουν εὑρεθῆ εἰς περιοχὴν Κοζάνης.

Γενικῶς, τὰ περιγραφέντα εὐρήματα δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀργότερον ἀπὸ τὸν 9ον αἰῶνα.

Τὸ Σπήλαιον, εὑρισκόμενον ἐπὶ ἀποτόμου ὑπιπέδου πλησίον τοῦ ποταμοῦ Βενέτικου, κατέχει τοποθεσίαν δεσπίζουσαν ἐπὶ τῶν ὁδῶν τῶν συνδεουσῶν τὴν Ἥπειρον μετὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ μετὰ τὴν Βλ. Θεσσαλίαν¹³. Τὰ ἀνωτέρω εὐρήματα θὰ βοηθήσουν εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῶν εὐρημάτων τῆς Βίτσας - Ἥπειρου¹⁴ καὶ ἐκείνων τῶν ἄλλων συνοικισμῶν τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Ἄλλωστε, ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τοῦ Νομοῦ Γρεβενῶν δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ δίδῃ παραδείγματα χρήσιμα διὰ τὴν μελέτην τῶν διεισδύσεων καὶ μετακινήσεων ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. περὶ τὸ τέλος τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

12. P. Amandry, Collection Stathatos I, fig. 43. I. Miculcic, Pelagonija, πίν. VII καὶ BSA 1971 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

13. Βλ. σχετικῶς εἰς BSA 1931/1932, σ. 139 κ.έ.
14. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 348.

Εἰκ. 5. Σπήλαιον Γρεβενῶν. Πήλινον ἀγγεῖον μετὰ ἀμαυρὰν διακόσμησιν

Εἰκ. 6. Σπήλαιον Γρεβενῶν. Πήλινον ἀγγεῖον

EARLY IRON AGE PIT-GRAVES FROM EAST PINDUS

In this article are presented a number of bronze ornaments and vases which were found in pit - graves (inhumation burials) of the village Spelaion (Grevena district). Among them there are spectacle - fibulae and a vase belonging to the class known as «Macedonian

matt-painted pottery» (figs. 1 - 6). In general the finds dated not later than the 9th cent. B.C. are of particular interest because they can be related to finds in other adjacent areas (Epirus - W. Macedonia).

K. RHOMIOPOULOU

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΣΤΥΛΟΝ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Εικ. 1. Στύλος Ἀποκορώνου. Τὸ στόμιον τοῦ θολωτοῦ τάφου

Κατ' Ὀκτώβριον 1970 διεξήχθησαν ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ δαπάναις τῆς δραστηριότητος Ἱστορικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δυτικῆς Κρήτης, ἀνασκαφαὶ εἰς Στύλον Ἀποκορώνου, παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀπτέραν, πλησίον τῶν Χανίων.

Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι ἀπέβλεψαν εἰς δύο σκοπούς :

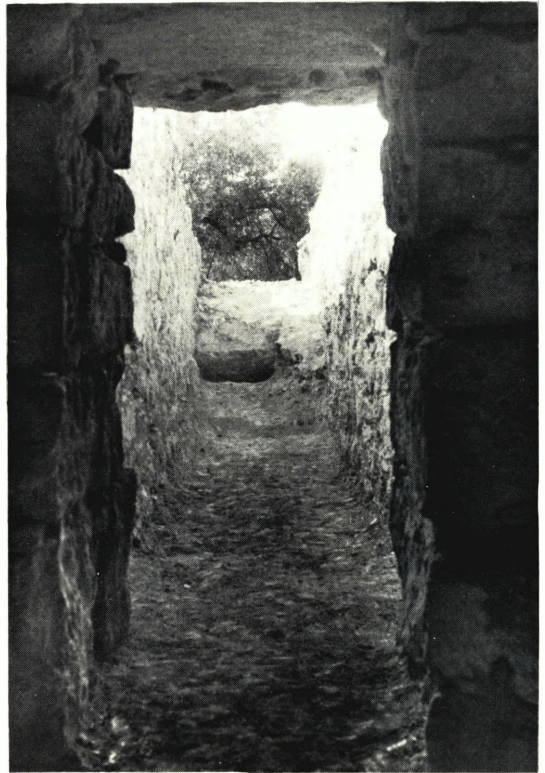
1. Συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποκαλυφθῆ πρὸ ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ν. Πλάτωνος καὶ τοῦ ὑπογραφομένου.

Ἀπεκαλύφθη πλήρως ὁ δρόμος τοῦ τάφου, μήκους 20.80 καὶ πλάτους 1.60 (κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου) - 2.40 μ., ἐμφανίζων ἀπότομον κατωφέρειαν. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ δρόμου εὐρέθη τετράγωνος λάκκος λελαξευμένος ἐντὸς τοῦ βράχου, ἀλλ' ὄνεν ταφῆς. Τὸ δάπεδον τοῦ ἐξωτερικοῦ τμήματος τοῦ δρόμου ἦτο λιθόστρωτον. Κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς θόλου ἀφηρέθη τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ φράγματος. Τοιοῦτοτρόπως ὁ τάφος κατέστη προσπελάσιμος (εἰκ. 1 - 2).

2. Ένετοπίσθη ὁ οἰκισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκεν ὁ τάφος. Κατὰ τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ λόφου Ἄζογυρές, εἰς σημεῖον ὅπου πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀνευρεθῆ μία ὑψίπους κύλιξ ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Χαβρέ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀνεύρει καὶ τὸν θολωτὸν τάφον, ἦλθεν εἰς φῶς τμήμα σημαντικοῦ ΥΜ III κτηρίου.

Ἡ μία πλευρὰ του ἀποτελεῖται ἐξ ἰσχυροῦ τοίχου, μήκους περὶ τὰ 11 καὶ ὕψους περὶ τὸ 1.30 μ. Γενικῶς διακρίνονται δύο οἰκοδομικαὶ φάσεις. Ἐντὸς τοῦ κτηρίου εἶχεν ἐνσωματωθῆ μικρὸν σπήλαιον, ἢ εἴσοδος τοῦ ὁποῖου εἶχε διευρυνθῆ διὰ λαξεύσεως, ἢ δὲ κάθοδος ἐγίνετο δι' ἀβαθῶν βαθμίδων. Ἡ ἀποκάλυψις ἐνὸς παρακειμένου ἀγωγοῦ, λελαξευμένου ἐντὸς τοῦ βράχου καὶ καλυπτομένου ὑπὸ πλίνθων, ἔδειξεν ὅτι τὸ σπήλαιον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς δεξαμενὴ.

Ἐπερὰν τοῦ σπηλαίου εὐρέθησαν δύο ἐπάλληλα δάπεδα λιθόστρωτα. Τὸ παλαιότερον δάπεδον ἔδειξε καὶ μίαν κυκλικὴν λιθίνην βάσιν κίονος, ἀσφαλῶς ξυλίνου.

Εἰκ. 2. Στύλος Ἄποκορώνου. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἐκ τῆς θόλου

Εἰκ. 3. Στύλος Ἄποκορώνου. Τμήμα κτηρίου μετὰ παραθύρου

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μία πλευρὰ τοῦ κτηρίου, ὅπου ἀπεκαλύφθη παράθυρον, σωζόμενον εἰς ἱκανοποιητικὸν ὕψος (εἰκ. 3).

Ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν σημασίαν τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖ ἡ εὐρεσις ἐνὸς κεχαραγμένου ἐπὶ τοίχου τεκτονικοῦ σημείου, εἰκονίζοντος τρίαίαν.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς ἄφθονα

ὄστρακα, κυρίως οἰκιακῆς κεραμεικῆς, ὅπως καὶ πολλὰ τεμάχια πίθων. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς, ὅσον καὶ ὁ ἐντοπισμὸς πολλῶν κτηρίων, τὰ ὅποια φαίνεται ὅτι καλύπτουν τὴν πλευρὰν τοῦ λόφου, εἶναι ἐξόχως ἐνθαρρυντικὰ διὰ τὴν μελλοντικὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

FOUILLES A STYLOS APOKORONOU EN CRÈTE

Pendant le mois d'octobre 1970 des fouilles furent exécutées à Stylos Apokoronou, près de l'ancienne Aptéra (la Canée), au cours desquelles se poursuivit l'excavation du tombeau à tholos qui y avait été découvert il y a quelques années; son 'dromos'

fut découvert et son entrée fut obstruée (fig. 1 - 2).

De plus, à la suite de la découverte d'un important bâtiment du MR III (fig. 3) et de la localisation d'autres, l'habitat auquel appartenait le tombeau a été localisé.

C. DAVARAS

NOUVELLES SALLES DE SCULPTURE AU MUSÉE NATIONAL

Ce sont les salles de l'aile N. - E. de l'édifice qui bientôt seront ouvertes au public, celles qui avaient servi à une exposition provisoire de statues archaïques et classiques et de petits objets, organisée par le regretté Chr. Karouzos, immédiatement après la dernière guerre. Elles sont maintenant destinées aux sculptures de l'époque hellénistique tardive et de deux premiers siècles de notre ère.

Plusieurs œuvres hellénistiques ont été exposées déjà depuis quelques années dans les salles 29 et 30 du musée. De même, parmi les reliefs votifs classés dans les salles 25 - 27, certains appartiennent aussi à cette époque. Dans les nouvelles salles 41 - 43, nous avons voulu montrer la continuité dans la production des ateliers grecs depuis la période hellénistique tardive jusqu'à l'époque impériale.

Fig. 1. Musée National. La statue équestre de Mélos, reconstituée

Parmi les pièces exposées, il y en a qui sont connues par des publications, d'autres sont inédites. Leur choix et leur classement présentent certainement plus de problèmes que la préparation d'une exposition de sculptures classiques ou archaïques. Cela se conçoit quand on a en vue les divergences d'avis sur le classement chronologique des œuvres de l'époque hellénistique tardive et du début de l'époque romaine, à cause de l'absence de critères sûrs pour la datation.

Parmi les œuvres de datation con-

troversée se trouve la statue équestre de Mélos, exposée dans la salle 41, qui a été placée par les uns au début de l'époque hellénistique, par les autres à l'époque impériale, jusqu'au IIe siècle après J. - C. Il est vrai que l'œuvre était connue jusqu'ici seulement par le fragment principal comprenant le corps du cheval (sans la tête et les pattes) et le torse de son cavalier¹. On sait que la statue a été

1. H. von Roques de Maumont, *Antike Reiterstandbilder* (Berlin, 1958), fig. 49.

Fig. 2. Musée National. Exposition de portraits dans la salle 43

transportée de Mélos à Athènes en 1900 par les soins du ministre S. Stais, et placée depuis lors devant l'entrée monumentale du Musée National. Les autres parties du cheval, la tête et la queue en pièces rapportées, les trois pattes en fragments, se trouvaient cependant dans les réserves du musée où le sculpteur M. Triantis les a reconnues et les a parfaitement raccordées (fig. 1). Les dimensions conservées de la statue sont imposantes : 2,93 m. de hauteur et 2,75 m. de longueur, avec une épaisseur maxima de 0,75 m. Le poids d'une telle œuvre est donc considérable, environ 2.800 kgs., ce qui a obligé à de calculs de résistance du

soubassement, aboutissant à la construction d'un socle de béton-armé de 0,80 m³. L'œuvre, complétée par les nouveaux fragments, se révèle comme de premier ordre et mérite sa place dans les salles. Le recollage des pattes permet de comprendre l'attitude du cheval. A titre de comparaison, un petit relief votif du IIe siècle avant J. - C. est exposé à côté de la statue, représentant un héros monté sur un cheval² qui a la même attitude.

Le cavalier porte un chiton et une cuirasse ceinturée, formée de deux

2. Inv. No 1401, U. Hausmann, Kunst und Heiltum, no 167.

Fig. 3. Musée National. La statue en bronze d'Athéna, trouvée au Pirée

parties comportant des « ptéryges »³ et décorée d' un gorgoneion encadré de serpents. Il porte aussi un himation dont le bord inférieur droit est fixé dans la ceinture de la cuirasse. L' autre bord est ramené sur l' épaule. Son torse est légèrement tourné vers la droite. Il avait le bras droit levé tandis qu' il tenait de la main gauche les rênes du cheval. Le type de la cuirasse et celui du cheval offrent une grande ressemblance avec la représentation d' Alexandre le Grand sur le mosaïque célèbre de Pompéi, comme on l' avait déjà remarqué⁴. H. Fuhrmann avait daté notre statue, en conséquence, du début de l' époque hellénistique. A cause de sa provenance, Mélos, et de son marbre insulaire, probablement mélien, la statue trouve sa place dans la production de l' île. Or, il existe une relation de style entre elle et le Poseidon de Mélos, de sorte qu' on pourrait attribuer les deux œuvres au même atelier et les rapprocher au point de vue de la date. Si la datation récente du Poseidon, le milieu du IIe siècle avant J. - C., est juste⁵, la statue équestre qui pourrait être l' œuvre un peu plus tardive du même sculpteur, pourrait être placée vers la fin du troisième quart du siècle.

Dans la salle suivante (42) sont

3. A propos du type de cavaliers cuirassés, cf. en dernier lieu : J. Marcadé, *Au Musée de Délos* (1969), p. 332 sqq.

4. H. Fuhrmann, *Philoxenos von Eretria*, p. 315. Cf. H. B. Siedentopf, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (1968), p. 75, n. 104.

5. J. Schaefer, *Der Poseidon von Melos* *Ant. Plastik*, VIII, p. 55 sqq. (herausgeg. von W. - H. Schuchhardt).

exposés des portraits du Ier siècle avant J. - C. et du Ier siècle après J. - C., ainsi que des statues et des reliefs néo-attiques et de style archaïsant. Parmi ces derniers, on remarquera le grand relief No 3727 de Chalandri, représentant le dieu Dionysos, qui est daté maintenant du IVe siècle avant J. - C.⁶. Il est placé ici pour qu' il puisse être aisément comparé avec les reliefs archaïsants de l' époque romaine, au point de vue de la technique et du style.

Parmi les portraits, ceux d' Auguste et des princes de sa famille ainsi que les autres portraits officiels se distinguent par la qualité du travail des ateliers attiques.

Dans la même salle sont exposées aussi vingt et une têtes et hermès de Cosmètes, dans un ordre chronologique et l' on projette l' exposition de portraits du IIIe siècle, de la meilleure qualité, dans une quatrième salle.

Pour la salle suivante (43), il convient de mentionner, parmi les nouvelles trouvailles, les bustes d' Hérode Atticus et de Polydeukion⁷, qui ont été découverts à Képhissia où se trouvait la villa du sophiste. Le beau chapiteau d' ante et la protome du cheval, placés près des bustes (f i g. 2), ont été trouvés avec les bustes à Képhissia.

La salle contient aussi d' autres bustes et des têtes datant de l' époque

6. W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959), p. 52 sqq., Pl. 9a.

7. AD 17 (1961/62): *Chronica*, p. 30, Pl. 32 (V. Petracos).

d' Hadrien jusqu' à la fin du IIe siècle, aussi quelques statues et reliefs caractéristiques pour cette période.

La présentation des sculptures engagées dans du plâtre, était autrefois de règle. Avant donc qu' elles puissent être exposées à présent sur de nouveaux socles, elles ont dû subir un long travail dans les ateliers pour enlever les tenons de fer qui s' étaient oxydés et qui avaient abîmé l' intérieur des pièces et pour les remplacer par des tenons en bronze.

Outre ces salles de sculptures romaines, une exposition provisoire d' œuvres en bronze est ouverte au public dans la salle 45. Elle comprend des œuvres conservées jusqu' ici dans les réserves et des trouvailles récentes comme la statue d' Apollon et celle d' Athéna, trouvées au centre du Pirée en 1959, et comme l' ensemble des petits bronzes découverts à Ambelokipi d' Athènes⁸ en 1964. Pour la pre-

mière fois, la statue d' Athéna a été montée sur une base après son nettoyage (fig. 3). Elle est en excellent état de conservation et ses dimensions atteignent 2,34 m. de hauteur mesurée depuis la plante des pieds jusqu' au sommet du casque, 0,65 m. de largeur et 0,38 m. d' épaisseur. Il est évident que l' angle de vue d' où elle paraît sous son aspect le meilleur et le plus complet est celui du côté droit du spectateur. On peut remarquer, surtout sur le revers, la torsion du corps et le mouvement de la jambe gauche. Cela suggère que la statue daterait de la fin du IVe siècle, ce qui est confirmé par la petitesse de la tête par rapport au corps, suivant la tradition de Lysippe. Elle ne peut pas donc être datée du début du IVe siècle, ni de la période hellénistique tardive dont elle n' a aucun des éléments caractéristiques.

V. G. KALLIPOLITIS

8. Bronzes du Pirée: 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς ΑΕ κατὰ τὸ 1959, p. 161 - 169.

Bronzes d' Ambelokipi: AD 20 (1965): Chronica, p. 103 - 107, Pl. 58 - 70 (Ph. Stavropoulos).

ΝΕΑ ΑΙΘΟΥΣΑ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΧΑΛΚΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Εἰς τὴν αἴθουσαν προσωρινῆς ἐκθέσεως χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὅπου ἐτοποθετήθησαν τρία μεγάλα ἀγάλματα τοῦ Πειραιῶς καὶ δεκαοκτὼ ἀγάλματα τῶν Ἀμπελοκήπων, ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἐκτεθοῦν καὶ ὀλίγα χαλκᾶ ἀντι-

κείμενα ἐκ τῆς πλουσίας Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὡς συνέχεια τῆς αἰθούσης ἀρχαϊκῶν χαλκῶν. Εἶναι χρῆσιμον νὰ διατυπωθοῦν ὀλίγα παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκθεμάτων αὐτῶν.

Αἱ ὑδρῖαι 7913 καὶ 7914, γνωσταὶ ἤδη

Εἰκ. 1. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Χ. 7579. Κά-
τοπτρον μετὰ στηρίγματος ἔχοντος μορφήν
κόρης (φωτογρ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου)

ἐκ παλαιότερων ἐκθέσεων καὶ πολλῶν δημοσιεύσεων¹, εἶναι δύο θαυμάσια δείγματα τεφροδόχων καλπίδων. Ἡ πρώτη, ἔργον χαλκιδικὸν τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ., ἔχει ἐπικολλημένον ὑπὸ τὴν λαβὴν ἀνάγλυφον ἔλασμα με διονυσιακὸν θέμα, ἡ δευτέρα, με τὴν ὀλόγλυφον Σειρήνα, ἀνήκει ἀκόμη εἰς τὸν 5ον αἰῶνα. Ὁ λυχνοστάτης 13964, πιθανῶς τοῦ 2ου αἰῶνος π.Χ., εἶχεν εὑρεθῆ εἰς χωρίον τῆς Αἰτωλίας, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀγγείων ἐξ ἀργύρου καὶ εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τῆς πρὸ τοῦ πολέμου ἐκθέσεως².

Ἡ λυχνία 14486 ἐκ Χαλκίδος, ἐκτίθεται διὰ πρώτην φοράν καὶ εἶναι ἀνεκδοτος. Σῶζει δύο ἐκ τῶν τριῶν δίσκων διὰ τὴν τοποθέτησιν κινητῶν λύχνων καὶ κρίκων δι' ἀνάρτησιν. Ἡ ἀνάγλυφος παρὰστασις ἐπὶ χωριστοῦ ἐπικολλημένου ἐλάσματος δὲν ἔχει εἰσέτι ἱκανοποιητικῶς ἐρμηνευθῆ³, βοηθεῖ ὅμως διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ σκεύους εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ.. Παρομοία λυχνία ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ Λοῦβρον⁴.

Τὸ ἀγαλμάτιον ἀθλητοῦ 7474 ἐκ Σικυῶνος εὑρίσκετο ἀρχικῶς εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ Βασιλέως Ὀθωνος. Τὸ ἐξαίρετον πολυκλείτειον τοῦτο ἔργον ἔχει ἐπανειλημμένως ἀπεικονισθῆ⁵.

1. E. Diehl, Die Hydria, B 195 καὶ B 148, ἔνθα καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία. Διὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 7913 βλ. καὶ BCH 1939, σ. 251.

2. Staïs, Marbres et Bronzes, σ. 302. AE 1906, σ. 86, εἰκ. 16.

3. A. Delivorrias, Antike Plastik, Lief. VIII, σ. 21, σημ. 12.

4. Bronzes du Louvre II, σ. 45, ἀριθ. 1695.

5. De Ridder, Les Bronzes du Polytechnion, ἀριθ. 829, Furtwängler, Meisterwerke, σ. 475, Lamb, Greek and Roman Bronzes, σ. 168, πίν. 62a, Lippold, Handbuch der Archäologie, σ. 166.

Ἐντιπροσωπευτικὰ διαφόρων σχημάτων ἀγγεία, χαλκᾶ καὶ μολύβδινα, ἤτοι κύλικες, πρόχοι, πυξίδες, ἤθμοι, λύχνοι κ.ἄ., ἐτοποθετήθησαν ἐντὸς τῆς Προθήκης 25 ὁμοῦ μετὰ μικρῶν εἰδωλίων ζώων καὶ διαφόρων ἐξαρτημάτων σκευῶν (ἐν ὄλφ 47 ἀντικείμενα), προερχόμενα ἐκ Βοιωτίας, Εὐβοίας, Ἀρκαδίας, Μακεδονίας κ.ἄ. τόπων. Εἶναι τὰ περισσότερα γνωστὰ ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ De Ridder καὶ τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Στάη. Χαριτωμένος εἶναι ὁ ἄνευ τινὸς ἐνδείξεως εὐρεθεὶς εἰς τὴν ἀποθήκην χαλκοῦς μῦς, μήκους 0,075 μ. Στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ἔχει ὑψωμένους τοὺς ἐμπροσθίους. Τὸ τρίχωμα ὑποδηλοῦται δι' ἐνθέσεως ἀργυρῶν συρμάτων.

Περισσότερον ἐνδιαφέρον, καίτοι πλεονόμονος διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ θέματος, παρουσιάζει ἡ Προθήκη 26. Ἐν αὐτῇ ἐκτίθενται 27 κάτοπτρα ἀνήκοντα εἰς τρία διάφορα εἶδη: α) τὰ μετὰ στηριγμάτων, ἅτινα ἔχουν μορφήν γυναικείου ἀγαλματίου (Standspiegel)⁶ (εἰκ. 1), β) τὰ μετὰ προσθέτου λαβῆς (Handspiegel)⁷ (εἰκ. 2) (ἐξαιρέτα δείγματα τῶν δύο τούτων κατηγοριῶν εἶναι ἐκτεθειμένα εἰς τὴν Β' Αἴθουσαν Χαλκῶν, Προθήκη 20), καὶ γ) τὰ πτυκτὰ ἢ ἐπιτραπέζια κάτοπτρα, ἐκ τῶν πλέον θαυμαστῶν ἔργων τῆς τορευτικῆς τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ.⁸. Ὁ ἐστιλβωμένος δίσκος προστατεύεται διὰ καλύμματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος παράστασις.

6. Semni Karouzou, Attic bronze mirrors (Studies presented to D. Robinson), σ. 565. E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen, σ. 28, 57, 70, πίν. 25, 33.

7. P. Oberländer, Griechische Handspiegel (Univ. Hamburg, 1967).

8. W. Züchner, Griechische Klappspiegel (JdI 1942).

Εἰκ. 2. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Χ. 16767. Κάτοπτρον μετὰ προσθέτου ξυλίνης λαβῆς

Εἰς μίαν περίπτωσιν (ἀριθ. 7675), ἡ ὀπισθία τοῦ ἀναγλύφου πώματος ὄψις φέρει καὶ ἐγγάρακτον παράστασιν Νίκης ὀδηγοῦσης τέθριππον. Τούτου παρατίθεται νέον σχέδιον (εἰκ. 3), ἐκπονηθὲν ὑπὸ τῆς κ. Κ. Μαυραγάνη, καθόσον τὰ παλαιότερα δημοσιευθέντα εἶναι ἀτελεῖ⁹. Τὸ θέμα εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας¹⁰, παρίσταται συνήθως Νίκη ὀδηγοῦσα τὸ ἄρμα τοῦ Ἡρακλέους ἢ ἐνὸς ἀποβάτου.

Διὰ πρώτην φοράν ἐκτίθεται τὸ κάτοπτρον 15268¹¹, δῶρον τῆς Ἐταιρείας « Οἱ Φίλοι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου » (εἰκ. 4). Ὁ δίσκος, διαμ. 0,134 μ., σώζει κρικο-

9. AE 1884, πίν. 6, Züchner, KS, σ. 148.

10. Πρβλ. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle, σ. 217, 359.

11. Προέλευσις: Βόνιτσα Ἀκαρνανίας (πληροφ. Μιχ. Βλαστοῦ εἰς παλαιὸν εὐρετήριο Ἐθνικοῦ Μουσείου).

Εἰκ. 3. Ἐθνικὸν Μοῦσειον. Χ. 7675. Ὀπισθία ὄψις πτυκτοῦ κατόπτρου (σχέδιον Κατερ. Μαυραγάνη)

ειδῆ λαβὴν πρὸς ἀνάρτησιν. Ἐπὶ τοῦ πώματος, τὸ γνωστὸν σύμπλεγμα Διονύσου καὶ Ἀριάδνης¹². Ὁ θεὸς κάθηται ἐπὶ βράχου, στηρίζων τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα εἰς ὑψηλότερον σημεῖον τούτου, καλυπτόμενον ὑπὸ δορᾶς. Φορεῖ μόνον ἱμάτιον περὶ τὸ κάτω σῶμα, ἐνῶ ὁ στιβαρὸς τοῦ κορμὸς εἶναι γυμνός. Ἡ γραμμὴ ἄνωθεν τῆς κοιλίας δὲν εἶναι ζώνη, ὡς φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀλλὰ πτυχὴ τοῦ δέρματος. Ἡ πλουσία κόμη πίπτει εἰς πλοκάμους ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἡ κεφαλὴ κοσμεῖται διὰ στεφάνου ἐκ φύλλων κισσοῦ

καὶ πλαισιοῦται παραδόξως ὑπὸ τοῦ ἀνασηκωμένου ἱματίου. Ὁ Διονύσος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς θύρσον καὶ φέρει τὴν ἄριστεράν ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς συντρόφου του. Αὕτη κάθηται ἐπὶ τοῦ ἄριστεροῦ τοῦ σκέλους· φορεῖ χιτῶνα διαφανῆ καὶ περὶ τὸ κάτω ἦμισυ τοῦ σώματος ἱμάτιον, τὸ ὅποῖον ἀνασυρόμενον ὀπισθεν καλύπτει τὴν κεφαλὴν. Ἡ Ἀριάδνη διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ θύρσον καὶ μὲ τὴν δεξιάν ἐναγκαλίζεται τὸν σύντροφόν της προσβλέπουσα αὐτὸν τρυφερῶς, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀτενίζει μακρὰν. Ἡ ἥρωϊς φέρει κλειστά ὑποδήματα, ἐνῶ ὁ θεὸς ἀπλᾶ σανδάλια.

Τὸ ἄβρον πλάσιμον τῶν μορφῶν, ἡ μελωδικότης τῶν πτυχώσεων καὶ ἡ πνοή, ἧτις ἀναδίδεται ἐκ τοῦ συμπλέγματος, κατατάσσουν τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸν ἄττικὸν χῶρον καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενῶνος. Ἄττικὸν εἶναι καὶ τὸ κατόπτρον 7678, ἐνῶ ὅλα τὰ ἐκτιθέμενα πτυκτὰ κάτοπτρα εἶναι ἔργα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Χαλκίδος ἢ τῆς Κορίνθου.

Τέλος, εἰς τὴν αὐτὴν αἴθουσαν, μετεφέρθη διὰ τὸν καλύτερον φωτισμὸν καὶ ὁ παῖς τοῦ Μαραθῶνος.

Εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν ἀρχαϊκῶν χαλκῶν προσετέθησαν : 1) ἔλασμα ἐξ Ἀκροπόλεως περικεκομμένον εἰς μορφήν Γοργόνας¹³ καὶ 2) ἀγαλμάτιον Προμάχου Ἀθηνᾶς ἐξ Ἀντικύρρας (ἀνέκδοτον)¹⁴.

ΕΒΗ ΤΟΥΛΟΥΠΑ

13. BCH 1969, II, σ. 862.

12. Πρβλ. ἀνάγλυφα ἐλάσματα ἀπὸ δύο ὀδρίας τοῦ Βρετ. Μοῦσειου 311 καὶ 312 (Catalogue of the bronzes in the British Museum, πίν. XI καὶ XXXV).

14. Ἄπαντα τὰ ἐκτεθέντα ἐκαθαρίσθησαν καὶ συνεκολλήθησαν ἀπὸ τοὺς τεχνίτας τοῦ Ἐθνικοῦ Μοῦσειου κκ. Χ. Χατζηλιού καὶ Στ. Κασσανδρῆν, οἵτινες ἀνέλαβον καὶ τὴν στερέωσιν αὐτῶν ἐπὶ νέων βάσεων.

UNE NOUVELLE SALLE DE BRONZES AU MUSÉE NATIONAL

Dans la salle de l'exposition provisoire au Musée National, sauf les trois statues en bronze trouvées au Pirée et les statuettes trouvées à Ambelokipi, qui ont été restaurées aux laboratoires du Musée, se sont ajoutés quelques petits bronzes de la vieille collection du Musée National. Des vases caractéristiques et quelques idoles d'animaux, ainsi que des miroirs de trois catégories: 1) Miroirs à manche (fig. 2), 2) à support en forme (fig. 1), de femme, 3) à couvercle. (fig. 3-4). On s'est efforcé de présenter les meilleurs produits des

ateliers corinthien et chalcidien et d'exposer pour la première fois un miroir attique (don de la Société « Les Amis du Musée National ») décoré d'un relief qui représente Dionysos et Ariadne (fig. 4). Dans la même salle on a encore exposé la statuette connue d'un athlète de Sicyone d'après une oeuvre de Polyclète, une applique murale destinée à recevoir trois lampes, du Vème siècle av. J.-Chr., un candélabre du IIème siècle av. J.-Chr. et deux vases funéraires du Vème et IVème siècle av. J.-Chr. en forme d'hydrie.

E. TOULOUPA

Είκ. 4. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Χ. 15268. Πτυκτὸν κάτοπτρον 5ου αἰ. (φωτογρ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου).

Εικ. 1. Ἅγιος Νικόλαος Ἐλαιώνος Σερρῶν. Ἀποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΑ.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΛΑΙΩΝΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν, εἰς τὸ χωρίον Ἐλαιών, εὐρίσκεται ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 1). Πρόκειται περὶ ναοῦ μικρῶν διαστάσεων, τοῦ ὁποῦ ἢ ἀρχικὴ μορφή ἠλλοιώθη διὰ τῆς κατασκευῆς στέγης ἐκ μπετόν καὶ τῆς προσθήκης, κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἀκαλαισθήτου νάρθηκος¹.

1. Μ. Μιχαηλίδη, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 359, Πίν. 367 γ. Ὁ ναὸς ἔχει δημοσιευθῆ ἀτελῶς ὑπὸ τοῦ S. N. Bobtchew εἰς Bulletin de la Société Archéologique Bulgare 7 (1919 - 20), Σόφια 1920, σ. 52 - 57, εἰκ. 36 - 38.

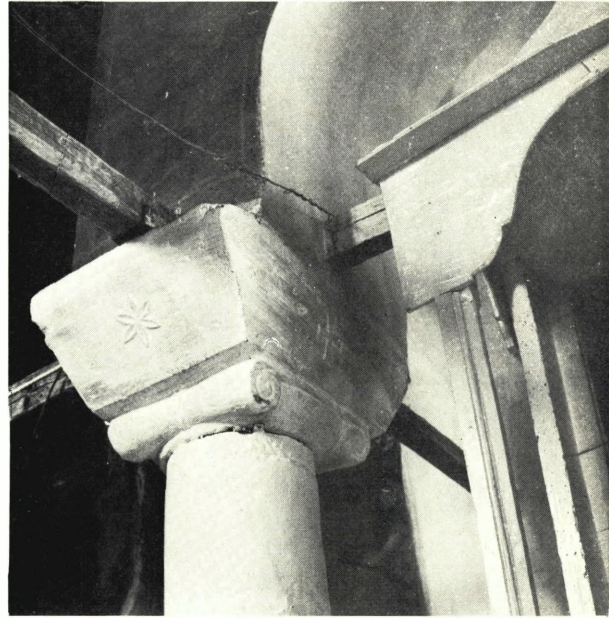
Ἀρχιτεκτονικῶς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου ναοῦ, καὶ μάλιστα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀπλῶν τετραστύλων², κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ σύστημα στηρίξεως τοῦ τρούλλου ἐδράζεται ἐπὶ τεσσάρων κίωνων ἢ πεσσῶν (εἰκ. 2), ἢ δὲ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ βήματος προστίθεται ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ Α. σκέλος τοῦ σταυροῦ. Ὁ

2. Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου βλ. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Β' (1960 - 61), σ. 118 - 122. Ν. Mavrodinov, L' apparition et l' évolution de l' église cruciforme, Atti del V.

ναός καλύπτεται κατὰ τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, ἐνῶ κατὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα διὰ φουρνικών καὶ σταυροβολίων. Ἐξωτερικῶς φαιδρύνεται δι' ἀψιδωμάτων, κατὰ τοὺς πλαγίους τοίχους, καὶ κογχῶν κατὰ τὸν Α., στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προσδίδουν πλαστικότητα εἰς τὸ μνημεῖον.

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἐξειλιγμένην μορφήν, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει (εἰ κ. 3) καὶ τὸν τρόπον καλύψεως τῶν μερῶν αὐτοῦ, ἐντάσσουν τὸ μνημεῖον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ τοποθετοῦν χρονολογικῶς περὶ τὰ τέλη τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Ὁ ναός ἐσωτερικῶς εἶναι ἐπικεχρισμένος κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἢ φέρει τοιχογράφησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνός μας. Προσφάτως ὅμως, κατὰ γενομένην ἔρευναν, ἀπεκαλύφθη κάτωθεν παχέος στρώματος κονιάματος, εἰς τὸν Α. τοῖχον καὶ εἰς τμήμα ἀριστερὰ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ, ἡ μορφή ἐνός Ἁγίου. Ἐκ τῆς παρὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὑπαρχούσης ἐπιγραφῆς μανθάνομεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ (εἰ κ. 4). Ἡ διατήρησις δὲν εἶναι καλή· ἔλλειπει μέγα τμήμα τοῦ στήθους καὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὄμου, ἐνῶ σημαντικαὶ φθοραὶ παρατηροῦνται εἰς τὸ πρόσωπον. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφίσεως τοῦ ναοῦ, ἢ ἔκτασις τῆς ὁποίας δύναται νὰ διαπι-

Εἰκ. 2. Ἅγιος Νικόλαος Ἐλαιῶνος Σερρών. Ἴωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον

Εἰκ. 3. Ἅγιος Νικόλαος Ἐλαιῶνος Σερρών. Ἄποψις ἀπὸ ΝΑ.

Congr. Intern. di Studi Bizantini, Roma (1936) 1940, σ. 243 κ.έ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζῶτη ABME, Ε' (1939 - 40), σ. 9, καὶ G. Millet, L' école grecque dans l' architecture Byzantine, Paris 1916, σ. 71.

Είκ. 4. Άγιος Νικόλαος Έλαιῶνος Σερρών. Ὁ Άγιος Δαμιανός (λεπτομέρεια)

στωθῆ μόνον κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεῦ-
νης ὑπὸ εἰδικοῦ συνεργείου.

Ὁ Ἅγιος Δαμιανός εἰκονίζεται ὄρθιος,
ὀλόσωμος, κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ
τῆς ἀριστερᾶς θήκην ἐργαλείων. Παρί-
σταται ὡς νέος ἀγένειος μὲ βραχεῖαν κα-
στανόχρωμον κόμη, γραμμικῆς, ἀλλ'
οὐχὶ ξηρᾶς ἐκτελέσεως. Τὸ περίγραμμα
τοῦ προσώπου, ἀποδιδόμενον διὰ μέλανος
χρώματος, εἶναι ἔντονον ἀλλ' εὐκαμπτον,

ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σκληρὰν δια-
γραφὴν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἰδίως τὴν
σηματικὴν ἀπόδοσιν τῆς σκιάς κάτω-
θεν αὐτῶν. Ἐλαφρῶς σχηματοποιημένα
ἐπίσης ἀποδίδονται καὶ τὰ ὦτα. Παρὰ ταῦ-
τα τὸ σύνολον χαρακτηρίζει πλαστικό-
της, δημιουργουμένη ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴν
φωτὸς καὶ σκιάς καὶ τὸν τονισμὸν τῶν
παρειῶν δι' ἐρυθρῶν κηλίδων.

Εἰκονογραφικῶς ἀκολουθεῖ ἓνα τῶν

παλαιότερων τύπων τοῦ Ἁγίου³. Τεχνοτροπικῶς φαίνεται ἔργον λαϊκῆς ἀντιλήψεως προερχόμενον ἀπὸ ἐπαρχιακὸν ἐργαστήριον, μὲ γραμμικὰς τάσεις εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς πυχολογίας καὶ τὴν διαγραφὴν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διάθεσιν

ἀποδόσεως τοῦ ὄγκου εἰς τὸ πρόσωπον. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ στοιχεῖον ἀπομακρύνει τὴν τοιχογραφίαν μας ἀπὸ τὴν ἐπίπεδον τεχνοτροπίαν τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἐπιτρέπει τὴν συσχέτισιν αὐτῆς πρὸς ἑλλαδικὰ ἔργα⁴, λαϊκῆς τεχνοτροπίας, τοῦ 12ου αἰῶνος.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

3. Περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ βλ. Ἁ. Ξυγγοπούλου, Ἁνάγλυφον τῶν Ἁγ. Ἀναγύρων εἰς τὸν Ἁγ. Μάρκον Βενετίας, ΑΔ 20 (1965): Μέρος Α', σ. 87 κ.έ. καὶ Διονυσίου ἐκ Φουρνῶ, Ἑρμηνεῖα ζωγραφικῆς τέχνης, εἰκ. 5, ἔκδ. Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 161 § 24.

4. Ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς καὶ ὕφους συγγενεῦει ἡ τοιχογραφία μας μὲ τὴν τοιχογραφίαν τῶν Ἁγίων Κοσμῶ καὶ Δαμιανοῦ εἰς τὸν Ἁγιον Στέφανον Καστοριάς, τῆς ὁποίας ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν αἴσθησιν τῆς πλαστικότητος. Βλ. Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 98α.

ÉGLISE DE SAINT - NICOLAS PRÈS DE SERRES

Au village, près de la ville de Serres se trouve l' église de Saint - Nicolas (f i g. 1). Le type architectural de l' église est le simple cruciforme à quatre colonnes (f i g. 2) et appartient, par ses éléments typologiques et morphologiques (f i g. 3) à la tradition Constantinopolitaine.

Dernièrement on a trouvé des traces de sa première décoration. Ils' agit

du portrait de Saint Damianos (f i g. 4). On le représente jeune et imberbe, suivant des modèles paléochrétiens.

Cette peinture appartient à un style populaire d' un atelier provincial, qui se caractérise par linéarisme aux plis des vêtements et aux traits du visage, mais en même temps, par un sens plastique. On pourrait la dater à la fin du XIIe siècle.

E. TSIGARIDAS

Είκ. 1. Τομέας Β, κατασκευή του στεγάστρου

ΘΗΡΑ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ 1970

Αί έρευναί τοῦ 1970 ἐξετάθησαν κυρίως εἰς τὸν τομέα Δ, ὅστις κεῖται μετὰ τοῦ Βορείου τομέως Α καὶ τῶν διδύμων τομέων Β καὶ Γ πρὸς Νότον (ὄρα Thera III, pl. I καὶ ΠΑΕ 1969 πίν. Α', μετὰ τὸν πίν. 241. Ἡ συνοικία τότε ἔκαλεῖτο εἰσέτι « Γέφυρα », ὡς ἐνώνουσα τοὺς δύο ἄλλους τομεῖς). Ὡς καὶ εἰς τὰς προηγουμένας ἀνασκαφάς, ἡ στέγασις τοῦ νέου τομέως ἦτο τὸ δαπανηρότερον καὶ δυσκολώτερον πρόβλημα (εἰ κ. 1). Εἰς τὸν τομέα Β ἐκαθαρίσθη μόνον τὸ δωμάτιον Β1 μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα. Τὸ Νότιον μέρος τοῦ δωματίου ἐχωρίζετο διὰ τοίχου ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου μέ-

ρους καὶ ἀπετέλει στενόμακρον διάδρομον ἀπὸ Α πρὸς Δ, προσιτὸν διὰ θύρας. Ὁ διάδρομος ἀπετέλει προφανῶς οἰκιακὸν ἱερόν, χωριζόμενον εἰς τρία διαμερίσματα. Τὸ μεσαῖον (εἰ κ. 2) διετήρει εἰσέτι τράπεζαν προσφορῶν κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ πέριξ αὐτῆς διάφορα σκευῆ. Συναπτομένη πρὸς Δ, ἔκειτο ἄλλη ὁμάς ἀγγείων. Εἰς εὐμεγέθους ψευδόστομος ἀμφορεὺς καὶ δύο ἄλλα ἀγγεῖα κεῖνται ἐντὸς χωριστοῦ διαμερίσματος ἐξ ὠμῶν πλίνθων (εἰ κ. 3).

Ἐπι σπουδαιότερον εἶναι τὸ Βόρειον καὶ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ δωματίου. Εἶναι ἐφωδιασμένον δι' ἔρμαριου ἐντὸς

τοῦ τοίχου, εὐρυχώρου παραθύρου ἀνοιγομένου πρὸς Βορρᾶν καὶ διατηρεῖ ἀκόμη κατὰ χώραν ἀκέφαλον ζῶον, ὅπερ εἶχομεν ἐκλάβει ὡς ἔλαφον. Κατὰ γῆς ἔκειντο ἀπειρία μικρῶν καὶ μεγάλων γραπτῶν κονιαμάτων. Ἐξήχθησαν πάντα μετὰ ὑπομονῆς καὶ δεξιότητος διὰ τοῦ συνεργείου ἡμῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ κ. Τ. Μαργαριτώφ. Τέσσαρα ἀκόμη ὅμοια ζῶα ἀπεδείχθη ὅτι ὑπῆρχον. Κατενοήθη τελικῶς, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀντιλόπης, ἣτις ἐκαλεῖτο ὄρυξ ἢ λογχόκερας παρ' ἀρχαίοις (Oryx Beissa) καὶ ἣτις εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ Αἰγυπτιακῶν τοιχογραφιῶν. Ἔτι σπουδαιότερα εἶναι ἡ παράστασις δύο μορφῶν φυσικοῦ μεγέθους. Τὸ σύνολον εἶναι ἀκόμη ἀσαφές. Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ δύο ὀρθίων ἀντωπῶν παιδῶν πολυτελῶς ἐνδεδυμένων, ἴσως τεινόντων τὰς χεῖρας. Τοῦ ἐνὸς ἡ κεφαλὴ διατηρεῖται καλῶς (Ἐγχρωμος Πίναξ Α', 2). Περιέργως εἶναι ἡ κόμμωσις: Μέλανες πλόκαμοι ἐπικάθηται ἐπὶ κυανοῦ καλύμματος τοῦ κρανίου,

ὡς εἰ ἐπρόκειτο περὶ φενάκης. Τὸ κυανὸν χρῶμα ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸν κύανον καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ ἐπίθετα τῶν τριχωτῶν μερῶν τῆς κεφαλῆς (κυανοχαίτης, κυάνεαι χαῖται - ὄφρυες - γενειάδες. Πρβλ. Μαρινᾶτον ἐν *Archaeologia HomERICA* Β 1 - 2. Τὰ ἐκεῖ διαλαμβανόμενα κυροῦνται νῦν διὰ πρώτην φοράν ὑπὸ ἔργου Αἰγυπτιακῆς τέχνης).

Εἰκ. 2. Χῶρος Β1, τράπεζα προσφορῶν καὶ ἄλλα σκεύη κατὰ χώραν

Εἰκ. 3. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἐντὸς χωριστοῦ διαμερίσματος ἐξ ὠμῶν πλίνθων

Εικ. 4. Ἡ κλίμαξ τῆς μονάδος Δ1

Ἡ συνοικία Δ ἀποδεικνύεται μεγάλης σημασίας. Πρὸς Βορρᾶν ἔφερε πρόσοψιν ξεστῆς λιθοδομῆς ἔν, τὸ καὶ κυριώτατον, ὡς φαίνεται, οἰκοδόμημα. Ἐξ ἀνοικτῆς ἀὐλῆς ἦτο προσιτὸν δι' εὐρυχώρου θύρας λίθινον κλιμακοστάσιον. Ἡ κλίμαξ εὐρέθη κατὰ χώραν (εἰ κ. 4), ἀλλ' ἔχει θραυσθῆ καθέτως εἰς δύο ὑπὸ τῆς μανίας τῶν στοιχείων. Ἡ κλίμαξ ἦγεν εἰς τὸ ἄνω πάτωμα. Πέραν πρὸς Νότον συνάπτεται πολύθυρον Μινωικοῦ τύπου. Εἰς τὴν θέσιν τῶν θυρῶν εὐρέ-

θησαν πίθοι (εἰ κ. 5). Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικόν, διότι καὶ σήμερον οἱ χωρικοὶ σεισμοπαθῶν μερῶν ἐπιζητοῦσιν ἀσφάλειαν ὑπὸ τὰς θύρας.

Ἐτι περαιτέρω πρὸς Νότον ὑπάρχουσι δωμάτια, μέχρις ὅτου ἀποκαθίσταται ἡ ἐπαφή πρὸς τὸν τομέα Β. Τὰ δωμάτια περιέχουσιν ἄφθονον κεραμεικὴν καὶ κόγχας εἰς τοὺς τοίχους. Μίαν ἐξ αὐτῶν δεικνύει ἡ εἰ κ. 6. Πρὸ τῆς σειρᾶς τῶν δωματίων τούτων (πρὸς Ἀνατολάς) ἴσως ὑπάρχει ὁδός. Τὰ πράγματα ὁμως δὲν εἶναι εἰσέτι σαφῆ. Ἐκεῖ που ὑπῆρχεν ἱερὸς χώρος, διότι εὐρέθησαν συντρίμματα θρησκευτικῶν σκευῶν. Μία τράπεζα προσφορῶν ἐκ γραπτῶν κονιάματος φέρει ἐπὶ τῶν ποδῶν καθέτως ἐρυθροὺς δελφίνας (εἰ κ. 7). Πλησίον αὐτῆς ἔκειντο ἄλλα ἱερατικῆς φύσεως σκευὴ (εἰ κ. 8). Τὰ δεικνύοντα πολλὰ τρήματα (ἀνθοδοχεῖα;) φέρουσιν ἐκλεκτὴν γραπτὴν διακόσμησιν (Ἐγχρωμος Πίναξ Α', 3). Ἐκπληκτικόν εἶναι τὸ τόλμημα τοῦ τεχνίτου, ὅπως παραστήσῃ τὰ ξηρὰ ἄνθη τῶν κρίνων μελαγχολικῶς φυλλορροοῦντα κατὰ γῆς. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ Evans εἶχε παρατηρήσει ἀνάλογον φαινόμενον εἰς θραῦσμα τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ.

Τὸ διαμέρισμα Δ1 φέρει καὶ ὑπόγειον. Εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην εὐρέθη καὶ ὁ πρῶτος θησαυρὸς χαλκῶν σκευῶν (κυρίως ταψίων καὶ πρόχων, εἰ κ. 9). Τὸ ὠραιότερον ἀγγεῖον ἦτο μετρίων διαστάσεων χαλκῆ πρόχους, φέρουσα ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς «μαγικὴν» διάταξιν τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προσφιλὲς θέμα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ κρινοπαπύρου (Waz). Ἡ εἰ κ. 10 εἶναι ἰχνογράφημα τῆς πρόχου ἐκ τῆς ἐπιδεξίας χειρὸς τοῦ ζωγράφου κ. Κ. Ἡλιάκη. Τὸ σύμβολον waz ἐν Κρήτῃ εἶναι ἤδη πρωιμώτατα γνωστόν (Ε-

vans, PM I 204, ἔγχρ. πίναξ 1, K και πολλάκις βραδύτερον).

Τὸ «Δωμάτιον τῶν Κρίνων» (λαβὸν τὴν προσωρινὴν ἀρίθμησιν Δ2) ὑπῆρξε τὸ ἐπίκεντρον τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1970. Εἶναι μικρῶν διαστάσεων (περίπου 2.50×2.60 μ.) καὶ ἔχει παχυτάτους τοίχους. Δὲν ὑπέστη μεγάλην βλάβην, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν μέγαν σεισμόν. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ ἴσως ἀρχικῶς ἦτο ἱεροῦ προορισμοῦ, μετεβλήθη εἰς καταφύγιον. Ἐν ἄνω τῶν 200 ἀγγείων εὐρέθησαν ἐντὸς αὐτοῦ. Τινὰ περιεῖχον τρόφιμα καὶ γεωργικὰ προϊόντα. Χαλκᾶ δρέπανα, μαχαίριον καὶ ἄλλα σκευὴ ἔκειντο ὁμοῦ. Τέλος, ἐν μέσῳ τῆς παντοδαπῆς ταύτης ἀποθήκης ὁ τρωγλοδύτης εἶχεν ἐγκαταστήσει

τὴν ξυλίνην κλίνην του καὶ ἀπλοῦν ξύλινον σκίμποδα.

Τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ δωματίου (θὰ ἦτο περίπου 2.50 μ. ὑψηλὸν) ἔφερε τοὺς τοίχους κεχρωσμένους δι' ἐρυθροῦ ζωηροῦ χρώματος. Εἰς ὕψος κατὰ τι ἀνώτερον ἀνθρωπίνου ἀναστήματος ρυμὸς ὀριζόντιος (ράφι) περιέθεε τοὺς τρεῖς τοίχους (ὁ τέταρτος, ὁ Ἀνατολικός, ἦτο ἡ εἴσοδος καὶ κατελαμβάνετο ὑπὸ θύρας καὶ παραθύρου). Ὁ ρυμὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ ὀριζόντια ραβδία ἐμπεπηγμένα εἰς τοὺς τοίχους, φέροντα δὲ πλέγμα ἐκ λεπτῶν ραβδίων ἢ καλάμων, οὐχὶ σανίδας (εἰ κ. 11). Τὸ ὄλον ἦτο ἐπικεχρισμένον διὰ κοινιάματος, ἐρυθροβαφοῦς καὶ τούτου. Τὸ ράφιον εὐρέθη κυριολεκτικῶς φορτω-

Εἰκ. 5. Πολύθυρον οἰκίας Δ. Εἰς τὴν θέσιν τῶν θυρῶν εἶχον μετακομισθῆ πίθοι, ἵνα προφυλαχθῶσιν ἀπὸ σεισμικοῦ κινδύνου. Εἰς πίθος φέρεται ὄραϊον διάκοσμον λευκῶν κρίνων

Εικ. 6. Κόγχη εις τὸν τοῖχον τοῦ δωματίου Δ6. Περιέχει δύο ἀνάστροφα ἄνω κύπελλα καὶ μικρὸν θυμιατήριον

Εικ. 7. Τράπεζα προσφορῶν μετὰ γραπτῶν ἐρυθρῶν δελφίνων

μένον δι' ἀγγείων. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 11 φαίνονται δύο στρογγύλα ἐξογκώματα ὡς ἀποτυπώματα σικύας (βεντούζας). Ἐκεῖ εὐρέθησαν δύο ἀνάστροφοι κύαθοι. Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς (τὸ δωμάτιον ἦτο πληρὲς λεπτῆς ἠφαιστειακῆς κόνεως, οὐχὶ κισήρεως) ὅπαι παρουσιάζοντο ἢ μικρὰ κοιλώματα. Παντοῦ ἐχύνετο προσεκτικῶς γύψος. Ὅταν κατήλθομεν εἰς τὸ δάπεδον, ὁ γύψος, εἰσδύσας πανταχοῦ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀποσυντεθέντος ξύλου, μᾶς παρουσίασε τὴν μνημονευθεῖσαν κλίνην ἄθικτον καὶ τὸν σκίμποδα, οἰκτρῶς κολοβωθέντα κατὰ τὴν τελικὴν καταστροφήν. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐντὸς τοῦ δωματίου Δ2 ἀπησχόλησε τρεῖς ἕως τέσσαρας εἰδικοὺς τεχνίτας (κυριώτατα τὸν κ. Στ. Περράκην) ἐπὶ δύο καὶ πλέον μῆνας.

Ἐπὶ τὰ ράφια τὸ χρῶμα τοῦ κονιάματος ἦτο οὐχὶ ἐρυθρόν, ἀλλὰ ὑπόλευκον, ἢ δὲ μετάβασις ἦτο ἀπότομος, μεσολαβούσης μόνον μελαίνης ζώνης. Εὐθὺς μετ' ὀλίγον, ἐπὶ τοῦ λευκοῦ κονιάματος παρουσιάσθη τὸ πρῶτον ἄνθος κρίνου, ζωηρότατα ἐρυθρόν. Ἀπεδείχθη ἐντὸς μερικῶν ἡμερῶν, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι

τοῦ δωματίου (Νότιος, Δυτικός καὶ Βόρειος) ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἐξόχου τοιχογραφίας, ἣτις εἶναι ἡ συνεχεστέρα μέχρι σήμερον ὑπάρχουσα (14 τ.μ. ἐν συνόλῳ).

Ἡ εἰ κ. 12 δεικνύει τὸ δωμάτιον, ὅταν εἴχομεν πλέον φθάσει εἰς τὸν πυθμένα. Εἰς τὸ βάθος φαίνεται τμήμα τοῦ Νοτίου τοίχου κατὰ μῆκος τοῦ ὁποίου ἴστατο ἡ πάλαι ξυλίνη καὶ νῦν γυψίνη κλίνη. Ἡ εἰ κ. 13 καὶ ὁ Ἔγχρωμος Πίναξ Α΄, 1 δεικνύουν τμήμα ἐκ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Νοτίου, ἡ εἰ κ. 14 τμήμα τοῦ Δυτικοῦ καὶ ἡ εἰ κ. 15 τμήμα τοῦ Βορείου τοίχου.

Ὡς βλέπει τις, τὸ θέμα τῆς τοιχογραφίας εἶναι τὸ τοπίον ἐν ὥρᾳ ἀνοιξεως ἢ θερούς. Ἄνεκτιμῆτου ἀξίας εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τοπίον τῆς προεκρηξιακῆς Θήρας. Οἱ βράχοι εἶναι ἐρυθροί, κίτρινοι ἢ φαιοπράσινοι μὲ μελανὰς φλεβάσεις, ὡς καὶ νῦν αἰ βασαλτικαὶ ἢ ἀνδেসитικαὶ λάβαι, ὄψιανοὶ καὶ συναφῆ πετρώματα. Πανταχοῦ θάλλουν συστάδες κρίνων μὲ κιτρίνους τοὺς καυλοὺς καὶ ζωηρῶς ἐρυθρὰ τὰ ἄνθη. Εἰς τὸν οὐρανὸν ἵπτανται χελιδόνες μονήρεις ἢ κατὰ ζεύγη. Οἱ βράχοι καλύπτονται ἐνῖστε ὑπὸ βρύων κρεμαμένων. Ἡ ἀπλότης καὶ ἡ δροσερότης εἶναι καταπλήσσοντα. Πρόκειται περὶ μεγάλου καλλιτέχνου, ὁ ὅποιος εἰς μερικὰς στιγμὰς του ὑπῆρξε καὶ μέγας πρόδρομος εἰς τὴν προοπτικὴν.

Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀριθμοῦνται κατὰ ἑκατοντάδας, ὡσαύτως δὲ τὰ μέταλλα, τὰ λίθινα καὶ τὰ ἐξ ἄλλων ὕλικῶν. Παρουσιάζομεν ἐδῶ μόνον μερικὰ δείγματα κεραμεικῆς. Χρονικῶς προηγῆται τὸ εὐμέγεθες ἑλλιπὲς ἄγγειον τῆς εἰ κ. 16. Εἶναι ἴσως τὸ ἐκπληκτικώτερον εὐρημα. Πρόκειται περὶ τεχνικῶς ἀρίστης ὀπτήσεως καὶ ζωγραφίσεως χειροποιήτου ἄγγειου, ἐσωτερικῶς ἀνωμάλου, ἐξωτερικῶς ἀρίστης ἀλοιφῆς καὶ στιλβώσεως.

Εἰκ. 8. « Σπονδικὸν » ἄγγειον καὶ δύο « ἀνθοδοχεῖα »

Ἡ ζωγραφικὴ εἶναι καθαρὸς ρυθμὸς Διμηνίου (Β3β, ὄρα Τσοῦντα, Διμήνι, Πίν. 8 καὶ 10). Τὰ σχετικὰ προβλήματα δὲν δύνανται βεβαίως νὰ συζητηθῶσιν ἐδῶ.

Ἡ εἰ κ. 17 δίδει ὠραίαν ὀφθαλμοπρόχουν ζωγραφιστὴν διὰ τοῦ τριπλοῦ, συμβολικοῦ, θρησκευτικοῦ εἴτε ἀπλῶς συμμετρικοῦ φυτικοῦ θέματος, ἐν προκειμένῳ κριθῆς. Ἡ εἰ κ. 18 παριστᾷ ἐξόχου διατηρήσεως μαστοπρόχουν ἐκ τοῦ δωματίου τῶν Κρίνων. Προφανῶς τὸ ἄγγει-

Εἰκ. 9. Σωρὸς χαλκῶν σκευῶν εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Δ1

Είκ. 10. Πρόχους μετά κρινοπαλύρων εις «μαγικήν» διάταξιν

ον εἶναι ἀμεταχείριστον. Ἡ εἰκ. 19 ἀποδίδει ὠραιότατον προχυτικὸν ἀγγεῖον ἐκ τοῦ αὐτοῦ δωματίου. Ἡ εἰκ. 20 ἀποδίδει ὠραιότατον κύπελλον. Ἡ λευκὴ διακόσμησις ἐγράφη ἐπὶ ἐδάφους στίλβοντος ὠραίας βυσσινόχρου ἀποχρώσεως. Ἡ εἰκ. 21 εἶναι ἀσκὸς πρασινωποῦ πηλοῦ καὶ πρασίνης ἀποχρώσεως εἶναι οἱ τριπλοῖ κρόκοι.

Ὁλόκληρος σειρὰ ἀκεραίων ἢ κολοβῶν ἀγγείων (κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ μεγάρου Δ1) φέρουσιν ἐγγράρακτα γράμματα (ἐν μέτρι τριῶν) τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς. Τὸ σπουδαιότερον πάντων εἶναι ἡ (ἀκεραία) μεγάλη, ἀγραφος πρόχους, ἧς τὸ ἄνω μέρος ἀποδίδει ἡ εἰκ. 22. Φέρει τετραψήφιον ὄνομα. Ἐφαρμοζομένης τῆς φθογγικῆς ἀξίας τοῦ Μυκηναϊκοῦ συστήματος Β προκύπτει τὸ ὄνομα Α - ΡΕ - ΣΑ - ΝΑ. Ὅτι ἴσως εἶναι ὄνομα θεότητος, εἶναι ἐκ τῶν προτέρων λίαν πιθανόν. Ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ γυναικείας θεότητος, εἶναι ὡσαύτως λίαν

Είκ. 11. Δωμάτιον Δ1. Ὅριζόντιος ρυμὸς (ράφι) ἐκ πλεκτοῦ ὕλικου

πιθανόν. Ἐάν ἐναυθὰ δύναται νὰ κρύπτεται προϊστορικὴ θεότης τῆς φύσεως καὶ τῆς εὐφορίας, εἶναι ὡσαύτως ἐκ τῶν προτέρων πιθανόν. Ἄλλοι εἰδικώτεροι ἄς κρίνωσιν, ἂν δύναται νὰ εἶναι ἡ προϊστορικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, ἧς τὸ ἐξελληνισθὲν ὄνομα ἦτο Ἀριάγνη - Ἀριάδνη.

Ἡ εἰκ. 23 ἀποδίδει τράπεζαν μετὰ δευτέρου πυθμένος καὶ εὐρυχώρου ὀπῆς. Λεῖψανα ἀνθράκων ἢ καύσεως δὲν εὐρέθησαν, ἀλλ' εἶναι σχεδὸν ἀσφαλῶς ἐν ἐκ τῶν σκευῶν ἐκείνων, γνωστῶν ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα θερμαντήρ, ἅτινα συνεκράτουν θερμὰ τὰ φαγητὰ ἢ τὰ ποτὰ.

Οἰκειότερα (καὶ συχνότερον εὐρισκόμενα) εἶναι τὰ σκευὴ τῆς εἰκ. 24. Εὐρέθησαν ὁμοῦ παρὰ τὸ Δωματίον τῶν Κρίνων. Ἀριστερὰ εἶναι δύο κρατενταί, οἱ ὅποιοι ἐδέχοντο ξυλίνους μᾶλλον παρὰ μεταλλίνους ὀβελοῦς. Δεξιὰ εἶναι τριποδικὴ χύτρα. Μετὰ τὸν καθαρισμόν, ὁ ἐπιμελητὴς τῶν ἀνασκαφῶν κ. Χρ. Ντού-

μας ἀνεκάλυπεν ἀμυδρὸν σύμβολον τοῦ διπλοῦ πελέκεως, ἐγγάρακτον ὑπὸ τὴν κοιλίαν. Εἶναι κατὰ ταῦτα ἱερὸν τὸ σκεῦος. Μᾶς εἶναι γνωστὸν, ὅτι θάργηλος ἐκαλεῖτο ἢ ἱερά χύτρα, ἧτις προφανῶς ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν Θαργηλίων.

Πολλὰ ὄστρακα εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ εὐρέθησαν κατὰ τὴν παροῦσαν σκαφικὴν περίοδον. Κυρίως εἰκονίζονται πτηνά (μακρόρραμφα καὶ καλοβάμονα), ἀλλὰ καὶ ζῷα. Τὸ σπουδαιότερον ἴσως ὄστρακον εἶναι τὸ τῆς εἰκ. 25. Παριστᾶ δι' ἄδρων γραμμῶν ἐκπληκτικῶς ἐναργῆ καὶ ζωηρὰν καὶ ρωμαλέαν ἀνδρικήν μορφήν. Σπειροπλόκαμοι διατηροῦνται ἐπὶ τοῦ μετώπου. Τὰ χεῖλη εἶναι ἰδιαιτέρως παχέα, ἐνθυμίζοντα τὴν τοιχογραφίαν τοῦ « Ἀφρικανοῦ » (ΑΑΑ II (1969), σ. 374 - 75, ἐγχρωμος πίναξ). Τὸ φυτὸν δεξιὰ δεικνύει, ὅτι ἡ μορφή νοεῖται ἐν μέσῳ βλαστήσεως, ἀλλ' οὐδὲν ἐπὶ πλέον δύναται νὰ λεχθῆ.

Καθ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

Εἰκ. 12. Ἡ κλίνη τοῦ Δωματίου τῶν Κρίνων

Εικ. 13. Τμήμα τοῦ Ν. τοίχου

ΤΗΡΑ EXCAVATIONS 1970

Investigations in 1970 were mainly extended in Quarter Δ, situated between the North Quarter Α and the twin Quarters Β and Γ to the South (See Thera III, pl. I and ΠΑΕ 1969, pl. Α, after fig. 241. At the time, the settlement was still called 'Bridge', as joining the two other Quarters). As in the previous excavations, the construction of a shed in the new quarter constituted the most expensive and difficult problem (fig. 1). In Quarter Β, only Room Β1 was cleared with exceptional results. The southern part of the room was separated by a wall from the rest and formed a long and narrow passage from East to West,

Εικ. 14. Τμήμα τοῦ Δ. τοίχου

Εικ. 15. Τμήμα τοῦ Β. τοίχου

accessible by a door. The passage was apparently a domestic shrine, divided

into three sections. In the middle one (fig. 2), a table of offerings was

Είκ. 16. Ἀγγεῖον ρυθμοῦ Διμηνίου. Εὐρέθη εἰς τετραγαμμένα στρώματα τοῦ τομέως Δ

Είκ. 17. Ὀφθαλμοπρόχους μετὰ κριθῶν

still preserved *in situ* on the floor with various vessels around it. Another group of vases lay nearby to the West. A large-sized stirrup jar and two more vases are situated within a separate section of unbaked bricks (fig. 3).

More important is the northern and larger part of the room. It is provided with a cupboard built into the wall and a large window opening to the North; a headless animal, which we took to be a stag, is still preserved on the wall *in situ*. Countless small and large painted fragments of stucco lay on the ground. They were all extracted with patience and skill by our technical team under the direction of Mr. T. Margaritof. It was then proved that four more similar animals existed. It was finally understood that the animal represented was an antelope, called oryx or λογχόκερος by the ancients (Oryx Beissa), well-known also from Egyptian frescoes. Of greater importance is the representation of two human figures in natural size. The composition is not yet fully clear. It seems that here we have two children, standing facing each other, dressed in sumptuous garments, and probably stretching out their arms. The head of the one of them is well preserved (Colour Plate A', 2). The head dress is unusual: Black plaits are set on a blue headcover, as if it were a wig. The blue colour reminds of the word κύανος, and the derivative epithets of the hairy parts of the head (κυανοχαίτης (= of the blue hair), κυάνειαι (= blue) hair, brows, beards. Cf. Marinatos, in *Archaeologia Homeric* B, 1-2. The passages discussed

there, are now for the first time confirmed by a work of Aegean art).

Quarter Δ proves to be of great significance. The one and main, as it appears, building had a façade of ashlar masonry on the North. From an open court, a stone staircase was accessible through a wide door. The stairway was found *in situ* (fig. 4), though vertically broken in two by the fury of the elements. The stairs led to the upper floor. Further to the South, exists a polythyron of Minoan type. Pithoi were found on the actual line of the doors (fig. 5). This is characteristic, for even today, villagers of seismic regions seek refuge under the doors.

Still further to the South, there are rooms up to the point at which contact with Quarter B is reached. The rooms contain abundant pottery and niches in the walls. One of them is shown in fig. 6. There is, perhaps, a street in front of this series of rooms (to the East). But things are not yet clear. The presence of fragments of religious vessels indicates that there was a shrine somewhere in this area. A table of offerings of painted stucco is vertically decorated on the legs with red dolphins (fig. 7). Next to it lay other vases of religious character (fig. 8). Those with numerous holes (flower pots?) carry a fine painted decoration (Colour Plate A', 3). There is a surprising boldness in the way the artist has represented the dried blossoms of the lilies as they fall sadly on the ground. Many years ago, Evans noticed a similar feature in a fresco fragment from Cnossos.

Είκ. 18. Μαστοπρόχους εκ του Δ2

Είκ. 19. Προχυτικόν ἄγγειον εκ του Δ2

Εικ. 20. Κύαθος μετὰ λευκῆς χλόης

Section Δ1 also has a basement. In that vicinity was found the first hoard of bronze vessels (mainly large dishes and jugs, fig. 9). The finest vase was a bronze prochous of medium size bearing on the shoulders in « magic » arrangement the most popular motive at the time, that of the Egyptian papyrus-lily (Waz). Fig. 10 is a design of the prochous drawn by the skilful hand of the painter Mr. K. Eliakis. The symbol 'waz' was already known in Crete in very early times (Evans, PM I 207, col. pl. 1, K, and several times later).

The Room of the 'Lilies' (temporarily numbered Δ2) was the centre of the excavation of 1970. It has small dimensions (approximately 2.50 × 2.60 m.) and very thick walls. It apparently suffered no serious damage during the great earthquake. It was hence turned into a shelter, whilst originally it had perhaps served a religious purpose. Over 200 vases were

found in it. Some of them contained food and agricultural products. Along with them lay bronze sickles, knives, and other implements. Finally, in this general storeroom, the squatter had placed his wooden bed and a simple wooden stool.

On the upper part of the room (it would have been approximately 2.50 m. high), the walls were painted with a vivid red colour. Just above eye-level, a horizontal shelf ran along all three walls (the fourth, the eastern one, was the entrance, and was occupied by a door and a window). The shelf consisted of small horizontal sticks set into the walls, bearing a net of fine sticks or reeds, instead of boards (fig. 11). The whole was coated with stucco, of a red colour also. The shelf was found literally loaded with vases. In fig. 11 appear two round bosses like the prints of a cupping-glass. Two reversed cups were found there. In the course of the excavation (the room was full

of fine volcanic dust, not pumice) holes or small cavities appeared. Plaster was poured carefully everywhere. When we reached the floor, the plaster, entering everywhere in the place of the disintegrated wood, presented the above-mentioned bed almost intact, and the stool badly damaged by the final catastrophe. This work in Room Δ2 occupied three to four specialized technicians (especially Mr. St. Perrakis) for over two months.

Under the shelves, the colour of the stucco was not red, but off-white, and the transition was abrupt with the interpolation of one black band only. After a while, the first lily flower appeared vividly red on the white stucco. Whithin a few days it was proved that all three walls of the room (the southern, western and northern) were covered by a remarkable fresco, the most extensive found so far (14 sq. m. in all).

Fig. 12 shows the room, when we had reached the bottom. In the background, one can see part of the south wall, along which stood the then wooden and now plaster bed. Fig. 13 and Colour Plate A', 1 show a section of the fresco of the South wall, fig. 14 part of the West wall, and fig. 15 part of the North wall.

As we can see, the theme of the fresco is a landscape in spring or summer. It is a fact of inestimable value, that we here see a landscape of Thera before the volcanic eruption. The rocks are red, yellow or grey-green, with dark veins, as are now the basaltic and andesite lavas, the obsidians, as well as analogous rock formations. Groups of

lilies blossom everywhere, with yellow stems and lively red flowers. Swallows, either single or in pairs, fly on the sky. Sometimes the rocks are covered by overhanging moss. The simplicity and freshness of the fresco are impressive. It is the work of a great artist, who is also, at moments, a great forerunner in the field of perspective.

Pottery finds are counted in their hundreds, as also are finds of metal, stone, or other materials. Here we present only a few specimens of pottery. The large, incomplete, vase of fig. 16, is placed first chronologically. It is probably the most astonishing find. It is a hand-made vase of technically excellent firing and painting, of irregular inner surface, and outwardly slip and glaze. The painting is of

Εικ. 21. Ἀσκὸς μετὰ κρόκων

Εικ. 22. Ἡ ἐνεπίγραφος πρόχους α - ρε - σα - να

the pure Dimeni style (B3b, see Tsountas, Dimeni, Pl. 8 and 10). The relevant problems cannot be, of course, discussed here.

Fig. 17 presents a fine eyed ewer painted with the triple, symbolic, religious, or simply symmetrical, floral motif, in this case barley. Fig. 18 illustrates an excellently preserved nipples ewer from the Room of the Lilies. The vase is evidently unused. Fig. 20 depicts a handsome cup. The white decoration was painted on a shiny background of a lovely dark red colour. In fig. 21 appears an askos of greenish clay and the triple crocuses are of a green shade.

A whole series of complete or mu-

tilated vases (mostly from Megaron Δ1) bear engraved letters (one to three) of the Linear A script. The most important of all these vases is the (complete) large, unpainted prochous, the upper part of which is rendered in fig. 22. It carries a four-letter name. By applying the phonetic value of the Mycenaean Linear B system, we read the name A-RE-SANA. It is *a priori* very probable that this may be the name of a deity. It is also very probable that it may be the name of a female deity. Similarly, it is *a priori* probable that the name may belong to a prehistoric deity of nature and fertility. It is on other specialists to judge whether it may be the pre-

historic form of the name of the goddess, whose hellenized name was Ἄριάγνη - Ἀριάδνη.

Fig. 23 shows a table with a second bottom and a large hole. Remains of coal of fire have not been found, but it is almost certainly one of those objects, known under the general name of θερμαντήρ, and used for keeping food or drinks hot.

More familiar (and more frequently found) are the objects shown in fig. 24. They were all found by the Room of the Lilies. On the left are two spit-rests, which probably carried wooden rather than metal spits. On the right is a three-legged cooking-vessel. After cleaning, the Epimelete of the excavations, Mr. Chr. Dumas, discovered a faint symbol of the double axe, engraved under the belly. Consequently, then, the vessel is of a sacred character. It is known to us, that the sacred cooking-vessel was called θάργηλος, and

Εικ. 23. Θερμαντήρ ἐν μορφῇ τραπέζης

this was clearly employed during the festivities of Θαργήλια.

Many sherds of the pictorial style were found during this period of excavations. They are mostly decorated

Εικ. 24. Κρατεῦται καὶ θάργηλος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Δ2

with birds (with long beaks and long feet), but with animals, too. Probably the most important sherd is that of fig. 25. It represents with marked lines a surprisingly clear and vivid man's profile; curls are seen on his forehead and the lively lips are un-

sually thick; it remind us of the fresco of the 'African' (AAA, II (1969), p. 374 - 75, coloured plate). The plant on the right indicates that the figure is to be visualized in the midst of vegetation, but nothing more can be said.

Prof. SP. MARINATOS

Εικ. 25. Ώστρακον εξ άγγείου εικονιστικού ρυθμού

Fig. 1. Relief Pithos Fragment from Attica:
Antilochos

A RELIEF PITHOS FRAGMENT FROM ATTICA

Large pithoi with figured scenes in relief have come into prominence recently with the discoveries made by Mr. Kontoleon on the island of Tenos and the publication of the Mykonos pithos with the Wooden Horse by Mrs. Ervin. The Cyclades now appear to be established as a center of production, or at least of use, of this class of pottery, and this center seems also to have included Euboea and Boeotia where very similar pithoi

have been found. Separate centers were located in Rhodes and Crete, and Laconia has recently been shown to have its own individual style by the discovery at Sparta of several amphorae with scenes in relief¹.

1. Mr. Kontoleon's important and well illustrated article, «Die Frühgriechische Reliefkunst» in AE 1969, pp. 215-236 and plates 38-58 may serve as an up-to-date guide to the material; it deals mainly with the Boeotian-Cycladic group.

Attica, however, has hitherto been poorly represented, and relief decoration on pithoi found there has been confined to narrow bands of pattern or at the most to a zone of small figures. A fragment found at Pikerimi, the ancient deme of Teithras, in eastern Attica is therefore of more than usual interest being practically the first example of this class of pottery to be found in Attica².

The fragment was picked up in a vineyard on the north bank of the Megalo Revma, directly across from the Metamorphosis chapel. There is an extensive cemetery along the top of the bluffs here. The graves are not far below the surface and have been disturbed repeatedly by cultivation and by illicit digging. Recent plowing by tractor has probably eradicated all that was left *in situ*. To judge by scattered remains visible on the surface the cemetery was in use mainly in late Classical and Hellenistic times, but it was apparently used in archaic times also as is shown by our fragment, large relief pithoi such as this being often used as burial urns.

The fragment (fig. 1) is broken all around, but the breaks are old and worn, and it is evident that the piece has been a fragment for a very long time and is not part of a freshly

broken pot. It is a good sized fragment³ and comes from the upper part of the wall of a large pithos. The clay is light brown in color. The figured scene is enclosed in a panel decorated with spirals. Parts of two warriors are preserved facing to the left. Of the first only the back of the helmet and part of the spear are preserved. The second is at the right edge and seems to be emerging from the border. His helmeted head and part of his shield, decorated with a rosette, are preserved and he carries a spear, indicated by an incised line, over his shoulder. He is identified by an incised inscription, written retrograde: Ἀντίλο[χος].

Antilochos, the eldest son of Nestor, was one of the most valiant of the Greek heroes before Troy and was renowned for his youth, beauty and swiftness of foot. He must often have been represented in epic battle scenes in archaic art, but as he has no particular attributes he cannot be recognized unless he is identified by an inscription. Hence known representations of him are few. Ours, which must date from around the middle of the seventh century B.C., is certainly the earliest. It is also one of the very early representations in Greek art of a scene from the Trojan War.

EUGENE VANDERPOOL

2. Mr. Kontoleon in the article cited in the previous note reports (p. 217, note 9) the discovery at Merenda in eastern Attica of a large amphora not yet mended.

3. Ht. 0.10 m. W. 0.08 m. Th. 0.01 m.

Εἰκ. 1. Ἐπιπέρι τοῦ Ἐρεχθείου ἀπὸ Δουσμῶν (φωτογρ. Α. Frantz)

Ἡ ἘΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ

Τὸ Ἐρέχθειον διετηρήθη εἰς ἀρίστην κατάστασιν κυρίως κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του μορφήν, διότι εἰς τὸ ἐσωτερικόν του διαχωριστικοὶ τοῖχοι, θύραι, δάπεδα κλπ., τὰ πάντα ἔχουν ἐξαφανισθῆ κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ μνημείου εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν. Ἡ ἔλλειψις δὲ ἀκριβῶς ἐπαρκῶν στοιχείων πρὸς ἀποκρίσιν τῆς ἐσωτερικῆς του διατάξεως καὶ πρὸς ἐντοπισμὸν ἐπομένως τῆς θέσεως τοῦ πλήθους τῶν μνημονευομένων ἱερῶν, τὰ ὅποια περιελάμβανεν, ὡς καὶ ἡ πρωτότυπος καὶ ἀσύμμετρος διάταξις αὐτοῦ ἐν σχέσει μὲ ἄλλους ναοὺς ἐδημιούργησαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ Ἐρέ-

χθειον ἔμεινεν ἡμιτελὲς ἢ ὅτι κατὰ τὴν ἀνέγερσίν του ἐτροποποιήθη τὸ ἀρχικόν του σχέδιον. Ἐν τούτοις τὸ Ἐρέχθειον ἀποτελεῖ ἓν ὠλοκληρωμένον μνημεῖον, τὸ ὁποῖον ἐξετελέσθη ἐπὶ τῆ βάσει προδιαγεγραμμένου σχεδίου, ὅπως ἀποδεικνύεται δὲ ἐκ τῶν πολλῶν του ἀνοιγμάτων, θυρῶν καὶ παραθύρων, καὶ τῆς παρουσίας εἰς τὸ ἐσωτερικόν του βωμῶν καὶ ἱερῶν χθονίας φύσεως, πρόκειται περὶ ἐνὸς ναοῦ-τελεστηρίου¹.

1. Ν. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, Ἀθῆναι 1949

Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος καὶ τοῦ Ἐρεχθέως εἶχε καθιερωθῆ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ μάλιστα, ὡς εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνωμεν ἐκ δύο χωρίων τοῦ Ὀμήρου² ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κείμενα τῶν ὑστέρων ἑλληνικῶν χρόνων, συναλατρεύοντο εἰς τὸν αὐτὸν ναόν.

Ὁ πρῶτος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἐρεχθέως, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀργότερον οἰκοδομηθέντες εἰς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ ναοί, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ μεγάλου περιπτέρου Πεισιστρατείου ναοῦ, τοῦ ὁποίου σώζονται τὰ θεμέλια, διεδέχοντο ὁ εἰς τὸν ἄλλον εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν, ἐκεῖ ὅπου γενικῶς πιστεύεται ὅτι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους εὐρίσκετο τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἐρεχθέως καὶ ὅπου τὸ πρῶτον ἐφιλοξενήθη ἡ θεά.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφὴν τὸ 480/79 π.Χ. τῶν ἱερῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ νέος ναὸς, τὸ Ἐρέχθειον, δὲν ἐκτίσθη πλέον εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν ἀλλ' ὀλίγον βορειότερον, ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ πετροῦ τοῦ Πεισιστρατείου ναοῦ. Ἡ μετάθεσις αὐτῆ ἀπὸ τὴν καθιερωμένην ἱερὰν θέσιν δὲν ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς νέας Περικλείου διαρρυθμίσεως τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλ' ἐπεβλήθη, φαίνεται, ἀπὸ μίαν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην νὰ περιληφθοῦν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὰ πλησίον εὐρισκόμενα παλαιότατα ἱερά καὶ σεβάσματα μαρτύρια, τὰ συνδεόμενα μὲ τοὺς μύθους τῆς γενέσεως τῆς πόλεως.

Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐτίθετο εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα, ἦτο δύσκολον καὶ ἐντελῶς πρωτότυπον: Νὰ ἀνεγείρη ναόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν

προϋπάρχουσαι λατρεῖαι καὶ καθιερωμένοι ἱεραὶ θέσεις, δυσκολία, τὴν ὁποίαν ἐμεγάλωνεν ἡ ὑπάρχουσα ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δαπέδων των. Ὁμολογουμένως τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο λίαν ἱκανοποιητικόν, δεδομένου ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων, μὲ τὴν ἐλευθερίαν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν εἰς τὴν σύνθεσίν του, κατάρθρωσεν ὄχι μόνον νὰ δώσῃ εἰς τὸ οἰκοδόμημα τὴν ἀρμόζουσαν λύσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα θαυμάσιον ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον. Ὁ ναός, ἰωνικὸς μὲ πλούσιον ἀρχιτεκτονικὸν καὶ γλυπτικὸν διάκοσμον, ἤρχισεν οἰκοδομούμενος τὸ 421 π.Χ. καὶ μετὰ μικρὰν διακοπὴν, λόγῳ τῶν δυσχερειῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐπερατώθη τὸ 406 π.Χ.

Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τοῦ μνημείου τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἐγκαρσίου τοῖχου, τοῦ χωρίζοντος τὸν σηκὸν εἰς δύο διακεκριμένα τμήματα: Τὸ ἀνατολικόν, διαστάσεων 9.837×7.318 μ., καὶ τὸ δυτικόν, σχεδὸν τετράγωνον, διαστάσεων 9.837×10.753 μ., τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδον εὐρίσκετο 3.10 μ. χαμηλότερον τοῦ προηγούμενου. Ὁ δυτικὸς ἐγκάρσιος τοῖχος καὶ τὰ ἀναπαριστώμενα μεταξὺ τῶν ἐγκαρσίων τοίχων δύο δωμάτια, οὐδεμία σαφὴς ἔνδειξις ὑπάρχει ὅτι εἶναι σύγχρονα μὲ τὸ ὅλον οἰκοδόμημα, καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐντοπίζεται ἡ μεγαλύτερα δυσκολία τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς κατόψεως τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς³.

Συνήθως πιστεύεται ὅτι τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν Πολιάδα Ἀθηνᾶν καὶ ὅτι εἰς τὸ δυτικόν, ἐντὸς τῶν δύο δωματίων, εὐρίσκοντο οἱ βωμοὶ

2. Ἰλιάς Ζ, 80 - 81 καὶ Ὀδύσσεια β, 546 - 551.

3. Stevens - Paton, The Erechtheum, Cambridge Mass. 1927, σ. 151 - 161.

τοῦ Ποσειδῶνος - Ἐρεχθέως, τοῦ Βούτου καὶ τοῦ Ἡφαίστου. Συγχρόνως ὅμως ὑποστηρίζεται καὶ ἡ ἀντιθετος ἄποψις, ὅτι δηλαδὴ πρὸς ἀνατολὰς εὐρίσκοντο οἱ βωμοὶ καὶ ὅτι πρὸς δυσμὰς πρέπει νὰ ζητηθῆ τὸ μέρος ὅπου ἐστεγάζετο τὸ ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς. Τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἄποψιν θεωρῶ ὡς πιθανώτεραν, δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον ὁ Πausanίας, ἐκ τῆς πορείας τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν, φαίνεται, ὅτι πρῶτον ἐπευκέφθη τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Ἐρεχθείου μὲ τοὺς βωμούς⁴, ἀλλὰ καὶ διότι πιστεύω, ὅτι φυσικώτερον εἶναι ἡ μνημειώδης βορεία πρόστασις νὰ ἀπετέλει τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς (εἰ κ. Ι). Ἐξ ἄλλου, μὲ τὴν διάταξιν αὐτὴν συμφωνεῖ ἡ περαιτέρω περιγραφὴ τοῦ Πausanίου, ὅστις ρητῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς συνέχεται μὲ τὸν ναὸν τῆς Πανδρόσου. Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Φιλόχορος⁵, ἀφοῦ μόνον διὰ τῆς γειτνιάσεως τῶν δύο ἱερῶν ἦτο δυνατὸν ὁ κύων, ὁ ὁποῖος εἰσηλθεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς, νὰ περᾶσῃ εἰς τὸ Πανδρόσειον (σ χ ε δ. Ι).

Οὕτω, τὸ διπλοῦν οἶκημα, ὡς ὀρθῶς χαρακτηρίζει ὁ Πausanίας τὸ Ἐρέχθειον, ἀπετελεῖτο ἀπὸ δύο τμήματα: Πρῶτον τὸ ἀνατολικόν, διακοσμημένον διὰ τοιχογραφιῶν καὶ περιλαμβάνον τοὺς βωμούς καὶ τοὺς τρεῖς θρόνους τῶν ἱερέων, δύο τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως πλησίον τοῦ Ἐρεχθείου μὲ τὰς ἐπιγραφὰς των: *ἱερέως Ἡφαίστου* καὶ *ἱερέως Βούτου*⁶. Δεύτερον τὸ δυτικόν,

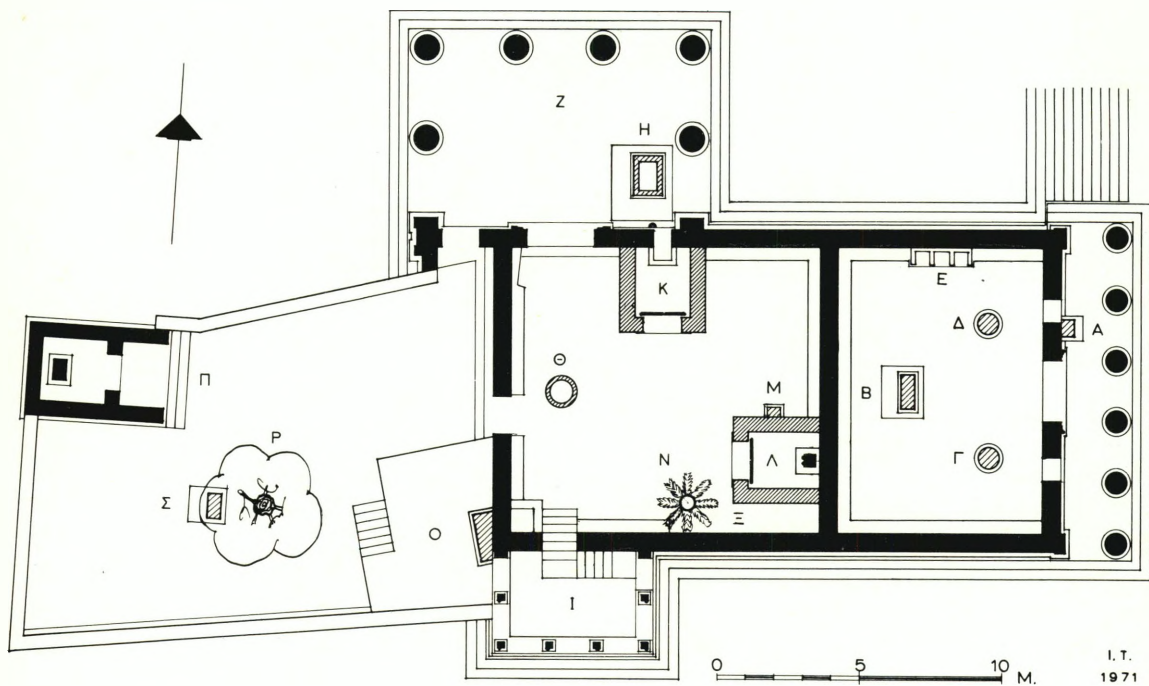
περιλαμβάνον πλὴν τοῦ Προστομαίου μὲ τὴν θάλασσαν, ἐντὸς ἀδύτων, ὡς ἐπέβαλλεν ἡ μυστηριακὴ λατρεία, τὸ ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸν τάφον τοῦ Ἐρεχθέως (σ χ ε δ. Ι, Λ καὶ Κ). Τὰ τέσσαρα λίθινα θυρόφυλλα, διαστάσεων 2.706 × 0,82 μ., τὰ μνημονευόμενα εἰς τὴν IG I², 372 καὶ ἀνήκοντα εἰς δύο θύρας, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ἀκριβῶς εἰς τὰς θύρας τῶν ἀδύτων αὐτῶν. Ἐν τρίτον τιμῆμα, ὑπαίθριον, συνδεόμενον ὀργανικῶς μὲ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Ἐρεχθείου καὶ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστον τμήμα αὐτοῦ, εἶναι καὶ τὸ Πανδρόσειον, περιλαμβάνον, πλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Πανδρόσου καὶ τοῦ τάφου τοῦ Κέκροπος, τὴν ἱεράν ἐλαίαν καὶ τὸν βωμὸν τοῦ Ἐρκείου Διός.

Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὸ Ἐρέχθειον, καὶ κυρίως τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ, ὑπέστη διαφοροὺς ἐπισκευὰς καὶ μεταρρυθμίσεις, ἡ σημαντικώτερα τῶν ὁποίων ἦτο ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ἐγκαρσίου δυτικοῦ τοίχου. Ἡ ἀνέγερσις αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἐπεβλήθη ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς στηρίξεως τῆς στέγης. Γενικῶς, ἡ κατασκευὴ του τοποθειεῖται εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, περὶ τὸ 27 π.Χ., συγχρόνως δηλαδὴ μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ μνημείου καὶ τὴν τοποθέτησιν μεταξὺ τῶν κίωνων αὐτῆς τῶν παραθύρων (σ χ ε δ. 2). Καμμία σοβαρὰ ἔνδειξις δὲν δικαιολογεῖ ὅτι ἔστω καὶ τμήμα τῶν θεμελιῶν τοῦ νέου αὐτοῦ τοίχου ἀνῆκεν εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα. Περισσότερον ὅμως κανὲν θετικὸν στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει πρὸς στήριξιν τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὑπῆρξέ ποτε ὁ κάθετος διαχωριστικὸς τοίχος, ὁ χωρίζων τὸ μεταξὺ τῶν ἐγκαρσιῶν τοίχων τμήμα εἰς δύο δωμάτια. Τὴν ὑπαρξιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἐδέχθησαν πάντες σχεδὸν οἱ μελετηταὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἔνεκα τῆς παρα-

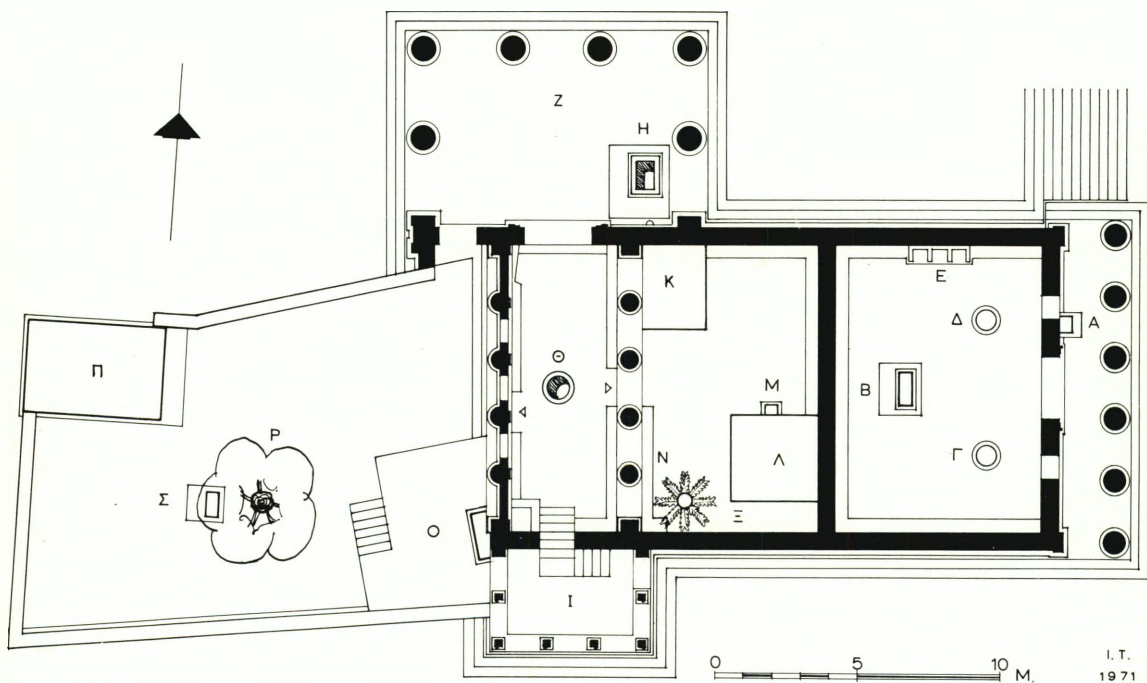
4. Πausanίας, I, 26, 5 - 27, 2.

5. Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, περὶ Δεινάρχου, 3.

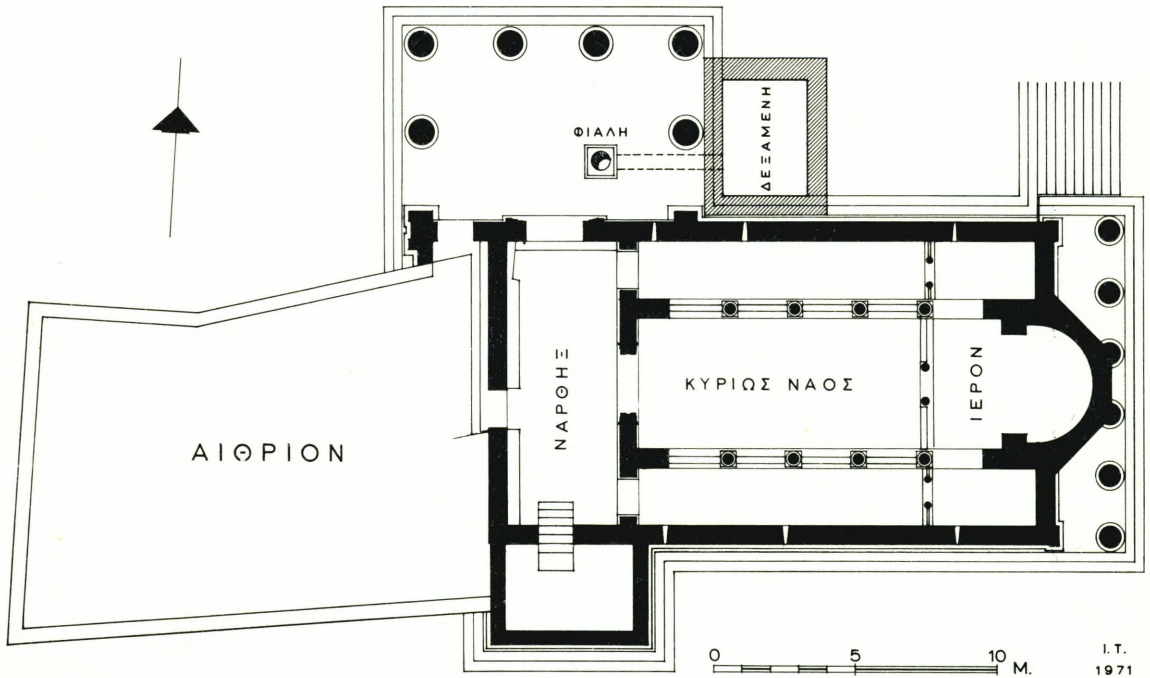
6. IG II² 4982 καὶ 5166.

Σχέδ. 1. Αναπαράσταση της κατόψεως του Ἐρεχθείου, 421 - 406 π.Χ.

Σχέδ. 2. Αναπαράσταση της κατόψεως του Ἐρεχθείου, 27 π.Χ.

Σχέδ. 3. Τὸ Ἐρέχθειον ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία

Ἐπεξηγήσις τῶν σχεδ. 1 καὶ 2 :

- Α. Βωμὸς Διὸς Ὑπάτου
- Β. Βωμὸς Ποσειδῶνος-Ἐρεχθέως
- Γ. Βωμὸς Ἡρώος Βούτου
- Δ. Βωμὸς Ἥφαιστου
- Ε. Θρόνοι ἱερέων
- Ζ. Βορεία πρόστασις
- Η. Βωμὸς Θηηχού· ἐπὶ τοῦ βράχου τὰ ἴχνη τοῦ κερανοῦ τοῦ Διὸς
- Θ. Προστομαῖον, ἢ θάλασσα καὶ τὰ ἴχνη τῆς τριαινῆς
- Ι. Πρόστασις τῶν Κορῶν

- Κ. Ἄδυτον περιλαμβάνον τὸν τάφον τοῦ Ἐρεχθέως καὶ τὴν κατοικίαν τοῦ ἱεροῦ ὄφρα
- Λ. Ἄδυτον ἢ Μέγαρον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐστεγάζετο τὸ ξάναον τῆς Ἀθηναίης Πολιάδος
- Μ. Ξύλινος Ἐρμῆς
- Ν. Λύχνος μὲ τὸ ἀσβεστον πῦρ καὶ χαλκοῦς φοῖνιξ χρησιμεύων ὡς καπνοδόχος
- Ξ. Λάφυρα Περσικῶν πολέμων
- Ο. Τάφος Κέκροπος
- Π. Ναὸς Πανδρόσου
- Ρ. Ἱερὰ ἐλαία
- Σ. Βωμὸς Ἐρκειοῦ Διὸς

τηρουμένης ύψομετρικῆς διαφορᾶς τῶν δύο τοῦ σηκοῦ τοίχων, βορείου καὶ νοτίου. Ἡ ἀνωμαλία ὁμῶς αὐτῇ, τώρα μὲ τὴν νέαν ἀναπαράστασιν (σχ ἐ δ. 1 καὶ 2), δὲν δημιουργεῖ σοβαρὸν πρόβλημα, διότι τὸ χαμηλότερον μέρος τοῦ βορείου τοίχου θὰ ἐκρύπτετο ὑπὸ θρανίου, ἢ ὑπαρξίς τοῦ ὁποίου εἶναι συνήθης εἰς τοὺς ναοὺς - τελεστήρια.

Τόσον ὁ ἀνατολικὸς ἐγκάρσιος τοῖχος,

ὅσον καὶ ὁ δυτικὸς κατηδαφίσθησαν κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ Ἐρεχθείου, τὸν 7ον μ.Χ. αἰῶνα, εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας ἡ κάτοψις εἶναι δυνατὸν μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν νὰ ἀποκατασταθῇ (σχ ἐ δ. 3). Τότε ἀκριβῶς τὸ μνημεῖον ὑπέστη τὴν μεγαλυτέραν του καταστροφὴν, ἐξηφανίσθησαν δὲ τελείως ἐντὸς αὐτοῦ τὰ Ἴχνη τῆς παλαιᾶς λατρείας.

I. ΤΡΑΥΛΟΣ

THE INTERIOR ARRANGEMENT OF THE ERECHTHEION

The Erechtheion has been preserved in excellent condition, especially on the outside, for in the interior, separating walls, doors, floors, etc., everything, disappeared during the conversion of the monument into a Christian church. The lack of sufficient evidence for restoring the interior arrangement, and, therefore, the position of the large number of the recorded sanctuaries which it included, as well as its original and asymmetrical arrangement in relation to other temples, created the impression that the Erechtheion was left unfinished, or that its original plan was altered during its construction. The Erechtheion, however, constitutes a complete monument, executed on the basis of a previously elaborated plan ; the existence of its many openings, doors and windows, and the presence of altars and shrines of a chthonic nature inside the temple, prove that this was a Temple - Telesterion.

The cult of Athena Polias and Erechtheus had been established on the Acropolis from a very early date ; and, in particular, as we can deduce from two passages of Homer and also from texts of the later Greek times, they were both worshipped together in the same temple.

The first temple of Athena and Erechtheus, as well as those built later to replace it, including the great peripteral Peisistratian temple, whose foundations are still preserved, were built successively on the same site, on which, as generally believed, there was in prehistoric times the palace of Erechtheus where the goddess was first offered hospitality.

Following the destruction of the sanctuaries on the Acropolis by the Persians in 480/79 B.C., the new temple, the Erechtheion, was not erected again on the same place, but a little further to the north, partly on the foundation

of the northern side of the pteron of the Peisistratian temple. This transference from the established sacred place was not a result of the new Periclean re-organization of the Acropolis, but was apparently imposed by the imperative necessity to include within the temple the adjacent older shrines and revered relics (martyria) associated with the myths of the birth of the city.

The problem which the architect had to face, was difficult and entirely unique: to erect a temple, in which should be included pre-existing cults and established sacred places. This difficulty was increased by the existing difference in height between their ground levels. Certainly, the outcome was very satisfactory, since the architect succeeded, by his free composition, not only to provide an appropriate solution for the building, but also to create an admirable architectural whole. The construction of the temple, of Ionic style and with rich architectural and sculptural decoration, began in 421 B.C., and after a short interruption due to the hardships of the Peloponnesian War, was completed in 406 B.C.

From the interior arrangement of the temple, the only certain element, is the existence of the eastern cross wall dividing the cella into two distinct sections: an eastern, 9.837×7.318 m., and an almost square western, 9.837×10.753 m., the floor of which was 3.10 m. lower than that of the former. As to the western cross wall, and the two rooms reconstructed between the cross walls, no clear evidence exists that these were contemporary to the whole

building, and at this point there arises the major difficulty in restoring the plan of the original form of the temple.

It is commonly believed that the eastern section was consecrated to Athena Polias, and that the altars of Poseidon - Erechtheus, Boutes and Hephaistos, were included in the western section, within the two rooms. However, an opposite viewpoint is also maintained, i.e. that the altars were in the eastern section, and that the place where the xoanon of Athena was located must be sought in the western section. I regard this latter view as more probable, not only because of the fact that Pausanias, on his route, seems to have visited first the eastern part of the Erechtheion with the altars, but also because I believe that it is more natural for the monumental north porch to have formed the entrance to the temple of Athena Polias (fig. 1). For the rest, Pausanias' further description, in which he explicitly states that the temple of Athena was in direct continuation with the temple of Pandrosos, agrees with this arrangement. This is also supported by the anecdote recorded by Philochoros, since the dog which entered the temple of Athena Polias would only have been able to pass into the Pandroseion if the two shrines were contiguous (plan 1).

Thus the «double building», as Pausanias correctly described the Erechtheion, consisted of two sections: first, the eastern section, adorned with frescoes and containing the altars and the three thrones of the priests, two of which were found on the Acropolis near the Erechtheion bearing the in-

scriptions: « of the priest of Hephaistos » and « of the priest of Boutes » ; second, the western section, which contained, in addition to the Prostomiaion with the sea, within *adyta*, as required for the mystery cult, the xoanon of Athena and the tomb of Erechtheus (p l a n 1, and K). The four stone door - leaves, 2.706×0.82 m., referred to in *IG I²*, 372, and belonging to two doors, are, I believe, to be assigned precisely to the doors of these *adyta*. A third section, in the open air, organically connected with the building of the Erechtheion and forming an integral part of it, is the Pandroseion, which, in addition to the temple of Pandrosos and the tomb of Cecrops, included the sacred olive - tree and the altar of Zeus Herkeios.

In the course of time, the Erechtheion, and especially its western section, underwent various repairs and alterations, the most important of which was the construction of the western cross wall, which was apparently necessitated by the need to support the roof. In general its construction is assigned to the Roman period, circa 27 B.C., that is contemporary with the reconstruction of the western face of the monument and the placing of the win-

dows between its columns (p l a n 2). There is no serious evidence to suggest that even part of the foundations of this new wall belonged to the Vth century B.C. Moreover, there is no positive indication in support of the view that the vertical separating wall, dividing the section between the cross walls into two rooms, ever existed. The existence of this wall has been accepted by almost all students of the Erechtheion because of the difference in level between the north and south walls of the cella. With the new reconstruction however (p l a n s 1 and 2), this discrepancy creates no serious problem, since the lower part of the north wall would have been hidden by the bench, which commonly existed in temple - telesteria.

Both the eastern and the western cross walls were demolished during the transformation of the Erechtheion into a Christian church in the VIIth century after Christ; the plan of this church can be restored with a high degree of certainty (p l a n 3). At that time the monument suffered its greatest destruction, and the traces of ancient worship within it were entirely lost.

J. TRAVLOS

Fig. 1. Major part of the Cyclopean Wall on the Isthmos of Corinth

THE ISTHMIAN WALL

(A Retaining wall for a road?)

First impressions hardly fail. The Cyclopean wall at Isthmos, so much discussed laterly in connection with the Dorian Invasion, may turn out to be a good example for this notion.

The major part of this wall (fig. 1) was first noticed by the writer in the autumn of 1954 and Prof. Broneer¹ wrote about it subsequently: « This part of the wall was first observed in 1954 by Chrysoula Kardara, who was then excavating on the Rachi on the opposite side of the gully. We were then under the impression that it was part of a retaining wall for a road ».

Prof. Broneer, however, soon aban-

doned this view²: when other, smaller stretches (fig. 2) of the same wall appeared in later investigations (in 1957 and 1958) and it became clear that it started from the neighbouring shore of the Saronic gulf and continued westward beyond the later Stadium into the gully (formed between the two hills into which the main body of the Rachi is split at its East end).

He saw then in all these preserved stretches a defense wall, built across the Isthmos, about the end of L H III B, in order to ward off invaders from the North and thus keep them from entering the Peloponnesos. Moreover,

1. *Hesperia* 35 (1966), 351, note 9; cf. also *Antiquity* 32 (1958), 81, note 2.

2. Cf. *Hesperia* 28 (1959), 334; *Antiquity*, op. cit. 80 - 83; *Atti del Sett. Congr. Intern. di Arch. Class.* 1964, I, 243 - 249.

Fig. 2. The Cyclopean Wall on the Isthmos of Corinth

in these invaders he saw the Dorians and the Herakleidai.

This new theory was soon generally accepted. Yet, a scepticism appeared about equating the invaders with the Dorians and the Herakleidai, and the course of the wall was also questioned. Thus: Prof. Mylonas³ remarked that the destruction of the cities in the Argolid was prior to the construction of this wall; Prof. Marinatos⁴ thought that the wall itself probably remained

3. Cf. Broneer in *Hesperia* 37 (1968), 31, note 9 (bibliography).

4. Cf. Sp. Marinatos' remark in Spyr. Jacobides' book: *Ἡμικληναϊκή ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν*, 16 (Introduction).

unfinished; and E. T. Vermeule⁵ and Hope-Thompson⁶ suggested that it enclosed a round area near Kenchreai.

Prof. Broneer's idea that this wall crossed the Isthmos was based on the following evidence: After entering the gully, the wall continued westward along the North slope of the southern hill (of the Rachi's East end). Then it crossed this gully. Its course was thus directed to the opposite side, i.e. to the South slope of the northern hill (of the Rachi's East end).

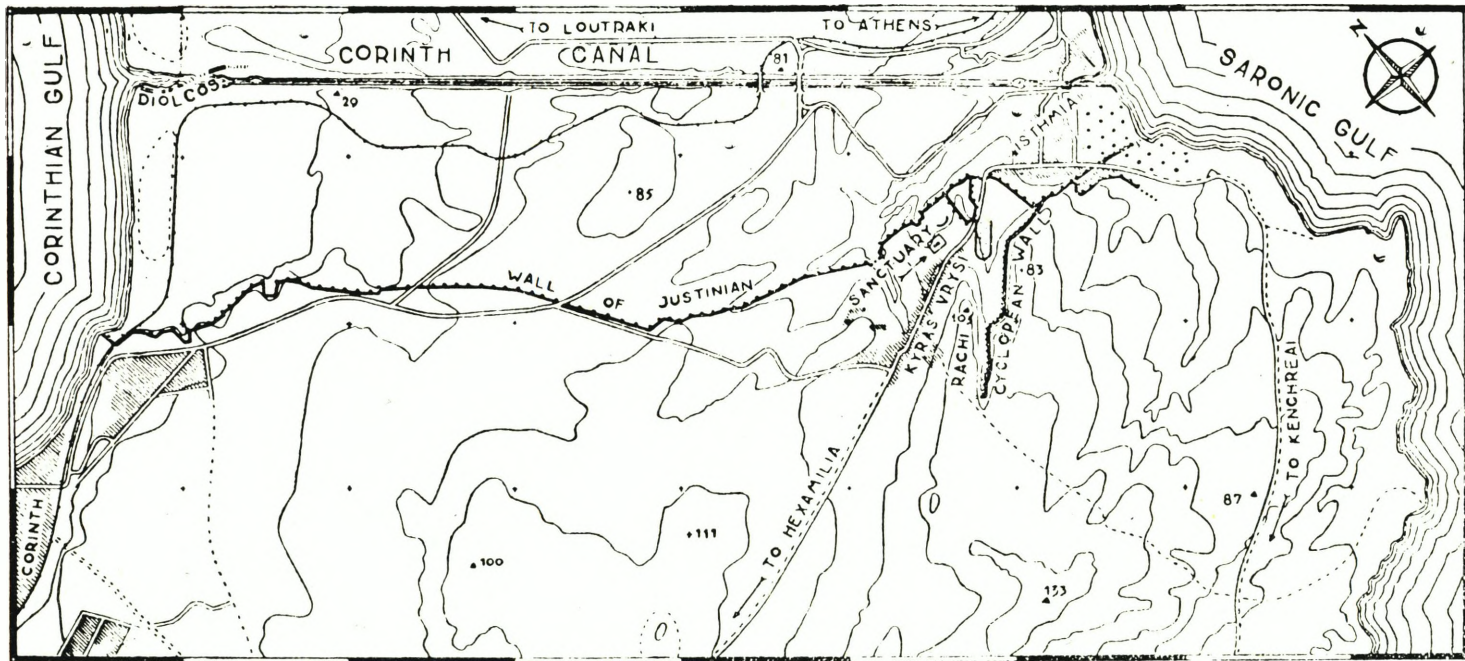
According to Prof. Broneer's idea this wall then turned again to the East; in other words, it was not only directed to the opposite side of the gully but also turned to the opposite direction, i.e. eastward along the southern slope of the northern hill. Then according to the same opinion, at the South-East end of this hill it turned again, this time to the North and the Corinthian gulf (plan 1).

However, no trace of Cyclopean wall has been found after this wall crossed the gully, i.e. neither on the slope nor at the East end of the northern hill. To be sure, in 1967 two stretches of a wall were exposed North of this hill, i.e. in the area of the Sanctuary of Poseidon⁷. These stretches were then assumed by Prof. Broneer to be: a) LH III B - C on account of their masonry and the majority of the sherds collected either above their preserved height or within

5. *Greece in the Bronze Age*, 264.

6. *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean sites*, 32.

7. *Hesperia* 37 (1968), 25 ff.

Plan 1. The Isthmos of Corinth. Map of the area

1 500M 0 1 2 KM
G. PESCHKE

the fill between their faces; and b) part of the same Cyclopean wall which started from the Saronic gulf: The temple of Poseidon was then assumed by Prof. Broneer to have been left « outside the fortified area » because the Sanctuary of Poseidon was, according to him, nonexistent before 700 B.C., since these stretches « were constructed before 700 B.C. »⁸.

This new evidence, however, coming from these two stretches found in the Sanctuary of Poseidon is not decisive, since it is not certain that the wall formed by them belongs to the same Cyclopean wall which starts from the Saronic gulf and continues into the gully. These two stretches must therefore be treated with caution and, if the wall formed by them is so early, as their masonry and the majority of their sherds generally suggests, they may have rather something to do with the most early stage of the Temenos area than with the Cyclopean wall of the gully and the neighbouring coast.

So far, therefore, the evidence existing about the proper Cyclopean wall suggests that: This wall started from the shore of the Saronic gulf, entered the gully and continued westward along the North slope of the southern hill of the Rachi. Then it crossed this gully. From then on, however, no real evidence exists, i.e. on the opposite slope or anywhere else.

After crossing the gully, therefore, which happens about the gully's end,

this wall probably continued. But it may have been directed either to the East, i.e. as Prof. Broneer suggests, along the South slope of the northern hill or to the West, i.e. to the Rachi's main plateau.

If it continued to the East certain questions arise: Why the Mycenaean builders, responsible for the defense of the Isthmos against possible invasions from the North, constructed the wall first entering the gully from the slope of the one hill and then crossing this gully and going out of it from the slope of the opposite hill? Instead of building a much smaller stretch, across the mouth of the gully, this way saving time and effort and making the defense more effective, too.

The alternative hypothesis, therefore, in other words the view that this wall, after crossing the gully at its West end, did not continue eastward but westward, i.e. to the plateau itself, may now be taken into consideration. This hypothesis finds, indeed, a good support if it is combined with the first impression gained in 1954, when the first and major part of this Cyclopean wall was noticed. According to this impression this wall was thought to be a retaining wall for a road because its huge blocks were built directly on the slope, therefore it was not a free-standing wall, and people could stand on top of it but not hide themselves behind it (as it would have been expected, had this wall been a defense wall).

A retaining wall therefore for a road leading from the coast of the Saronic gulf to the main plateau of the Rachi — and hence to the mainland — must

8. *Ibid.* 31.

be reconsidered, inasmuch as this seems to be a more logical explanation than a defense wall across the Isthmos. This road starting from the shore and passing through the gully would have needed a rather gentle slope for ascending to the plateau. The bed of the gully would have been excluded for building this road because of its marshes, as well as its small stream flowing in the winter. One of the two sides of the gully, namely the South slope of the northern hill, would also have been excluded, since it is rather steep. There remained only the other side, i.e. the North slope of the southern hill, and this side is not only gentle but also closer to the coast. This side was therefore chosen for building a road starting from the

neighbouring shore and going to the main plateau (of the Rachi). This plateau was reached soon after the road crossed the gully at its West end.

To the North-West of this end several ancient remains are still visible. Among them are isodomic blocks of huge dimensions in one row, forming an angle as if belonging to one side of a crossroad. The one side of this angle (East) is along the modern pathway leading from the village of Kyra Vrysi to the Saronic gulf by way of the top of the southern hill; while the other side of this angle is along another modern pathway leading westwards along the plateau. Their investigation may provide the key to the real function of this Cyclopean wall.

CHRYSOULA P. KARDARA

A NOTE ON THE SO-CALLED PANAGHIA OF THE CATALANS*

In the Byzantine Museum of Athens there is a fresco known as the Virgin of the Catalans (fig. 2). The origin of the name, according to information supplied by Epaminondas Stamatides to Rubió i Lluch¹, is uncertain, but it was used by archaeolo-

gists of the last century; they believed the church whence the fresco was taken to be a Catalan foundation, dating back to the days of their domination in Athens (A.D. 1311 - 1388).

The only clue to the origin of this typically Byzantine Panaghia lies in the shields and initials on either side of the central figures. On the Virgin's right the crest is argent, a lion sable rampant, contourné; the initials, in Gothic characters, are « F » and « A ». On the left: argent, a fess chequy, gules. According to Rubió i Lluch (loc. cit.), a careful search through the heraldic records of Aragon and

* I wish to thank the following for essential help, willingly provided: Miss Georgia Theodoraki, of the Byzantine Museum, Athens; and Dr. Fratle Nezh, of the Archaeological Museum, Istanbul.

1. Rubió i Lluch, A. *La Expedición y Dominación de los Catalanes en Oriente*, Mem. de la Real Acad. de Buenas Letras de Barcelona, 4: 5, 1883, p. 121.

Catalonia yielded no relevant information.

During a recent visit to the Istanbul Archaeological Museum I was struck with the presence of both these blazons on tombstones exhibited in the Salle des Antiquités chrétiennes. I was informed that the tombstones came from the mosque called Arab-Camii, which was formerly the Genoese Church of St. Paul in Galata. I was kindly provided with the pertinent monograph by D'Alessio² and was able to ascertain the following:

1. The lion rampant is so common in the Galata crests that it is insufficient to identify the family.

2. There were several shields with the fesse chequy (the tinctures are, of course, absent in stone carvings which are monochrome). Under one, forming part of a group of three not included in the monograph, was the following inscription (fig. 1):

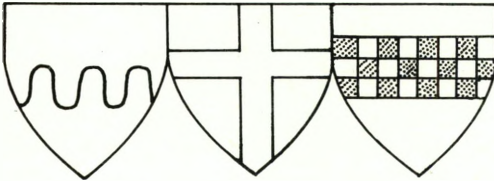

Fig. 1

*Spectabil et nobilis vir dominus
Nicolaus Antonius Spinula (illegible)
Potestas Pera.*

2. D' Alessio, Eugenio Dalleggio. *Le Pietre Sepolcrali di Arab Giami*, Genova: nella sede della R. deputazione di storia patria per la Liguria, Palazzo Rosso, 1942.

It now seemed possible that the « Catalan » Virgin might be Genoese, and with this possibility in mind I again visited the Byzantine Museum of Athens. Miss Theodoraki very kindly searched the relevant literature and found a reference in the Greek edition of Sotiriou's Guide to the Byzantine Museum (but not in the French or English versions). This led her to a monograph by G. Kambouroglou³, in which he proposes that the initials stand for Francesco, or Franco Acciajuoli, dukes of Athens, and Lorenzo Spinola. The two Acciajuolis were rulers of Athens from 1451 to 1460; a chequy blason found in Chalkis was connected with an inscription mentioning a Spinola who lived and died during the hegemony of Franco Acciajuoli in 1453.

There was a Genoese colony in Athens at the time, believed to have been near the gate of the Agora in the mercantile quarter; furthermore, they had their own church near the Church of Asomaton, on the road to the Keramikon. The French version of Sotiriou's Guide, however, states that the « Catalan » Virgin came from the destroyed church of the Prophet Elias.

The armorial bearings

1. Rietstap⁴ gives the lion rampant *azure* as the Acciajuoli crest. The fact that it faces to the viewer's right instead of left is unimportant, as animal

3. Kambouroglou, D. *Hai palaiai Athenai*, Athens: G. I. Basileios, 1922, pp. 144 - 46.

4. Rietstap, J. B. *Planches de l' Armorial Général*, Vol. 1, pl. 6. Paris: Bender and Rolland, 1903.

Fig. 2. Athens. Byzantine Museum. The so-called Panaghia of the Catalans

charges are frequently found «contourné». Azure, instead of sable, will need explanation if we are to accept it as the Acciajuoli crest, especially in view of the number of Genoese families that displayed the lion rampant.

2. Rietstap⁵ gives the arms of the Marquis of Spinola precisely as described, including the tinctures, but adds a fleur-de-lys at the honour point. I suspect that this marked the senior branch of the family.

L. J. A. LOEWENTHAL, MD, FRCP.

5. Rietstap, J. B. *Armorial Général*, 2nd ed. vol. 2, p. 812, Berlin: Stargardt, 1934.

Εἰκ. 1. Ἄργος. Ἐπιγραφή ἐκ τῆς κοίτης τοῦ Χαράδρου

ΔΥΟ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΞ ΑΡΓΟΥΣ¹

1. Ἄριθ. Βιβλ. Εἰσαγ. Μουσείου Ἄργους (Β.Ε.) 196 (εἰκ. 1).

Ἐπιτυμβία ἐνεπιγραφος στήλη ἐξ ἐγ-

1. Θερωῶς εὐχαριστῶ ὄσους διὰ τῶν συζητήσεων καὶ ὑποδείξεων τῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν διασάφην ὀρισμένων προβλημάτων τῆς παρούσης ἐργασίας, ἰδιαίτερος δὲ τοὺς κκ. Μ. Μιτσόν, Μ. Ἀνδρόνικον, Σ. Κουμανούδην καὶ τὴν κ. Ντ. Πέππα - Δελμούζου.

χωρίου ἀσβεστολίθου. Εὑρέθη κατὰ Ἰανουάριον 1968, μετὰ τὰς μεγάλας πλημύρας τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους ἐκείνου, ἐν τὸς τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ Χαράδρου (Ξερῖα), πλησίον τῆς γεφύρας τῆς εὐρισκομένης πρὸ τῆς πρὸς Κόρινθον καὶ Ἀθήνας ἐξόδου τῆς πόλεως τοῦ Ἄργους.

Ἡ στήλη, ἡ ὁποία φέρει ἐπίστεψιν ἐλαφρῶς ἀετωματικὴν, εἶναι ἀποκεκρομένη εἰς τὸ κάτω μέρος. Μικρότερα ἴχνη

φθορᾶς παρατηροῦνται καὶ εἰς διάφορα ἄλλα σημεῖα τῆς ἐπιφανείας τῆς.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψος 0,40, πλάτος 0,43, πάχος 0,09 μ. Ὑψος γραμμάτων: 0,03 - 0,035 μ. Διάστημα μεταξὺ τῶν στίχων: 0,01 - 0,015 μ.

Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς κάτωθι:

*Κλεοβούλου
Εὐβουλίδα
Ἑρμοξένας
Ἀμφισέες
Λυκουμνίδος
Μύρτας*

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὀρθογραφία τῶν ὀνομάτων τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου στίχου. Εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα δύο ἀνδρῶν καὶ μιᾶς γυναικός, οἱ ὅποιοι διὰ τοῦ τετάρτου στίχου χαρακτηρίζονται ὡς Ἀμφισσεῖς. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς γνωστῆς πόλεως Ἀμφίσσης τῆς Λοκρίδος, ἐκ τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι κατήγοντο οἱ νεκροί. Τὸ ὄνομα *Εὐβουλίδας*, σύννηθες καὶ ἀλλαχοῦ, ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ἀμφίσσῃ² ὡς καὶ ἐν Ἀργολίδι ὑπὸ τὸν τύπον *Εὐβωλίδας*³. Τὸ ὄνομα *Κλεόβουλος*, τὸ ὁποῖον ἔφερον δύο τοῦλάχιστον προσωπικότητες τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ γνωστὸς ἀρχων τῆς Λίνδου καὶ εἰς τῶν ἑπτὰ σοφῶν, ὡς καὶ εἰς ἔφορος τῆς Σπάρτης⁴, ἀπαντᾷ καὶ ἐν Δελφοῖς, ἐν Σκαρφείᾳ τῆς Λοκρίδος καὶ ἐν Ἀττικῇ⁵, τὸ

δὲ Ἑρμοξένη ἀπαντᾷ εἰς Μύκονον⁶, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχον ἀρσενικὸν Ἑρμόξενος ἀπαντᾷ πιθανῶς ἐν Δελφοῖς⁷.

Ἡ ἐκφορὰ τοῦ ἐθνικοῦ Ἀμφισσέες, κατ' ὀνομαστικὴ ἐνθυμίζει τὴν κατ' ὀνομαστικὴν, ἐκφορὰν τοῦ δημοτικοῦ ἢ τοῦ ὀνόματος τῆς φρατρίας εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἄργους⁸, ἀνάλογον τῆς ὁποίας δύνανται νὰ ἀνεύρη τις καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀργολίδος. Δυνατὸν καὶ ἐδῶ τὸ Ἀμφισσέες νὰ σημαίνει τὸν τύπον τῆς Ἀργολίδος ἢ νὰ εἶναι ὄνομα φρατρίας⁹, ἀλλὰ πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκ τῆς πόλεως Ἀμφίσσης προέλευσις τῶν προσώπων. Εἰς τοῦτο φαίνεται νὰ συνηγορῇ καὶ ὁ τύπος *Εὐβουλίδας*, κανονικὸς ὡς φαίνεται διὰ τὴν Ἀμφισσαν¹⁰, ἀντὶ τοῦ ἀργολικοῦ *Εὐβωλίδας*.

Ὁ πέμπτος καὶ ἕκτος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς περιέχουν δύο ὀνόματα γυναικῶν, τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐχαράχθησαν χρόνον τινὰ μετὰ τὰ τρία

6. Bechtel, *Histor. Personennamen*, 165.

7. F. d. Delphes, ἔ.ἀ., 103, πρβλ. ὁμοίως BCH 78 (1954), 368.

8. Π.χ. « γροφεὺς βωλᾶς Τιμοκλῆς ... Πρόσφυμα » (*Mnemosyne* 44 (1916), 219 κ.έ.), « Αἴσχωρονος Πωλαθέες » (BCH 33 (1909), 183, IG IV, 530, 8).

9. Πρβλ. ὀνόματα φρατριῶν, Πωλαθέες, Αἰθαλέες, Ὀλισσεῖδαι, Αἰθωνίδαι, Παιονίδαι (Μιτσοῦ, Πολιτ. Ἴστ. τοῦ Ἄργους, σ. 66, σημ. 5, ἐνθα παλαιότερα βιβλιογραφία), πρβλ. καὶ Vollgraff ἐν BCH 33 (1909), 254 - 57, τὸ μυθικὸν ὄνομα Ἀμφισσος (Roscher, *Myth. Lexikon*, ἐν λ. Amphissos) καὶ τὴν ἐρμηνείαν, ἡ ὁποία δίδεται ὑπὸ τοῦ Vollgraff εἰς τὴν ἐν IG IV, 631 ἐπιτυμβίαν (:) ἐπιγραφὴν: « Ἡρῶ σημασιόφορος ---ου Λυκοφρονίς », ἐνθα ἡ τελευταία λέξις θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὄνομα φρατρίας (βλ. *Mém. Acad. Inscr.* XIV (1951), σ. 318 - 323).

10. Bechtel, *Griech. Dial.*, ἔ.ἀ. Ἐπιγραφὰς μνημονευούσας Ἀμφισσεῖς ἐδρικομένους ἐκτὸς Ἀμφίσσης, βλ. καὶ ἐν IG IX, I², III, 774 - 76.

2. Εἰς μεταγενεστέραν πάντως ἐποχὴν, βλ. Bechtel, *Griech. Dial.* II, 13, IG IX, I², III, 756.

3. Ἐκ Μυκηνῶν, βλ. Μιτσοῦ, Ἄργολ. Προσωπογρ., IG IV, 500.

4. Pape - Benseler, *Griech. Eigennamen*, λ. *Κλεόβουλος*.

5. F. d. Delphes III, 1, n. 118, 408, 115, Kirchner, *Prosopogr. Attica I*, 572 - 73.

πρώτα ὄνόματα. Τὸ ὄνομα τοῦ πέμπτου στίχου δύναται νὰ ἀναγνωσθῆ ὡς Λικυμνίς, θηλ. τοῦ *Λικύμνιος*, ὀνόματος γνωστοῦ μυθικοῦ προσώπου τῆς Ἀργολίδος¹¹, ἀλλὰ καὶ κοινῶν θνητῶν τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς¹². Τὸ ὄνομα *Μύρτα* εἶναι γνωστὸν ἐξ Ἑρμιόνης¹³ καὶ ὑπὸ τὸν ἰωνικὸν τύπον Μύρτη ἐξ Ἀττικῆς¹⁴.

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἐπιμελῶς κεχαραγμένα, χρονολογοῦν αὐτὴν, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τοῦτο δεῖκνυει καὶ ἡ διατήρησις τοῦ δασέος εἰς τὸ ὄνομα τοῦ τρίτου στίχου, τὸ ὁποῖον ἐλλεῖπει παντελῶς ἀπὸ τὰς ἀργείας ἐπιγραφὰς τοῦ 3ου αἰ., ἀπὸ τὴν ἐκ Παλλαντίου ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία ἀνήκει ἴσως ἀκόμη εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.¹⁵, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐπιγραφὰς τοῦ 4ου αἰ.¹⁶. Τοῦτο δηλοῦται ἀκόμη εἰς τὴν ἐν *Mnemosyne* 42 (1914), σ. 330 κ.έ. ἐπιγραφὴν (α' ἡμ. 4ου αἰ.) διὰ τοῦ κλειστοῦ δασέος, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς ἀριθμητικὸν ἐν IG IV, 616. Τὸ ἰωνικὸν Η ἀπαντᾷ διὰ πρώτην φοράν μετὰ τὴν ἀξίαν τοῦ μακροῦ ε εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ., συντεταγμένην ἀκόμη κατὰ τὰ ἄλλα εἰς τὸ ἐπιχώριον ἀλφάβητον τοῦ Ἄργους¹⁷. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν μας τὰ

γράμματα ε, σ, φ καὶ ν φαίνονται νὰ δεῖκνουν προκεχωρημένην ἐποχὴν, ἀλλ' αἱ τάσεις αὗται παρατηροῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ., ὡς λ.χ. εἰς τὸ σ¹⁸, ἡ δὲ παροῦσα μορφή τοῦ φ, καίτοι συναντᾶται κυρίως εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ.¹⁹.

Ἡ ἐπιγραφὴ μας χρονολογεῖται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ.

2. Ἀριθ. Βιβλ. Εἰσαγ. Μουσείου Ἄργους (B.E.) 197²⁰ (εἰ κ. 2· σ χ ε δ. 1). Ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀργοῦ λίθου ἐξ ἐγχωρίου ἀσβεστολίθου, χρώματος ἀνοικτοφαίου.

Διαστάσεις τοῦ λίθου: Ὑψος 0,73 μ., πλάτος (ἄνω μέρος) 0,31 μ., (κάτω μέρος) 0,23 μ. Μέγιστον πάχος (κάτω μέρος) 0,34 μ., ἐλάχιστον πάχος (ἄνω μέρος) 0,18 μ. Ὑψος γραμμάτων: 0,075 μ. (τὸ δασὺ τοῦ Ιου στίχου) - 0,10 μ. (τὸ ς)· τὸ σ μικρότερον τῶν ἄλλων (0,05 μ.)

Ὁ λίθος εὑρέθη ὄρθιος in situ τὴν 13-9-1968 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐντὸς τοῦ κτήματος Δημοσθ. Φράγκου, κειμένου νοτιῶς τοῦ νεκροταφείου τῆς Παναγίας, παρὰ τὸ Ἐθνικὸν Γυμναστήριον Ἄργους²¹.

11. Πανσ. Β' 22, 8, Ἰλ. Β, 662 - 63.

12. Pape - Benseleg, ἐν λ. *Λικύμνιος*, πρβλ. καὶ τὸ θηλ. *Λικύμνια*: μυθικὰ ὀνόματα ὡς ὀνόματα κοινῶν θνητῶν, ὡς λ.χ. Πελασγός, Ταλαός κλπ., βλ. εἰς Μιτσοῦ, Ἄργολ. Προσωπογρ.

13. IG IV, 730, 19.

14. IG II, 1856, 2380, 3618, 3991, Prosopogr. Attica II, 108.

15. Annuario, N. S. 3 - 5 (1941 - 43), 141 κ.έ.

16. λ.χ. BCH 27 (1903), σ. 270, πρβλ. Vollgraff, Le Sanctuaire d' Apollon à Argos, σ. 109 - 117 καὶ IG XII, 3, 1259, πρβλ. *Mnemosyne* 43 (1915), σ. 384, Ditt. Syll.³, 261.

17. Jeffery, Local Scripts, σ. 151, πίν. 30, ἀριθ. 49.

18. Βλ. *Mnemosyne* 42, ἔ.α., IG XII, 3, 1259 κλπ.

19. Guarducci, Epigr. Greca I, σ. 383, σημ. 3.

20. Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ ὡς εἶρημα ἀνασκαφῆς, θὰ ἔπρεπε κανονικῶς νὰ συμπεριληφθῆ εἰς μίαν πλήρη δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης. Ἐπειδὴ ὁμως τοιαύτη δημοσίευσις δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον δυνατὴ, ἐθεωρήθη ἀπαραίτητον νὰ παρουσιασθῆ ἡ ἐπιγραφὴ κεχωρισμένως, ὡς ἔχουσα ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ ἐπιγραφικῆς καὶ ἀπὸ θρησκευολογικῆς ἀπόψεως.

21. Προκαταρκτικὴν ἔκθεσιν τοῦ γράφοντος περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης βλ. ἐν AD 24 (1969): Χρονικά, σ. 110 - 111. Ἡ κορυφὴ τοῦ λίθου ἦτο

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου καὶ πλατυτέρου τμήματος τοῦ λίθου, ἐνῶ τὸ κατώτερον τμήμα αὐτοῦ ἦτο προφανῶς κεκαλυμμένον, χρησιμεῦον διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ λίθου ἐντὸς τῆς γῆς. Ὁ τρόπος τῆς χαράξεως τῶν γραμμάτων ἐνθυμίζει ἀναλόγους ἐπιγραφὰς ἐπὶ σκληρῶν λίθων, ὡς λ.χ. τὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ βράχων τῆς Θήρας, ἢ τὰς εὐρεθείσας πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς Τίρυνθα (βλ. ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 73).

εἰς βάθος μόλις 0,15 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ βάθους 0,55 μ. ἤρχιζε στρώμα πάχους $\pm 0,40$ μ. περιέχον πῆλινα εἰδῶλια κ.ἄ. μικροαντικείμενα. Βαθύτερον τοῦ στρώματος τούτου τὸ ἔδαφος ἦτο πτωχὸν εἰς εὐρήματα, ἐνῶ εἰς βάθος 1.40 μ. ἐνεφανίζετο λεπτὸν στρώμα, πάχους 0,05 μ. περιέχον πάλιν πλούσια εὐρήματα, τὸ ὁποῖον ὑπερέκειτο κεραμοσκεποῦς τάφου, ἔσωτ. διαστ. $0,60 \times 2,30$ μ., ἔχοντος κατεύθυνσιν ἐκ Β. πρὸς Ν. (τάφος ὑπ' ἀριθ. XXX ἀνασκαφῆς) (σ χ ε δ. 2). Ὁ τάφος περιεῖχε δύο φάσεις ταφῶν. Ἡ νεκρὰ τῆς νεωτέρας φάσεως ἔφερεν ἐνώτια, μεταξὺ δὲ τῶν κτερισμάτων τῆς ἦτο καὶ χαλκοῦν κάτοπτρον. Βορείως τοῦ τάφου XXX εὐρέθη ἕτερος παρόμοιος, μὲ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν (τάφος XXXI). Ἡ πρόχειρος χρονολόγησις, τὸσον τῶν ἐκτὸς τῶν τάφων, ὅσον καὶ τῶν ἐντὸς αὐτῶν εὐρημάτων, τοποθετεῖ ταῦτα ἐντὸς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ δὴ περὶ τὰ μέσα αὐτοῦ. Οὗτοι φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν τμήμα συστηματικοῦ νεκροταφείου κλασσικῶν χρόνων, τοῦ ὁποίου καὶ ἕτεροι τάφοι, καταστραφέντες ἐν μέρει ὑπὸ ὑπερκειμένων ρωμαϊκῶν ταφικῶν μνημείων, ἀπεκαλύφθησαν νοτιώτερον. Ὑπεράνω τούτων εὐρέθησαν ὁμοίως πλούσια ἀφιερώματα. Ἐπίσης, ἀπεκαλύφθησαν καθ' ὄλον τὸν χώρον ἀργοὶ λίθοι *in situ*, μικρότεροι τοῦ ἐνεπιγράφου, ἀνευ οἰασδῆποτε ἐπιγραφῆς (τρεῖς μόνον εὐρέθησαν πέραξ αὐτοῦ).

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναγινώσκειται « ἐπὶ τὰ λαιὰ » εἰς τρεῖς στίχους :

Ha
 γεhi
 δος

Πρόκειται πιθανότατα περὶ ὀνόματος θηλυκοῦ γένους, ἀργείου τύπου τοῦ Ἐργησίς, ἢ Ἐρησίς (βλ. κατωτέρω).

Χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς. Εἶναι συντεταγμένη εἰς τὸ ἀργεῖον ἀλφάβητον τοῦ 5ου αἰ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προκεχωρημένη μορφή τοῦ α, τοῦ γ καὶ τοῦ ε. Ἡ παροῦσα μορφή τοῦ α ἐπικρατεῖ ἀπὸ τοῦ β' τετάρτου τοῦ αἰῶνος καὶ τοῦ ε μαρτυρεῖται εἰς ἐπιγραφὰς χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ τετάρτου καὶ μετέπειτα. Τὸ κλειστὸν δασὺ μαρτυρεῖται εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἐργους συντεταγμένας εἰς ἐπιχώριον ἀλφάβητον μέχρι τοῦ γ' τετάρτου τοῦ αἰῶνος, καίτοι ἀπαντᾷ καὶ βραδύτερον εἰς ἐπιγραφὰς συντεταγμένας εἰς κοινὸν ἀλφάβητον²².

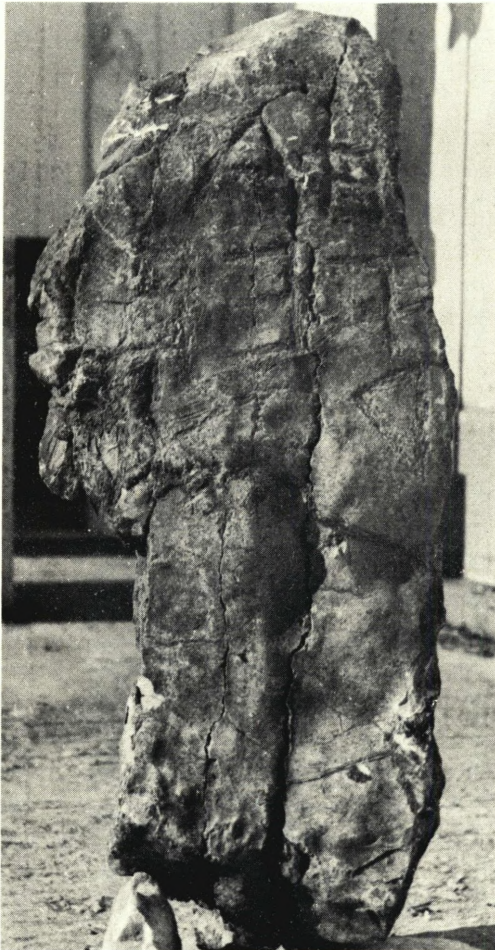
Τὸ κανονικὸν γ ἀντὶ τοῦ ἀργείου καὶ τὸ γωνιῶδες δ ἀπαντοῦν ἤδη εἰς τὰ ἀργεῖα κείμενα τὰ σχετικὰ μὲ συνθήκην Κνωσίων καὶ Τυλισίων, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μετὰ πιθανότητος εἰς τὸ 460-450²³ καὶ ἡ μετὰ τῶν ὁμοίων ὁμοιότης τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς μας εἶναι γενικῶς μεγάλη. Τὸ ο ἔχει χαραχθῆ μικρότερον τῶν ἄλλων γραμμάτων, ἡ δὲ συνήθεια αὕτη παρατηρεῖται κυρίως εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.²⁴

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ μας πρέπει νὰ χρονολογηθῆ ὀ-

22. Βλ. ἀνωτ. σ. 94.

23. Vollgraff, *Le décret d' Argos relatif à un pacte entre Knossos et Tyliisos*, σ. 3 κ.έ.

24. Jeffery, *ἔ.ἀ.*, σ. 151 κ.έ., Guarducci, *ἔ.ἀ.*, σ. 124 κ.έ.

Είκ. 2. Ἄργος. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ κτήματος Δημοσθ. Φράγκου

πωσδήποτε οὐχὶ πρὸ τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα περὶ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου τούτου ἢ ὀλίγον βραδύτερον. Ἡ συνήθεια τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ γραφῆς ἀπαντᾷ ἀκόμη — καίτοι ὡς ἐξαιρέσεις — εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ.²⁵.

25. Χαρακτηριστικαὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι λ.χ. αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ γνωστοῦ ἀναγλύφου με παραστάσιν Ὀρφῆως καὶ Εὐρυδίκης, τοῦ ὁποίου τὸ πρωτότυπον ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος, οὐχὶ σπανία δὲ εἶναι ἡ συνήθεια αὕτη εἰς ἐπι-

Σχέδ. 1. Ἄργος. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ κτήματος Δημοσθ. Φράγκου

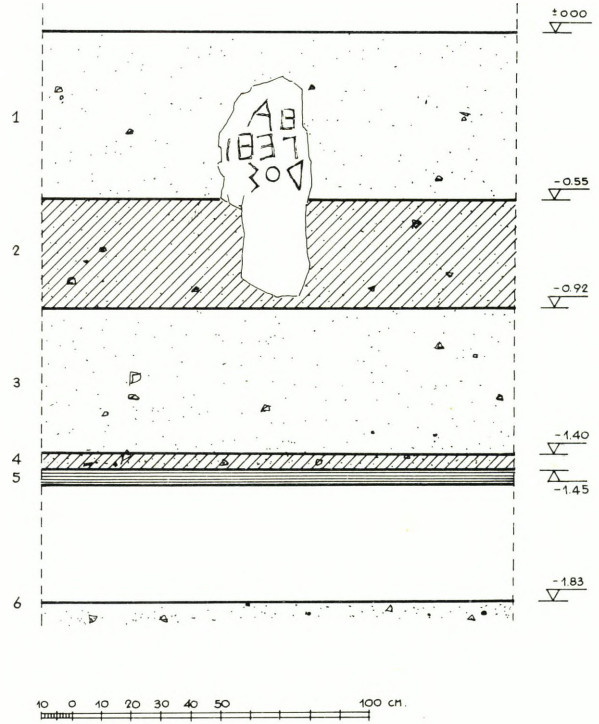
Ἑρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ λέξις δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ἀργεῖος τύπος τοῦ ὀνόματος Ἀγησίς (Ἑγησίς, πρβλ. *Ἡγεθικράτῆς* (= Ἑγησικράτης), IG IV 55210, Μιτσοῦ, Ἄργολ., Προσωπογρ. σ. 15 καὶ *Ἡγεθίλας* (= Ἑγησίλαος) ἐκ Λακωνίας²⁶) εἰς γενικὴν πτώσιν, θη-

γραφᾶς ἐπὶ ἀγγείων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, βλ. Jeffery, ἔ.ά., σ. 47· Götze, RM LIII (1938), σ. 199 καὶ *Hesperia*, Suppl. IV, 38, fig. 30.

26. Schwyzler, *Dialect. Exempla*, ἀριθ. 12, σ. 5.

λυκού τοῦ μαρτυρουμένου Ἑγησίας (= Ἡγησίας) ἢ Ἐγησις-ιος ἢ Ἡγήσιος (πρβλ. τὸ ὑποκοριστικὸν Ἡγήσιον²⁷ καὶ τὸ θηλυκὸν Ἡγησία²⁸).

Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ πρόκειται περὶ τοῦ σήματος τῆς κάτωθεν, ἐντὸς τοῦ τάφου XXX, νεκρᾶς (βλ. σημ. 21), πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας ἀλλὰ καὶ τῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου, τῶν ἔχουσῶν σχέσιν πρὸς τοὺς νεκρούς, κατετέθη τὸ πλῆθος τῶν ἀφιερωμάτων ὑπεράνω τοῦ τάφου. Ἡ τοποθέτησις τῆς ἐπιγραφῆς, συνδυαζομένη πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀφιερωμάτων, δεικνύει ἴσως ὅτι πρόκειται περὶ σημαίνοντος προσώπου, πιθανῶς ἱερείας τινός, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀποδίδονται ἰδιαιτεραι τιμαί. Μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων ὑπερτεροῦν τὰ γυναικεῖα πῆλινα εἰδώλια τὰ συνήθη εἰς ἀργολικὰ ἱερά²⁹ ἀλλὰ καὶ εἰς τάφους³⁰. Ἡ χρῆσις ἀπλῶν λίθων ὡς σημάτων, συχνῆ εἰς παλαιότερας ἐποχάς, ἐπιζῆ εἰς τὸν 5ον αἰ. Τὰ καλύτερα παράλληλα, μεταξὺ ἄλλων, μᾶς προσφέρουν οἱ ἐπιτύμβιοι λίθοι τῆς Θήρας³¹. Ἡ εὕρεσις τοιούτων σημάτων *in situ* εἰς ἀνασκαφᾶς ἀρχαίων νεκροταφείων εἶναι γενικῶς σπανία (εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Σελλάδας ἐν Θήρα λ.χ. οὐδεὶς ἐκ τῶν ἐνεπιγράφων λίθων εὐρέθη κατὰ χώραν), εἰς ὠρισμένας ὁμως ἐξ αὐτῶν ἄνευ ἐπιγραφῆς σήματα παρετηρήθησαν εἰς μέγαν ἀριθμόν³². Ἐν Θήρα, εἰς παρομοίας περιπτώσεις, ἀρχαιότερας πάντως τῆς ἰδικῆς μας, τὸ

Σχέδ. 2. Ἄργος. Κτήμα Δημοσθ. Φράγκου. Τομὴ ἀπεικονίζουσα τὸν ἐνεπιγράφων λίθον μετὰ τοῦ στρώματος τῶν ἀφιερωμάτων καὶ τοῦ κάτωθεν τάφου (1. Στρώμα ἄνευ ὀστράκων, 2. Στρώμα περιέχον εἰδώλια κλπ., 3. Στρώμα ἄνευ ὀστράκων, 4. Στρώμα περιέχον εἰδώλια κλπ., 5. Κάλυψις τάφου, 6. Πυθμὴν τάφου)

ὄνομα τοῦ νεκροῦ γράφεται συνήθως ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω καὶ οὐχὶ ὀριζοντίως εἰς περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς στίχους, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν μας, ἔνθα ὁ τρόπος τῆς ἀναγραφῆς πρέπει νὰ

27. Pape - Benseler, ἔ.ἀ.

28. SEG XVI (1959), 473, 3.

29. Βλ. λ.χ. Tiryns I, σ. 50 κ.έ.

30. Λ.χ. AD 15 (1933 - 35), σ. 16 κ.έ.

31. Jeffery, ἔ.ἀ., σ. 61 καὶ 317, πίν. 61 - 62, Thera II, σ. 108 - 109.

32. Π.χ. εἰς τοὺς τάφους Βρουλιάς Ρόδου (Kinch, Fouilles de Vroulia, σ. 55), εἰς Ἐλευ-

σίνα (Σκιας, AE 1912, σ. 36) κ.ά. Γενικὰ ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ βιβλιογραφίαν βλ. ἐν AD 17 (1961/62): Μέρος Α', σ. 152 κ.έ. καὶ Andronikos, Totenkult (Archaeologia Homerica, W), σ. 114 κ.έ. Πρόσφατα παραδείγματα σημάτων καὶ ἀφιερωμάτων ὑπεράνω τάφων ἐξ Ἀττικῆς βλ. ἐν AD 20 (1965): Χρονικά, σ. 116 καὶ 21 (1966): Χρονικά, σ. 97, Πίν. 92 ζ'.

ὀφείλεται εἰς τὴν μορφήν τῆς προσφερομένης ἐπιφανείας.

Ἡ γενομένη ὁμως ἀνωτέρω νύξις περὶ πιθανῆς σχέσεως τῶν εὐρεθέντων ὑπεράνω τῶν τάφων ἀφιερωμάτων πρὸς χθονίας θεότητας, μᾶς ὀδηγεῖ καὶ εἰς μίαν ἄλλην, ὀλιγώτερον ἴσως πιθανήν, ὑπόθεσιν: εἶναι γνωστὴ ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων ἢ σχέσις τῶν χθονίων θεοτήτων πρὸς τὰ νεκροταφεῖα³³.

Αἱ θεότητες αὗται λατρεύονται συνήθως μεταξὺ τῶν νεκρῶν δι' ἀναθημάτων, ἔχουν δὲ εὐρεθῆ μεταξὺ τῶν τάφων ἐπιγραφαὶ μνημονεύουσαι ταύτας ἢ σωροὶ μικρῶν ἀφιερωμάτων, οἱ ὅποιοι ἀποδίδονται εἰς τὴν λατρείαν των. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις αὐτὸ τὸ σῆμα τοῦ τάφου εἶναι ἀφιερωμένον εἰς μίαν θεότητα, ἢ ὅποια εἶναι καὶ προστάτις τοῦ τάφου. Ἐνίοτε τοῦτο εἶναι ἄπλοῦς λίθος, ἐνῶ συνήθως εἰς πλεον προκεχωρημένην ἐποχὴν ἔχει μορφήν στήλης ἢ Ἑρμοῦ³⁴. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἄπλοῦ ἐπιτυμβίου λίθου ἀφιερωμένου εἰς τὸν Ἑρμῆν δύναται νὰ θεωρηθῆ τὸ εὐρεθὲν εἰς Χρῦσαφα τῆς Λακωνίας, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «*Ἡερμᾶνος*», τὸ ὅποιον ὑπὸ ἄλλων θεωρεῖται ὡς ὄρος χώρου καθιερωμένου εἰς τὸν θεὸν τοῦτον³⁵.

33. Βλ. ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος εἰς Θεσσαλικά Α' (1958), σ. 50 κ.έ., Πελοποννησιακά Α' (1956), σ. 306 κ.έ.

34. Βλ. παραδείγματα ἐκ Θεσσαλίας (Ἑρμοῦ Χθονίου, Θεσσαλικά, ἔ.ά., σ. 52), (Διὸς) Μειλιχίου πιθανῶς ἐκ Λεβαδείας (Nilsson, Griech. Rel. I⁹, σ. 192) καὶ Σελινοῦντος (Gabrici, Il santuario della Malophoros (Mon. Ant. XXXII (1927), σ. 91 κ.έ. καὶ 102 - 103, εἰκ. 61, πρβλ. Nilsson, ἔ.ά., σ. 413, σημ. 8), ἐκ Φρυγίας (Διὸς Βροντᾶντος, JHS (1884), σ. 255 κ.έ., πρβλ. Cox - Cameron, Mon. As. Min. Ant. V (1937), σ. XXXIV κ.έ.) κλπ.

35. IG V I, 371, Nilsson, ἔ.ά., σ. 505, πρβλ. Πελοποννησιακά, ἔ.ά., σ. 269.

Τοιαῦτα παραδείγματα ἔχομεν ἐπίσης ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ (Διὸς) Μειλιχίου εἰς Σελινοῦντα³⁶, ἐφ' ὅσον θεωρήσωμεν ταῦτα ὡς ἐπιτύμβια. Δύο παραδείγματα λίθων (οὐχὶ ὑποχρεωτικῶς ἐπιτυμβίων), ἀφιερωμένων εἰς τὸν Δία Κεραυνὸν καὶ «*Εὐβωλέα*», ἔχομεν ἐκ Μαντινείας³⁷.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο ἢ ὑπὸ μελέτην ἐπιγραφὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὄνομα ἢ ἐπίθετον γυναικείας χθονίας θεότητος, σχετιζομένης πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ ἐχούσης αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν της, ὡς αἱ ἀνωτέρω (βλ. σημ. 34) μνημονευθεῖσαι θεότητες. Ὡρισμένα ἐπίθετα χθονίων θεοτήτων, ὡς λ.χ. τοῦ Ἄδου (Ἑγείλαος, ἡγείλαος), τοῦ Ἑρμοῦ (ἡγεμόνιος, ἡγεμών), τῆς Ἑκάτης (ἡγεμόνη)³⁸, «*Ἑγεμών*», εἰς ἐπιγράμμα ἐπιτύμβιον, ὄνομα θεότητος, ἢ ὅποια ἐταυτίσθη πρὸς τὸν Ἰακχόν, «*ἄρχηγέτην τῶν μυστηρίων τῆς Δήμητρος*»³⁹ καὶ τὸ γυναικεῖον «*Ἑγεμόνη*»⁴⁰ φαίνεται νὰ συνηγοροῦν εἰς τοῦτο. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ λίθος ἦτο συγχρόνως σῆμα τοῦ κάτωθεν τάφου καὶ ἀνάθημα εἰς τὴν θεότητα, προστάτιδα αὐτοῦ, τὰ δὲ κατατεθειμένα ἀφιερῶματα εἶχον σχέσιν τόσον πρὸς τὴν τελευταίαν, ὅσον καὶ πρὸς τὴν κάτωθεν νεκράν.

Δύναται ἐπίσης νὰ θεωρηθῆ πιθανὴ ἢ ὑπαρξίς ἱεροῦ χθονίας θεότητος πλησίον τοῦ νεκροταφεῖου.

I. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

36. Βλ. Gabrici, ἔ.ά.

37. IG V 2, 288-89, πρβλ. Nilsson, ἔ.ά., σ. 202.

38. Βλ. Bruchmann, Epitheta deorum.

39. Kaibel, Epigr. Graeca, ἀριθ. 588, σ. 238 - 39, πρβλ. Roscher, ἔ.ά., I, 2, 1876, ἀριθ. 7

40. Roscher, ἔ.ά., 1877.

ZWEI INSCRIFTEN AUS ARGOS

Die erste Inschrift wurde Anfang 1968 im Flussbett des Charadros (Xerias) nahe der Brücke, die am Ausgang der Stadt in Richtung nach Korinth - Athen steht, gefunden. Es ist eine Grabinschrift der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts, v. Chr. die die Namen von zwei Männern und einer Frau, die aus Amphissa stammen, und zwei anderer Frauen enthält.

Die zweite Inschrift ist in einen rohen Grabstein gemeißelt, der im September 1968 während der Aus-

grabung im Garten von Demosthenes Frangou im Süden der Stadt *in situ* gefunden worden ist (s. Vorbericht im Arch. Delt. 24 (1969) : Chronika, S. 110 - 111). Die Inschrift ist im argivischen Alphabet des zweiten Viertels des 5. Jahrhunderts v. Chr. linksläufig geschrieben und enthält den Namen entweder einer in einem Grab unter dem Grabstein entdeckten Verstorbenen oder einer weiblichen chthonischen Gottheit, die als Grabhüterin aufzufassen ist.

JOHANN PAPACHRISTODOULOU

Fig. 1. Marathon. Tumulus des Platéens. Plat à figures noires

LES PLATS ATTIQUES DU TUMULUS DES PLATÉENS A MARATHON

Le professeur Sp. Marinatos a publié ici (AAA III (1970), p. 163 - 168 et 357 - 362) le compte - rendu de ses

fouilles de ce tymbos important au point de vue historique, dont la date, 490 av. J. - C., a été confirmée par

la trouvaille qu'on y a faite de lécythes de la classe d'Athènes 581, du peintre de Marathon (*Ibid.*, p. 363, fig. 25). Le nom a été choisi par E. Haspels à cause de la présence de nombreux lécythes de l'artiste dans le grand tumulus de Marathon. Mais la fouille de celui-ci n'a pas livré de plats, comme celles du tumulus des Platéens (*Ibid.*, p. 361, fig. 21, p. 362, fig. 22).

Les deux petits plats à figures noires sont presque complets. Pour la forme, ils appartiennent au type A, celui où le pied est placé sous l'articulation du fond et du marli, mais ils se trouvent à la fin de séries différentes.

L'un (fig. 1) a la forme qui avait été en usage dans l'un des ateliers où a travaillé Lydos au milieu du VIe siècle, l'atelier II, qui est probablement celui où Lydos était à la fois le potier et le peintre principal. Ce grand peintre à figures noires a consacré une bonne partie de son activité à la décoration des plats et son influence a persisté dans les ateliers de ses compagnons, de ses disciples et de leur descendance qui ont travaillé dans son sillage. La décoration du plat de Marathon est de la main d'un disciple du peintre de Ready, comme le révèle son dessin, le choix du sujet, deux hoplites combattant, et de ses motifs secondaires, les feuilles de lierre du segment et la chaîne de fleurs de lotus à pétales obliques du marli. Le peintre de Ready est un élève du peintre du Louvre F 6, lui-même un compagnon médiocre de Lydos (*J. D. Beazley, Attic Black-figure Vase-painters*, p. 123).

Diamètre, 184 mm., traces de rehaut rouge pour les plis de l'himation

de l'un des combattants et pour l'épissime du bouclier (peut-être un trident). Traces de rehaut blanc pour le cœur des fleurs de lotus du marli à bord rouge. Au revers, deux bandes noires sous le fond et une bande noire sous le marli.

L'autre exemplaire (fig. 2) sort d'un des derniers ateliers appartenant au groupe du gecko. J'ai donné ce nom à un groupe nombreux, de petits plats et de plats miniatures, qui a pris naissance dans des ateliers de coupes de Siana, vers la fin du deuxième quart du VIe siècle. Les exemplaires ont une forme caractéristique et ils sont décorés de motifs et de sujets puisés dans le répertoire de ces coupes. Cependant la forme et le décor se sont adultérés dans les derniers ateliers du groupe, vers la fin du VIe siècle et la première décennie du Ve siècle. Sur l'exemplaire de Marathon, décoré en tondo d'une ménade entre deux satyres dansant, le peintre obéit seulement à la tradition du groupe en utilisant la branche de myrte sur le marli. Le sujet traité sur le fond et le style doivent plus aux petits vases verticaux du début du Ve siècle.

Brûlé. Diamètre, 176 mm., traces de rehaut blanc pour les chairs féminines. Au revers, deux bandes noires sous le fond et une bande noire sous le marli.

L'intérêt de ces deux plats ne réside pas dans leur qualité, qui est médiocre, mais dans les conditions de leur trouvaille. En effet des exemplaires assez semblables, appartenant à la fin de la production du type A, ont pu être placés dans la première décennie du Ve

siècle par leur degré d'évolution pour la forme et pour le dessin. La date certaine du tumulus, 490 av. J. - C.,

fournit un argument précieux pour confirmer les éléments de critique interne.

D. CALLIPOLITIS - FEYTMANS

Fig. 2. Marathon. Tumulus des Platéens. Plat à figures noires

NOTES ON SOME MYCENAEAN CAPITALS FROM CYPRUS

At the sanctuary site of Myrtou - Pighades, near the North coast of Cyprus, excavated in 1950 - 51¹ various carved blocks were found in association with the well known large altar², topped with horns of consecration. The altar belonged to period VI of the sanctu-

ary, ca. 1200, a period which is associated with Myc. IIIC : 1 pottery. The excavators rightly connected this altar chronologically with the ashlar buildings found at Enkomi³. We know that the ashlar block buildings at Enkomi are dated also to the end of

1. Joan du Plat Taylor and others, Myrtou - Pighades (Oxford, 1957).

2. BCH 94 (1970), 299, fig. 170 (reconstructed).

3. Myrtou - Pighades, 115.

Figs. 1 - 1a. Cyprus. Capital xlix from Myrtou - Pigadhes

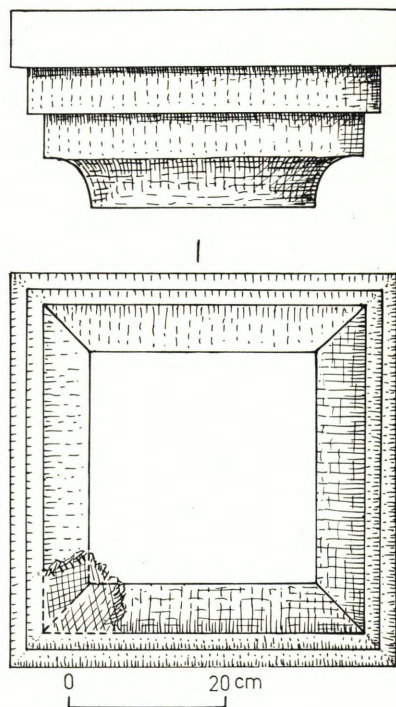
the 13th century and are associated with the arrival of the Achaeans. The horns of consecration, a symbol of Aegean religion, give an extra support to this suggestion.

The carved blocks found round the altar of Myrtou are numbered in the final publication as xlix and 1⁴. The first is described as « the base of a pillar; it is 23 cm. high and 49 cm. square, and all four sides are smooth; there is no dowel hole ». The second fragment « seems to be the corner of a capital belonging to the same or a similar pillar; all surviving surfaces are smooth but the top slopes ca. 1 cm. towards the centre. The curved corner has a single flute ». Both blocks are illustrated at a very small scale⁵. In the attempted reconstruction of the altar these two pieces were in fact indicated as the base and the « capital » of a free standing square pillar, near the main altar⁶. The height of the

4. Ibid., 15.

5. Ibid., 14, fig. 9.

6. Ibid., 17, fig. 11.

pillar is suggested to be just above 1 metre.

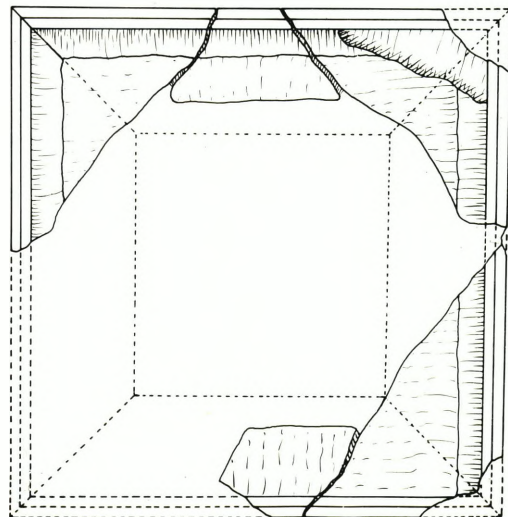
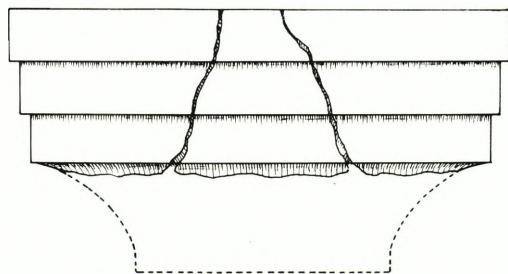
In the autumn of 1970, during the reconstruction of the altar we found block no. xlix. It is of hard porous limestone, like the rest of the ashlar blocks of the altar. We photographed it and drew it (figs. 1 and 1a) and it is now illustrated here with the kind permission of Miss Joan du Plat Taylor.

At the large Late Bronze Age town of Enkomi, Professor Schaeffer excavated in 1955 the remains of « an important public building of very fine construction. The main chamber has as its central feature a low rectangular plinth, cut on an extremely mas-

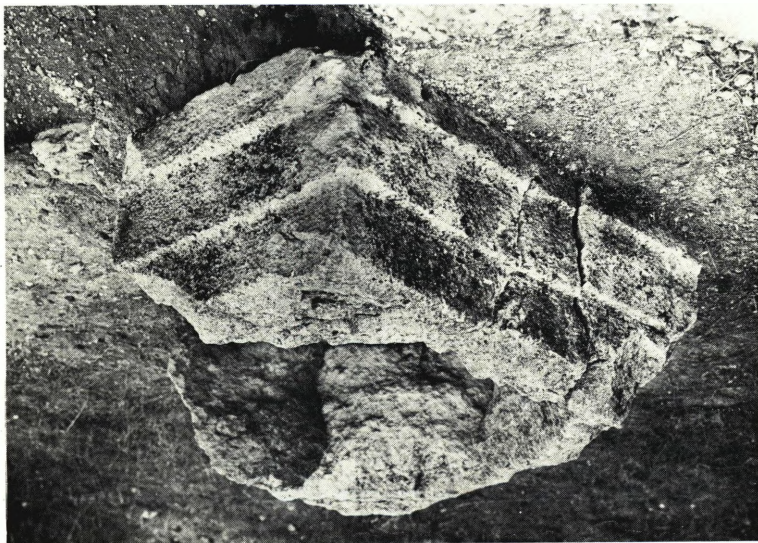
sive foundation block. Nearby were found two stone column-drums, which fit each other; they may have stood on the plinth and formed part of a central roof support». This is how this building is described in «Archaeology in Cyprus, 1955»⁷. These two stone drums, which are roughly cylindrical, were obviously carved during the Hellenistic period and transported to nearby Salamis by stone-robbers (one has an engraved letter of the Greek alphabet on its top surface, and Hellenistic sherds were found in a nearby well). Next to them, there is a large fragmentary carved «capital», never mentioned before⁸, cut from the same hard limestone as the two drums. It lies upside down, on its large rectangular surface, which measures 147 × 147 cm. Its four sides

7. JHS 76 (1956), 42.

8. We illustrate this capital here with the kind permission of Professor C. F. A. Schaeffer.

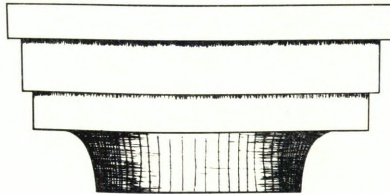
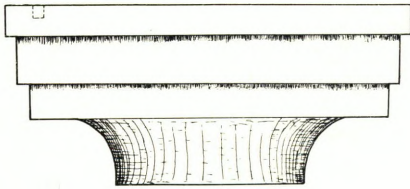
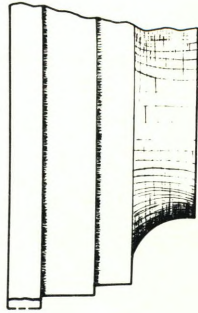
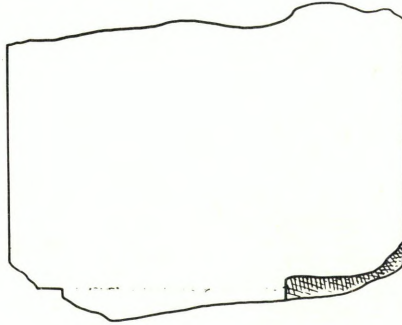
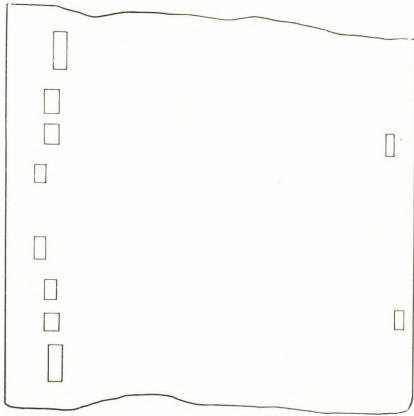

Figs. 2 - 2a. Cyprus. «Capital» from Enkomi

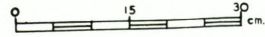
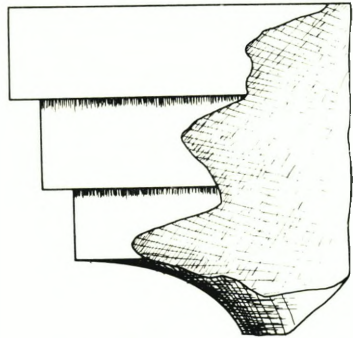
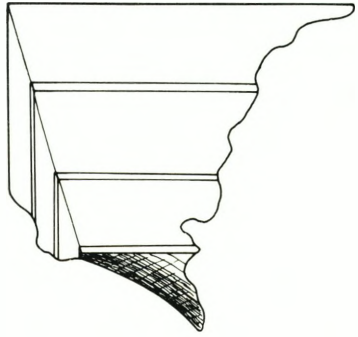

Figs. 3 - 3b. Cyprus. Capitals from Kition

are stepped, each step is 3 cm. wide, but they differ in height, measuring 14, 15, 13 cm. respectively. At the top, instead of the rectangular recess of a step there is a trace of a curved recess. If we turn this upside-down, it will give us exactly the same picture as the Myrtou capitals. Its present height is roughly 45 cm., but we should reckon that originally, with the lower, curving part, the height of this capital must have been about 75 cm. (figs. 2 and 2a). At the present moment it looks like the top of a well broken in various small pieces, with its central part cut away. However, to this writer, there is no doubt that this was the capital of the pillar which was mentioned above, the sacred pillar no doubt, which may be connected with the Aegean cult of the pillar. The date of this sanctuary built of ashlar blocks is, as we men-

Figs. 4 - 4a. Cyprus. Capital from Kition

tioned above, the very end of the 13th century, a period which is associated with the arrival of the Achaeans in Cyprus.

The key, however, that solved the problem of the identification of the Myrtou and Enkomi capitals was found at Kition⁹. Outside the large Late Bronze Age temple (temple 1) were two such capitals found near its eastern façade. They are of hard porous limestone, similar to the large ashlar blocks of the rest of the building. The lower part of one of them (figs. 3, left, and 3a) has been very much weathered, and a side of the second one was cut at a later time, probably to be used as building material (figs. 3, right, and 3b). A fragment of a third capital of the same style was found inside the temple (figs. 4 and 4a) and had been used as building material during the Phoenician period (after the 9th century) and a fourth, had been cut to provide a rectangular column base during the Phoenician reconstruction of the temple. The traces of the stepped sides are still clearly visible.

The two more or less complete Kition capitals had a rectangular top measuring 125 × 125 cm. in the first, and 112 × 112 cm. in the second, which was cut, so they may have been originally of the same size. Their bottom surfaces are also rectangular, 58 × 58 cm. in both cases. Their heights are 58 and 53 cm. respectively,

but this difference may be due to weathering. Their four stepped sides, with the three steps and the «cavetto» narrowing towards the bottom, led us to Enkomi and Myrtou for parallels. Their top surfaces are very smooth, and we may suggest that like the Myrtou capitals, they belonged to free-standing columns. There are indications that there was a large rectangular altar in the courtyard of the late Bronze Age temple (dated to the very end of the 13th century) not unlike that of Myrtou, and at least two of the four Kition capitals may have belonged to this. The others may have formed part of a propylaeum on either side of the entrance to the courtyard of the temple.

To sum up, we have capitals of an identical style going with rectangular columns, in three public buildings identified as sanctuaries, and all dated to the very end of the 13th century, the period to which we assign the ashlar block buildings of Enkomi, Kition and Myrtou.

We ought to have parallels in the Aegean world, but a capital is often not the sort of architectural feature which easily survives in a prehistoric building. However, such parallels, are not altogether lacking¹⁰:

At Knossos, in the Palace of Minos of the L.M. I period¹¹ there is a faience bracket or console «stepping back below in the Minoan fashion». In the

10. I would like to thank Dr. St. Alexiou who kindly discussed this problem with me.

11. Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos*, vol. I, 512, fig. 368.

9. For a short report see AAA III (1970), 343ff.

same volume¹² Evans mentions a 'support with three gradations from the Griffin relief', also from Knossos. Evans comments¹³ that 'besides pilasters there were continuous graduated supports, beneath the groups, of the same triple formation'. He gives as a good parallel the well-known steatite rhyton from Hagia Triadha with pillars topped by rectangular capitals¹⁴.

Evans describes elsewhere¹⁵ two limestone cornice blocks of stepped formation 'of a type that was evidently general in Minoan buildings'¹⁶. He states¹⁷ that capitals of this stepped form have been introduced in the restoration of the S. Propylaeum and the 'Queen's Megaron', above piers and pillars. Finally, he illustrates¹⁸ 'part of a painted stucco base with tripple gradations supporting a frieze of sphinxes and columns'....

It is obvious, therefore, that Aegean parallels, though not of an exactly

similar character, are not lacking in Minoan Crete. The Mycenaean world has not produced any yet, to our knowledge, unless one may presume that they were of wood, as were their columns, and that the Cypriote versions were copies in stone¹⁹.

In the 'cypriote' volute capitals of the later archaic periods there is a stepped formation at the top of the volutes²⁰. This may be an accidental coincidence, the purpose being to create a capital wide at the top for maximum support area, and then narrows towards the bottom to fit the top of the column underneath.

The purpose of this short note is not a complete study of Mycenaean capitals, but a short preliminary presentation and an attempt for a correct identification of the existing evidence from Cyprus. It is hoped that one day similar capitals may be found on the Mycenaean Mainland for comparison.

VASSOS KARAGEORGHIS

12. *Ibid.*, 688, fig. 506.

13. *Ibid.*, 687f.

14. *Ibid.*, fig. 508.

15. *The Palace of Minos*, vol. II, 814f.

16. Cf. *ibid.*, restored view of section of West Palace wing.

17. *Ibid.*, 814, note 1.

18. *The Palace of Minos*, vol. III, 514, fig. 359.

19. We know that in Mycenaean palaces supporting columns were usually of wood (e.g. Blegen, *The Palace of Nestor*, vol. I, 80 and *passim*).

20. E.g. Max Ohnefalsch - Richter, *Kypros, Bible and Homer* (London 1893), pl. XXVI.

KALLITHEA: ERGEBNISSE DER AUSGRABUNG

Im Jahre 1968 wurden während der Fundamentierungsarbeiten einer Fabrik auf einem Grundstück in Kallithea, zwischen Athen und Piräus, viele Marmorstücke gefunden. Die systematische Ausgrabung auf diesem Grundstück führte zur Auffindung eines Komplexes von zahlreichen Architekturteilen aus Kalkstein und Marmor, drei Relieffriesblöcken mit Amazonenkampf, fünf Relieffriesplatten mit antithetischen Tiergruppen, drei Statu-

en und einer zweizeiligen Grabinschrift aus Marmor¹.

Schon vor Abschluss der Grabung war klar, daß griechische Originalar-

1. S. AAA I (1968), 35 ff. und 108 ff. Auch BCH 92 (1968), 749 ff. und JHS 89 (1969), 6 (Arch. Reports 1968 - 1969). Während der Grabung haben die Archäologinnen Frau Ismini Stypsianou - Trianti und Fräulein Kiki Masaraki sehr geholfen. Für das Photographieren, den Transport und die Anordnung der Funde im

Abb. 1. Athen. Kallithea. Frontansicht der linken Ecke des Naikos

beiten des späten vierten Jahrhunderts zutage gekommen waren, die von einem oder mehreren grossen Grabmonumenten stammten. Dem Studium der ganzen Funde nach ist sicher geworden, daß dieser Komplex mit Ausnahme von zwei in den Massen abweichenden Marmorteilen einem

grossartigen Grabmonument angehört; man kann es nahezu vollständig rekonstruieren und im neuen Piräusmuseum wiederaufrichten² (Abb. 1-2).

Es handelt sich um ein 8.30 m hohes Grabmonument, dessen viele Marmorteile bemalt sind. Die Leuchtkraft und die ungewöhnliche Frische der

Magazin des Piräusmuseums danke ich sehr den Aufsehern des Archäologischen Dienstes Herren D. Kalantonis und I. Moustakas.

2. Für wertvolle Hilfe bei der Rekonstruktion bin ich dem Maler Herrn K. Iliakis zu besonderem Dank verpflichtet.

Abb. 2. Athen. Kallithea. Seitenansicht der linken Ecke des Naiskos

blauen, roten und gelben Farben sind dank einem Konservierungsmittel fast unverändert erhalten geblieben³. Das Monument besteht aus einem hohen Kalksteinpodium, einem mit Geison bedeckten Amazonenfries, einer Inschrift mit den Namen der zwei Bestatteten, einem kleineren niedrigeren Geison, einem Tierfries und darüber aus einem repräsentativen Naiskos mit drei Statuen (Vater, Sohn und Diener). Schliesslich geht als Resultat der Grabung hervor, daß dieses Monument neben einem Tor des Nord-schenkels der Langen Mauer und

3. Für die Fixierung und Erhaltung der farbigen Dekoration danke ich Herrn S. Spyropoulos.

zwar vor dem rechten seiner beiden Türme stand.

Obgleich die ausführliche Publikation des Monumentes in Vorbereitung ist, sei hier gesagt, daß von einem zweiten ähnlichen Grabmonument, dem vielleicht die zwei oben genannten in den Massen abweichenden Marmorteile angehören, der Amazonenfriesblock NM 3614⁴ stammt. Da dieser ganz in der Nähe unseres Fundortes zutage kam, ist fast sicher, daß die übrigen Marmorteile des zweiten Monumentes in einem noch nicht ausgegrabenen anstossenden südlichen Grundstück liegen.

Tübingen ELIAS K. TSIRIVAKOS

4. Für die Erlaubnis einer späteren Publikation des Amazonenfriesblockes NM 3614 danke ich sehr dem Direktor des Nationalmuseums Herrn V. Kallipolitis.

UN MONUMENT ATTIQUE FUNÉRAIRE RETROUVÉ

Un fragment de stèle funéraire inscrite (dimensions : hauteur actuelle 0,515 m., largeur actuelle 0,40 m., hauteur du fronton 0,222 m.) a été récemment offert à une collection privée d'Athènes (fi g. 1).

Sont conservées une partie de la stèle en forme de triangle renversé avec sa pointe en bas, coupée et détachée du relief – la cassure visible en gauche étant plus récente –, la partie centrale d'un épistèle bas avec l'inscription ΑΥΣΙΜΑΧΗ et la partie du geison, correspondante à celle-ci, sur laquelle subsistent trois des sept

antéfixes sculptés originaux. Le fronton est taillé dans le même bloc de marbre que la stèle.

Entre le geison et l'épistèle elle est décorée par un simple kymation. Sur le fronton figure une Sirène pleureuse en relief, aux ailes déployées. Une simple comparaison avec le fragment d'une stèle funéraire, présenté par Conze, qui figure dans les Attische Grabreliefs, no. 253, Planche 61 (fi g. 2), atteste qu'il s'agit de la même œuvre attique, 'trouvée en 1885 au Pirée, près de l'Église de Saint-Nicholas'. Elle est en marbre pentélique, comme

Fig. 1. Athènes, Collection privée. Fragment de stèle funéraire

Fig. 2. Fragment de stèle funéraire (Conze, Att. Grabr. no 253, pl. 61)

le relief de Conze, pour lequel a été noté qu'il appartenait à une collection privée. En l'état actuel le visage de la Sirène est entièrement détruit.

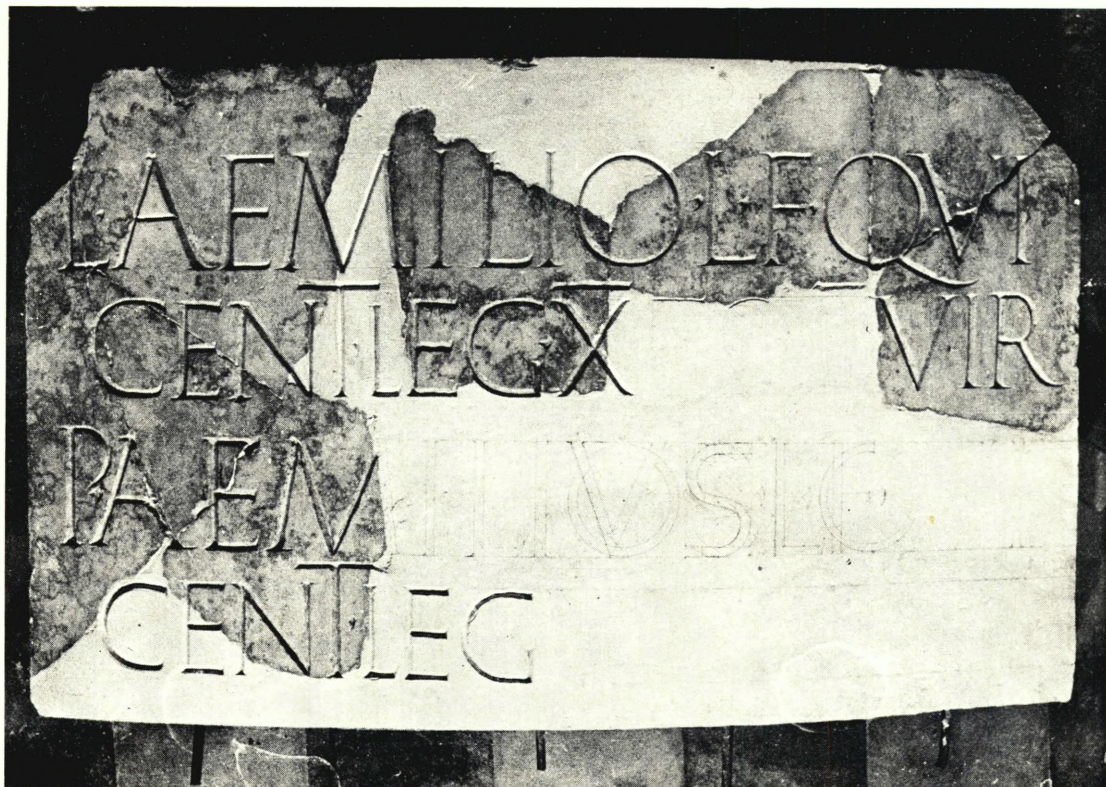
Tous les détails artistiques du relief, aussi bien que l'inscription¹ (haut. des lettres 0,0183 (le H), -0,2 m. (les Λ,Υ,Σ), la forme des lettres, nous mènent à accepter l'hypothèse notée.

Du relief publié par Conze, a été coupée après la publication la partie qui portait la figure du vieil homme, et par conséquent le fragment trouvé jadis au Pirée est aujourd'hui encore plus mutilé.

ATHÉNA KALOYÉROPOULOU

1. Cf. IG II² 11999 - 12000.

Είκ. 1. Πάτραι. Λατινική επιγραφή (ΒΕ 588)

ΝΕΑ ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΚ ΠΑΤΡΩΝ

Ἄμεσον ἀποτέλεσμα τῆς παρά τὸ Ἄκτιον νίκης τοῦ Αὐγούστου ὑπήρξεν, ὡς γνωστόν, ἐκτὸς τῆς ἰδρύσεως τῆς Νικοπόλεως καὶ ἡ αὔξησις εἰς πληθυσμὸν καὶ σπουδαιότητα τῆς ἀχαικῆς πόλεως τῶν Πατρῶν, εὐνοηθείσης ὑπὸ τοῦ νικητοῦ αὐτοκράτορος. Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς, ἀλλὰ ὁ κύριος λόγος ρητῶς ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Πausανίου: « Αὐγούστος δὲ ἢ τοῦ παράπλου νομίζων κείσθαι καλῶς τὰς Πάτρας ἢ κατ' ἄλλην τινὰ αἰτίαν ἐπανήγαγεν αὐθις ἐκ τῶν πολισμάτων

τῶν ἄλλων τοὺς ἄνδρας ἐς τὰς Πάτρας, προσσυνέκισε δὲ σφίσι καὶ Ἀχαιοὺς τοὺς ἐκ Ῥυπῶν, καταβαλὼν ἐς ἔδαφος Ῥύπας· καὶ ἔδωκε μὲν ἐλευθέρους Ἀχαιῶν μόνοις τοῖς Πατρεῦσιν εἶναι, ἔδωκε δὲ καὶ τὰ ἄλλα γέρα σφίσι, ὅποσα τοῖς ἀποίκους νέμειν οἱ Ῥωμαῖοι νομίζουσι » (Πaus. VII, 18, 7). Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου μανθάνομεν, ὅτι αἱ Πάτραι ἐπὶ Αὐγούστου ἐγένοντο *civitas libera*. Καὶ ὡς τοιαύτη εἶχεν αὐτονομίαν καὶ αὐτοδιοίκησιν.

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸν Στράβωνα κυρίως μανθάνομεν, ὅτι αἱ Πάτραι ὑπῆρξαν ἐπίσης ἀποικία ρωμαϊκή: «Ρωμαῖοι δὲ νωστί μετὰ τὴν Ἀκτιακὴν νίκην ἴδρυσαν αὐτόθι τῆς στρατιᾶς μέρος ἀξιόλογον, καὶ διαφερόντως εὐάνδρῃ νῦν ἀποικία Ρωμαίων οὔσα.» (Στράβων 8.7.5). Τὸ πλήρες ὄνομα τῆς ἀποικίας ἦτο Colonia Aroae Augusta Patrensis καὶ τὸ ὄνομα τοῦτο κατὰ συντομογραφίαν ἀπαντᾷ καὶ εἰς νομίσματα τῶν Πατρῶν.

Ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν νομισμάτων, σπουδαία εἶναι ἡ συμβολὴ καὶ τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου τὸν χαρακτῆρα ρωμαϊκῆς ἀποικίας εἰς τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν.

Εἰς τὰς ἤδη γνωστὰς ἐπιγραφὰς προσετέθη, ἀπὸ ἔτους καὶ πλέον, νέα λατινικὴ ἐπιγραφή. Προῆλθεν ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ἀποστόλου Κούκου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καραϊσκάκη, ἀριθ. 132. Τὸ οἰκόπεδον ἀνεσκάπτετο κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ ἔτους 1969 πρὸς οἰκοδόμησιν, ἀπεκαλύφθησαν δὲ σπουδαία λείψανα ταφικῶν ἡρώων, ἀπλούστεροι τάφοι πλινθόκτιστοι κλπ. Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν ἔρευναν εὐρέθησαν σαρκοφάγοι μαρμάριναι εἰς τεμάχια, ὡς καὶ κινητὰ εὐρήματα, ἐν οἷς χρυσᾶ ψέλια, πῆλινα ἀγγεῖα εἰς τεμάχια καὶ ὄστρακα ἀναγλύφως διακεκοσμημένα, πῆλινοι λύχνοι ἐπιγεγραμμένοι Πωσφόρου, Καλλίστου κλπ.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων παρέχομεν ἐνταῦθα τὴν λατινικὴν ἐπιγραφὴν. Τὰ λοιπὰ θὰ ἐκτεθοῦν εἰς τὰ ὑπὸ ἐκτύπωσιν Χρονικὰ τοῦ ΑΔ 25 (1970).

Ἡ ἐπιγραφή, ὡς συνεκροτήθη (εἰ κ. 1), ἀπαρτίζεται ἐξ ὀκτὼ τεμαχίων. Ἐκ τούτων τέσσαρα, ὡς συνανήκοντα, συν-

εκολλήθησαν καὶ ἀπετέλεσαν τμήμα τῆς πρὸς ἀριστερὰ πλευρᾶς τῆς ἐπιγραφῆς, τὰ λοιπὰ δέ, ὡς συνανήκοντα ἐπίσης, συνεκολλήθησαν καὶ ἀπετέλεσαν τμήμα τοῦ κέντρου καὶ τῆς ἄνω δεξιᾶ γωνίας. Τὰ δύο τμήματα δὲν συνάπτονται, διότι ἔλλειπει μικρὸν μέρος μεταξύ των. Ἐν τούτοις εἶναι βέβαιον, νομίζω, τὸ μῆκος τοῦ στίχου ὑπ' ἀριθ. 1, μὲ τὴν βοήθειαν δὲ τῶν σωζομένων εἰς τὸν στίχον ὑπ' ἀριθ. 4, καθίσταται βεβαία ἡ συμπλήρωσις καὶ τοῦ πρὸς ἀριστερὰ ἡμίσεος τοῦ στίχου ὑπ' ἀριθ. 2. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρὸς δεξιὰ μέρος τοῦ αὐτοῦ στίχου συμπληροῦται ἐξ ἴσου ἀσφαλῶς. Ἐκ τῶν ἐλλειπόντων γραμμάτων διατηροῦνται σαφῶς: α) ἄνω ὀριζώντιος κεραία, ἥτις δύναται νὰ ἀνήκη μόνον εἰς ἓν ἐκ τῶν γραμμάτων E ἢ F, β) τμήμα καμπύλης γραμμῆς δυνάμενον νὰ συμπληρωθῇ μόνον ὡς C, G, O ἢ Q μᾶλλον, καὶ γ) ὀριζώντιος κεραία ὑπὲρ τὸ ὕψος τοῦ στίχου, προφανῶς ὑπὲρ σημείου ἀριθμοῦ. Τὰ ἀκόλουθα τρία γράμματα καθιστοῦν ἀσφαλῆ, νομίζω, τὴν συμπλήρωσιν τῆς τελευταίας λέξεως: **II VIR** = (duum) vir(o). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ προηγούμενα δύο, ἂν ἀνατρέξωμεν εἰς τὰς ἐκ Πατρῶν λατινικὰς ἐπιγραφὰς, θὰ εὐρωμεν καὶ τὴν ἐξῆς, βοηθοῦσαν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἡμετέρας:

C. Vetullus· M· f·
Qui(ri na)· signifer
leg· X· Eqv·

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη παρελήφθη ἐκ τῶν τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος καὶ κατεχωρίσθη εἰς τὸ Corpus τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν (CIL, III, 508), ὅπου ὁ ἐνδιαφέρων ἡμῶς ὑπ' ἀριθ. 3 στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ὑπομνηματίζεται ὡς ἐξῆς:

EQV cod. Parm. EQVI reliqua exempla Cyriacana.

Ἐπειδὴ ἡ Legio X Equ. (ἡ Equi.) μόνον ἄπαξ παρουσιάζεται εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν ἐπιγραφὴν, παρῆγε πράγματα εἰς τοὺς εἰδικούς¹. Ἀντιθέτως, ἀπαντᾷ συχνότερον ἡ Legio XII Fulminata, ἡ ἑτέρα τῶν δύο λεγεῶνων, βετεράνους τῶν ὁποίων ὁ Αὐγουστος ἐγκατέστησεν εἰς τὰς Πάτρας, ὡς διδάσκουν αἱ ἐπιγραφαί². Ὅθεν εἶναι εὐπρόσδεκτος ἡ ἐκ τῆς νέας ἐπιγραφῆς μαρτυρία καὶ ἡ διὰ ταύτης ἐπιβεβαίωσις, ὅτι πράγματι εἶχομεν ἐγκατεστημένους εἰς τὰς Πάτρας βετεράνους ἐκ τῆς Legio X Equ.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ νέα ἐπιγραφὴ πλουτίζει τὴν ρωμαϊκὴν προσωπογραφίαν τῶν Πατρῶν διὰ δύο νέων προσώπων: τοῦ Λευκίου καὶ τοῦ Ποπλίου Αἰμίλιου. Οὗτοι εἶναι γνήσιοι Ρωμαῖοι καὶ ἀναφέρονται μὲ τὰ τυπικὰ nomina τῆς ταυτότητός των: τὸ praenomen, τὸ nomen gentile ἢ gentilicium, τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς. Ἐχοντες τὸ αὐτὸ nomen gentile εἶναι πιθανῶς ἀδελφοί, εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ πατὴρ καὶ τοῦ δευτέρου ἐλέγετο Λεύκιος, τὸ δὲ praenomen τοῦτο τοῦ πατρὸς ἔλαβεν ὁ πρῶτος ἐκ τῶν δύο ἀδελφῶν. Ἡ φυλῆ των (Quirina tribus) εἶναι φυλὴ καὶ ἄλλων βετεράνων ἐκ τῶν ἐγκαταστηθέντων εἰς τὰς Πάτρας, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐκ τῆς Leg. X Equ.

Ἄμφότεροι οἱ ἀδελφοὶ ὑπῆρξαν centuriones (κεντυρίωνες = ἑκατόνταρχοι), πιθανῶς δὲ ἀμφότεροι τῆς αὐτῆς λεγεῶνος. Ὁ δὲ Λεύκιος ὑπῆρξε καὶ Duumvir τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν.

1. Διότι δὲν συμπληροῦνται εὐκόλως. Ἐλάχισται λέξεις λατινικαὶ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ Equi καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν λέξιν equus = ἵππος μᾶλλον ἀποκλείονται, διότι αἱ λεγεῶνες ἦσαν μονάδες πεζικοῦ. Πρβλ. RE 12, 1, στ. 1241.

2. CIL III, σ. 95 κ.ε., ἀριθ. 504, 507-509.

Ἡ φύσις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι πιθανότατα ἐπιτυμβία. Ἀποτελεῖ μέρος μνημειακῆς κατασκευῆς καμπυλογράμμου κατόψεως. Εἰς τὴν χορδὴν τοῦ πλάτους ἀντιστοιχεῖ βέλος περίπου 0,06 μ. Τὸ συμπληρωθὲν ὡς ἐν εἰκ. 1 μέρος ἔχει πέρατα ἄνω, δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Πλάτος 1,02, πάχος 0,038 μ. Κάτω δὲν σώζεται πέρασ. Τὸ σωζόμενον ὕψος εἶναι 0,56 μ. Ὑψος τῶν κανονικῶν γραμμάτων τῶν ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 3 στίχων 0,10 μ., τῶν κανονικῶν γραμμάτων τῶν ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 4 στίχων 0,085 μ. Τὰς λέξεις χωρίζουν ἀπ' ἄλλῶν στιγμαί.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρχε καὶ πέμπτος τοῦλάχιστον στίχος τῆς ἐπιγραφῆς, διότι ἀπαιτοῦνται στοιχεῖα πρὸς συμπλήρωσίν της, ἀλλὰ καὶ διότι μετὰ τῶν συγκολληθέντων, ὡς περιεγράφη ἀνωτέρω, εὐρέθησαν καὶ ἄλλα δύο τεμάχια μαρμάρου ὁμοίου, μὲ τὸ αὐτὸ πάχος καὶ τὴν αὐτὴν ἐργασίαν, ἤτοι λεῖα ἐμπρός, ὁμοιόμορφως ἀδρὰ ὀπισθεν.

Τὰ δύο ταῦτα τεμάχια συνανήκουν μὲν καὶ συνεκολλήθησαν, ἀλλὰ δὲν συνάπτονται πρὸς τὰ συμπληρωθέντα τῆς εἰκ. 1. Σώζουν πέρασ μόνον κάτω, εἰς τὸ ἀνώτατον δὲ σωζόμενον σημεῖον (μέγ. ὕψος τῶν δύο τεμαχίων ὁμοῦ 0,57 μ.) διατηρεῖται σαφῶς ἄκρον καθέτου κεραίας (ὕψ. 0,02 μ.) γράμματος ὁμοίας μορφῆς πρὸς τὰ τῆς ἐπιγραφῆς μας. Ἀνήκει λοιπὸν πιθανότατα εἰς τὸν τελευταῖον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία εἶχε κατωτέρω ἄγραφον ἐπιφάνειαν, ὕψους 0,55 μ. περίπου.

Ἄλλ' ἡ πλάξ, μὲ συνολικὸν μῆκος ὑπὲρ τὸ 1,13 μ., δὲν ἦτο μόνη. Τὸ συμπληρωμένον τμήμα της φέρει δεξιὰ λοξὴν τμησιν (εἰκ. 1, ἄνω δεξιὰ) διὰ νὰ τεθῆ ὑπὸ παράπλευρον πλάκα ἴσως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄνω στενὴ πλευρὰ τοῦ πά-

χους τῆς πλακὸς σώζει δεξιὰ κυκλικῆς τομῆς τὸρμον, βάθος 0,04, διαμ. 0,012 μ. Ἄριστερὰ πιθανῶς ὑπῆρχεν ὁμοιος τὸρμος, ἀλλ' ἔχει ἀποκρουσθῆ μετὰ τῆς γωνίας τῆς πλακὸς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐπὶ τῆς πλακὸς ἐγομφοῦτο ἄλλη ὁμοία. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ σώζοντα τὸ κάτω πέρασ τεμάχια παρουσιάζεται χαρακτηριστικὴ ὡς ἀναθύρωσις λείανσις κατὰ τὸ ἡμισυ τοῦ πάχους, ἐκ τούτου δὲ συμπεραίνεται ὅτι καὶ κάτω ἢ πλάξ θὰ εἶχε καὶ ἄλλον δόμον, πιθανῶς ὡς τοιχοβάτην εἰς κυμάτια διαμορφούμενον, ἐφ' οὗ ἡ ἐνεπίγραφος πλάξ ἔβαινε ὡς ὀρθοστάτης.

NEW LATIN INSCRIPTION FROM PATRAS

A new latin inscription, probably funerary, found in the building plot of Apostolos Koukos on No. 132 Karaiskaki Street, is being published (fig. 1). It is being partly completed with the help of the CIL III, 508. It gives the names (nomina) of two roman veterans, probably among those

ΒΟΚΕΡΡΙΟΣ ΚΑΙ ΒΟΚΕΡΙΑ

Εἰς τὴν λαμπρὰν ἔκδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας ὑπὸ τῶν A. S. F. Gow καὶ D. L. Page νομίζω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρωθῆ ἓν κενόν.

Ὡς γνωστὸν, μετὰ τὴν δίτομον ἔκδοσιν τῶν ἑλληνιστικῶν ἐπιγραμμάτων οἱ προαναφερθέντες καθηγηταί, ἐν συνεργασίᾳ καὶ πάλιν, ἐξέδωσαν εἰς δύο τό-

Πρόκειται λοιπὸν διὰ μνημεῖον ταφικόν, τοῦ ὁποίου πλείονα στοιχεῖα θὰ δοθοῦν κατὰ τὴν δημοσίευσιν καὶ τῶν ἄλλων εὑρεθέντων μελῶν του.

Ἐδῶ δὲν μένει εἰμὴ μόνον νὰ δώσωμεν ἐν μέρει συμπληρωμένον τὸ κείμενον τῆς σπουδαίας αὐτῆς ἐπιγραφῆς, μιᾶς ἐκ τῶν σπουδαιότερων λατινικῶν ἐκ Πατρῶν ἐπιγραφῶν :

*L· Aemilio L· f· Qui(rina)
cent· leg· X Eq·, Ilvir(o)
P· Aem[ili]---
cent· I[eg]---*

Φ. Μ. ΠΕΤΣΑΣ

established by Augustus at the Colonia Aroe Augusta Patrensis. According to the inscriptions, the colonials were members of the Legio XIII Fulminata and of some questionable Legio II Equi., which also appears in the new inscription.

PH. PETSAS

μους τὸν «Στέφανον τοῦ Φιλίππου» καὶ τινα ἄλλα σύγχρονα ἐπιγράμματα¹. Μεταξὺ τῶν ποιημάτων τούτων καταχωρίζονται ἑκατὸν δέκα πέντε ἀποδιδόμενα, ἄλλα μετ' ἀσφαλείας καὶ ἄλλα μετ' ἐπι-

1. E. S. F. Gow - D. L. Page, The Garland of Philip and some contemporary Epigrams, I - II, Cambridge, 1968.

φυλάξεως, εἰς τὸν ἕτερον τῶν Ἀντιπάτρων, τὸν Θεσσαλονικέα ἢ τὸν Σιδώνιον. Ἐν ἓκ τούτων, τὸ ὑπ' ἀριθ. LXVIII, ἔχει ὡς ἐξῆς :

Εἶχεν Ἀριστείδης ὁ βοκέρριος οὐκ ἀπὸ
πολλῶν
πολλὰ μιῆς δ' ὄιος καὶ βοῶς εὐπορίην,
ἀλλὰ γὰρ οὐδ' ὁ πένης ἔφυγε φθόνον,
ἥματι δ' αὐτῶι
θῆρες δὴν τὴν βοῦν δ' ὤλεσε δυστοκίη.
Μισήσας δ' αὐληχῆς ἐπαύλιον ἄμματι
πήρης
ἐκ ταύτης βιοτὴν ἀχράδος ἐκρέμασεν.

Ὁ καθηγητὴς D. L. Page μεταφράζει :
Aristides the (>) had not much or from
many sources, but provision enough
from a single sheep and cow. Yet not
even the pauper escaped Envy : on the
same day, wild beasts killed his sheep
and a hard birth killed his cow. In dis-
gust with a farm where no sheep bleated,
with the strap from his wallet he hung
his life from this wild pear-tree.

Καὶ τὸ σχόλιον ὡς πρὸς τὸ κενὸν ἐν
τῇ μεταφράσει :

βοκέρριος : a foolish scholiast says
that this strange word means ὁ βόας
ἔχων and is ironical since Aristides had
only one cow. Brunck and Grotius
thought it was the gen. of his father's
name ; Jacobs, much more plausibly that
it was an adj. and disclosed his native
place. Very few words begin βοκ- and
is probably corrupt, but we have hesi-
tated to obelize it since if it is an ethnic
adj. the place-name concerned need
not be Greek or even Latin.

Ὁρθῶς, νομίζω, ὑπετέθη ὅτι ἡ λέξις
βοκέρριος εἶναι ἐπίθετον ἐθνικόν. Τὸ
πρόβλημα λύεται, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν ὁδο-
σημεῖον γνωστὸν ἀπὸ τοῦ 1893 περίπου,

ὅτε τὸ ἐδημοσίευσεν ὁ J. H. Mordtmann².
Τὸ ὁδοσημεῖον εὐρέθη κατὰ τὴν κατα-
σκευὴν τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς
Θεσσαλονίκης - Φλωρίνης παρὰ τὸ χλμ.
170,450 αὐτῆς, δηλαδή παρὰ τὸ Κλειδί.
Ἐπ' αὐτοῦ ἀνεγράφετο ἡ ἀπόστασις ἀπὸ
πόλεως Βοκερίας : ἐν Βοκερίας στάδιοι
ἑκατόν.

Ἡ Βοκερία ἐσχετίσθη πρὸς τὸ ὄνομα
τῆς λίμνης Βεγορρίτιδος, τὸ ὁποῖον πα-
ρεδόθη εἰς ὑπόπτου ἀξιοπιστίας χειρό-
γραφον τοῦ Λιβίου : ad Begorritim³.
Βοκερίαν πόλιν δὲν γνωρίζομεν ἄλλο-
θεν, ἀλλ' ἰδοὺ ὅτι ἀποκτᾷ ἡδὴ ἓνα πολί-
την, τὸν δυστυχῆ αὐτόχειρα Ἀριστεί-
δην. Τὸ ὁδοσημεῖον ἐχρονολογήθη εἰς
τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὁ Ἀριστεί-
δης ἀνήκει εἰς ρωμαίους. Ἄλλ' οὔτε
τοῦτο οὔτε ὁ διπλασιασμός τοῦ ρ, χάριν
τοῦ μέτρου ἴσως εἰς τὸ ἐπίγραμμα, παρέ-
χουν ἀνυπερβλητὸν δυσκολίαν.

Διὰ τῆς συσχέτισεως τοῦ Ἀριστείδου
πρὸς τὴν μακεδονικὴν Βοκερίαν ἐν-
ισχύεται ἔτι μᾶλλον ἡ κρατοῦσα γνώμη,
ὅτι τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν
Μακεδόνα, τὸν Θεσσαλονικέα, ἐπιγραμ-
ματοποιὸν Ἀντίπατρον, οὐχὶ δὲ εἰς τὸν
Σιδώνιον ὁμώνυμόν του. Ἐπ' αὐτοῦ
ἰδοὺ ποῖον εἶναι τὸ σχόλιον τῶν ἐκδο-
τῶν : The context is uninformative,
and Brunck assigned the lines to the
earlier Antipater ; subsequent editors

2. AM 18 (1893), σ. 419. Πρβλ. Ch. Edson,
Cl. Phil. 46 (1951), σ. 1 κ.έ.

3. Λίβιος XLII 53. 5. Πλειόνα, Φ.Μ. Πέτσας,
Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθήναι, 1966, σ.
13, ὅπου, ἐν ὑποσημ. 3, καὶ ὄνομα λίμνης Βου-
κέρα ἀναφέρεται μετὰ παραπομπῆς εἰς Vl.
Georgiev, Die Herkunft der Namen κλπ., Lingui-
stique Balkanique, I, Sofia, 1959, σ. 19 (ὅπερ δὲν
ἔχω πρόχειρον νῦν).

(and Setti) have much more plausibly ascribed them to the Thessalonican.

Ἦδη τὸ κείμενον δὲν εἶναι τόσον uninformative. Συμπληρωθέντος τοῦ κενοῦ κατανοεῖται τὸ κείμενον, ἀποδίδεται μετὰ μεγαλυτέρας πιθανότητος τὸ ἐπίγραμμα εἰς τὸν Θεσσαλονικέα Ἀντίπα-

τρον, ἢ δὲ Βοκερία ἀποκτᾶ τὸν πρῶτον πολίτην αὐτῆς. Οὗτος ἔπρεπε νὰ ὀδοιπορήσῃ ἐκ Βοκερίας σταδίους ἑκατόν, διὰ τὰ φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου τὸ χλμ. 170,450 τῆς σιδηροδρομικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης - Φλωρίνης, παρὰ τὸ νῦν Κλειδί.

Φ. Μ. ΠΕΤΣΑΣ

VOKERRIOS - VOKERIA

The much debated Vokerrios of an epigram attributed to Antipatros of Thessaloniki, is related to a city Vokeria written on a signpost (stadio-deiktis) of the Hellenistic period, found in 1893 at the 170,450 km of

the Thessaloniki - Florina railway line. A gap in the edition of the E.S.F. Gow-D.L. Page, *The Garland of Philip and some Contemporary Epigrams*, I - II, Cambridge 1968, is thus being completed.

PH. PETSAS

ΡΑΔΙΕΝΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Ἡ ἀπόλυτος χρονολόγησις ἀρχαίων στρωμάτων καὶ ἀντικειμένων παρουσιάζει συχνὰ δυσκολίας, τὰς ὁποίας αἱ καθαρῶς ἀρχαιολογικαὶ μέθοδοι δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ὑπερνικήσουν. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἀρχαιολόγος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσφεύγῃ εἰς τὰς πληροφορίας τῆς Ἱστορίας, ὅπου αὐταὶ ὑπάρχουν, τελευταίως δὲ ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του καὶ μερικοὺς τρόπους ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου τοὺς ὁποίους ἐπενόησαν αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι.

Ὁ πλέον πρόσφατος, ποὺ παρέχει καὶ τὴν δυνατότητα πολὺ εὐρυτέρας ἐφαρμογῆς ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους, συνίσταται εἰς τὴν μέτρησιν τῆς ραδιενεργείας ὠρισμένων ὑλικῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἢ προερχόμενων ἀπὸ αὐτό.

Τὸ ράδιον (Ra) εἶναι χημικὸν στοιχεῖον ποὺ ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ ἐκπέμπῃ αὐτομάτως καὶ διαρκῶς ἀκτινοβολίαν τεραστίας ἐντάσεως. Ἡ ἀκτινοβολία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς πυρῆνας τῶν ἀτόμων του καὶ περιλαμβάνει ἀκτίνιας α ,

β καὶ γ , ἀπὸ τὰς ὁποίας αἱ δύο πρῶται εἶναι σωματίαι, αἱ δὲ γ κύματα φωτός. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, ἢ ραδιενέργεια, ὅπως λέγεται, τὸ ὅποῖον ἐπιφέρει τὴν συνεχεῆ μείωσιν τῆς ποσότητος τοῦ ραδίου, ὀφείλεται εἰς τὴν αὐτόματον διάσπασιν τῶν πυρῆνων τῶν ἀτόμων του, αὐτὴ δὲ ὀδηγεῖ εἰς τὴν παραγωγὴν νέου πυρῆνος καὶ ὡς ἐκ τούτου νέου, διαφορετικοῦ, στοιχείου. Τοῦτο ὀνομάζεται μεταστοιχειώσις καὶ εἶναι ἡ διαδικασία, διὰ τῆς ὁποίας σχηματίζεται σειρά ὑλῶν μὲ προοδευτικῶς μικροτέραν ἀναλογίαν ραδιενεργείας, ποὺ καταλήγει εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἀδρανοῦς πλέον στοιχείου, τοῦ μολύβδου. Ἡ μεταστοιχειώσις γίνεται μὲ ρυθμὸν σταθερὸν καὶ ὑπολογίσιμον καὶ ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖται διὰ νὰ μειωθῇ ἡ ποσότης τοῦ ραδίου εἰς τὸ ἥμισυ τῆς ἀρχικῆς λέγεται χρόνος ὑποδιπλασιασμοῦ ἢ ἡμιζωή. Σημειωτέον ὅτι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ χρόνου αὐτοῦ ἀπαιτεῖται ἄλλος τόσος διὰ νὰ περιορισθῇ τὸ ράδιον ἀπὸ τὸ ἥμισυ εἰς τὸ $1/4$, ἀπὸ τὸ $1/4$ εἰς τὸ $1/8$ καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Τὴν ιδιότητα

της μεταστοιχειώσεως λόγω ραδιενεργείας συμμερίζονται και άλλα στοιχεία, ανήκοντα όπως και το ράδιον εις την ομάδα του ουρανίου ή εις τας ομάδας του ακτινίου και του θορίου, ή δε ήμιζωή των ποικίλλει εις διάρκειαν από μερικά εκατομμύρια ετών εις ελάχιστα δευτερόλεπτα. Περιέχονται όλα εις διάφορα πετρώματα και ορυκτά και ιδίως εις τὰ πυριγενή, από την στιγμήν δε κατά την οποίαν αυτά έσχηματίσθησαν και έλαβον την τελικήν, κρυσταλλικήν των μορφήν, ήρχισε και ή διαδικασία της μεταστοιχειώσεως. Ο ρυθμός της είναι γνωστός· επομένως άρκει να μετρηθῆ ή αναλογία της μεταστοιχειωθείσης ποσότητος προς εκείνην που παραμένει ραδιενεργός, ώστε να υπολογισθῆ τὸ διαρρευσαν χρονικόν διάστημα και να καθορισθῆ ή ηλικία του εκάστοτε εξεταζομένου πετρώματος.

Εις τας οργανικὰς ουσίας ή μέθοδος αυτή, όπως την επενόησε και την επεξεργάσθη ο W. F. Libby τὸ 1946, εφαρμόζεται χάρις εις τὸν άνθρακα 14 (C^{14}), ένα ραδιενεργόν ισότοπον του άνθρακος¹ με ήμιζωήν διὰ την οποίαν οί υπολογισμοί κυμαίνονται από τὰ 5.568 ± 30 έως τὰ 5.720 ± 37 έτη. Ο άνθραξ 14 παράγεται από τὸν βομβαρδισμόν ατόμων του αζώτου με ουδετερόνια, τὰ όποια δημιουργεῖ ή κοσμική ακτινοβολία εις τὰ ανώτατα στρώματα της ατμοσφαιρας. Μαζὺ με τὸν μη ραδιενεργόν άνθρακα εισέρχεται εις τὸ διοξειδίου του άνθρακος της ατμοσφαιρας εις ποσότητα σταθεράν και ελαχίστην, δεδομένου ότι

εις 1 γραμμ. κοινου άνθρακος αντιστοιχεῖ 1 δισεκατομμυριοστόν του γραμμαρίου C^{14} . Τὰ φυτὰ τὸν απορροφοῦν από την ατμόσφαιραν υπό την μορφήν αυτήν και τὸν ενσωματώνουν εις τας οργανικὰς των ουσίας, τὰ δε ζῶα τὸν αφομοιώνουν τρώγοντα τὰ φυτὰ. Ένόσω οί οργανισμοί αυτοί ζοῦν και λειτουργοῦν, ή ποσότης του παραμένει κατά τὸ μάλλον ή ήττον σταθερά. Μόλις όμως αποθάνουν, ή διαδικασία αυτή σταματᾷ και αρχίζει χάρις εις την ραδιενέργειαν ή μεταστοιχειώσις του, συμφώνως προς τὸν γνωστόν και σταθερόν ρυθμόν, ένῳ ο άνθραξ 12 παραμένει αμετάβλητος. Ωστε ή ηλικία ενός νεκροῦ οργανισμοῦ είναι δυνατόν να προσδιορισθῆ επί τη βάσει της αναλογίας του C^{14} προς τὸν C^{12} , του ραδιενεργου άνθρακος δηλαδή προς τὸν κοινόν. Πρὸς τούτο καίεται τὸ εκάστοτε δείγμα και συλλέγεται τὸ παραγόμενον διοξειδίου του άνθρακος, τὸ όποιον καθαρίζεται χημικῶς και ανάγεται εις καθαρὸν άνθρακα, περιλαμβάνοντα και τὸ ανάλογον ισότοπον, τούτου δε ανιχνεύεται ή απομένουσα ποσότης διὰ της μετρήσεως της υπολειπομένης ραδιενεργείας.

Θεωρητικῶς ή μέθοδος αυτή είναι αλάνθαστος και ακριβής, αἱ ποσότητες όμως είναι τόσο μικραί, ώστε εις την πρᾶξιν αἱ τιμαὶ τῶν μετρήσεων να εμφανίζουν σοβαρὰ σφάλματα. Μία από τας κυριωτέρας δυσκολίας εγκεῖται εις τὸ ότι δέν είναι εφικτή ή πλήρης απομόνωσις της συσκευῆς μετρήσεως από την κοσμικήν ακτινοβολίαν, ή όποία, εις την περίπτωσην πολὺ μικρῶν ποσοτήτων, παραποιεῖ κάπως τὰ αποτελέσματα. Άλλη δυσκολία προκύπτει από τὸ γεγονός ότι διὰ να γίνη και να ελεγχθῆ μία μέτρησις κατά τρόπον ικανοποιητικόν,

1. Ισότοπον λέγεται τὸ είδος ενός στοιχείου που συμπεριφέρεται χημικῶς, όπως τὸ βασικόν στοιχείον, αλλά διαφέρει κατά τὸ ατομικόν βάρος. Ο συνήθης άνθραξ έχει ατομικόν βάρος 12, ο ραδιενεργός 14.

χρειάζονται τουλάχιστον 60 γραμμάρια άνθρακος ή 2,20 χιλιογράμμα καμμένου οστού, αυτά δε αί ποσότητες δέν άνευρίσκονται συχνά εις μίαν άνασκαφήν και άκόμη σπανιώτερον διατίθενται. Ὑπάρχει άκόμη ή πιθανότης ό C¹⁴ νά εχη κατανεμηθῆ εις τά διάφορα τμήματα του ζώντος οργανισμού κατά τρόπον άνισον και έπομένως τό ύπό άνάλυσιν δείγμα νά μη είναι αντιπροσωπευτικόν. Ἐπί πλέον, εάν τά δείγματα προέρχωνται από στρώματα εύρισκόμενα κοντά εις τήν επιφάνειαν του εδάφους ή εάν γειτνιάζουν πρὸς ριζίδια ή άλλα άνάλογα ἴχνη οργανικής ύλης, ή, τέλος, είναι εκτεθειμένα εις διαποτισμόν από ύπόγεια ύδατα, ύπάρχει φόβος νά εχουν άλλοιωθῆ αί κανονικαί άναλογίαι και ή άνάλυσις νά μη έκφράζη τήν πραγματικὴν ήλικίαν των άντικειμένων. Εις αυτά πρέπει, έν τέλει, νά προστεθῆ και τό περιθώριον άβεβαιότητος ὡς πρὸς τὸν ακριβῆ χρόνον ήμιζωῆς του C¹⁴.

Ὡς εκ τούτου αί μετρήσεις αφήνουν πάντοτε ένα περιθώριον άμβιβολίας και τό αποτέλεσμα των διατυπώνεται με ένα αριθμόν πού έκφράζει τό διάστημα από του θανάτου του οργανισμού μέχρι τῆς ήμέρας τῆς άνάλυσεως του δείγματος, και ισχύει με διακύμανσιν άρκετων ετών επάνω και κάτω. Κομμάτια άνθρακος προερχόμενα από τό χαμηλότερον νεολιθικόν στρώμα τῆς Κνωσοῦ, π.χ., έδωσαν τήν χρονολογίαν 6.341 ± 180 π.Χ., τό όποιον σημαίνει ότι τό δένδρον από τό όποιον προέρχονται εκόπη — και, κατά τεκμήριον, εχρησιμοποιήθη — μεταξύ του 6.521 και του 6.161 π.Χ., με

πιθανώτεραν τήν μέσην τιμήν των 6.341 ετών.

Ἄλλαι χαρακτηριστικαί χρονολογίαι από διαφόρους τόπους τῆς περιοχῆς τῆς ανατολικῆς Μεσογείου, είναι αί εξῆς :

Λέρνα (Ἄργολις). Πρωτοελλαδικόν II στρώμα 2242 ± 72 π.Χ.

Fayum (Αἴγυπτος). Προδυναστικόν στρώμα 4145 ± 250 π.Χ.

Catal Hüyük (Μικρά Ἀσία). Νεολιθικόν στρώμα 6486 ± 102 π.Χ.

Ἱεριχώ (Παλαιστίνη). Πρώϊμον νεολιθικόν στρώμα 11166 ± 107 π.Χ.

Παρά τήν συνεχῆ τελειοποίησιν των σχετικῶν μεθόδων, τό περιθώριον εις τās χρονολογίας του C¹⁴ εξακολουθεῖ νά είναι μεγάλο, κυμαινόμενον από τά ± 50 (από νεολιθικούς συνοικισμούς εις τήν Ὀλλανδίαν) εις τά ± 450 ἔτη (από τήν Αἴγυπτον τῆς εποχῆς των Πτολεμαίων). Τοῦτο σημαίνει ότι τά δείγματα τοποθετοῦνται εις κάποιο σημείον μιᾶς χρονικῆς περιόδου διαρκείας 100 ἔως 900 ετών, χωρίς νά καθορίζωνται ακριβέστερον. Προκειμένου λοιπὸν περι των δύο ή τριῶν πρώτων χιλιετηρίδων π.Χ., αί χρονολογίαι αυτάι είναι πολὺ άόριστοι, ὡστε νά αποτελοῦν θετικὴν βελτίωσιν των καθιερωμένων αρχαιολογικῶν μεθόδων, διὰ τό άπώτερον όμως, και μάλιστα τό άπώτατον, παρελθόν, όπου τά ἴχνη είναι ὀλίγα και διάσπαρτα και αί χρονολογίαι οὕτως ή άλλως κυμαινόμεναι και άβέβαιαι, ό άνθραξ 14 είναι πολύτιμος και, εις πολλὰς περιπτώσεις, ό μοναδικὸς ὁδηγός.

Καθ. Σ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

RADIOACTIVITY AND DATING

The absolute dating of ancient strata and objects often presents difficulties which cannot be overcome by purely archaeological methods. Consequently, the archaeologist has to have recourse to data obtained by History, wherever available ; in recent years, certain methods of measuring time elaborated by the physical sciences are also available to him.

The newest of these methods, and one that offers the possibility of a far wider application than any other, consists of measuring the radioactivity of certain materials which belong to the natural environment or derive from it.

Radium (Ra) is a chemical element which has the property of emitting spontaneously and constantly rays in an immensely concentrated form. This radiation comes from the nuclei of its atoms and includes α , β , and γ rays ; α and β rays are particles, while γ rays are light - waves. This phenomenon, known as radioactivity, which results in the continuous reduction of the quantity of radium, is due to the spontaneous decomposition of the nuclei of its atoms ; this in turn leads to the formation of a new nucleus, and, thus of a new, different element. This is called disintegration, and it is thus process by which a series of materials is formed, with a progressively smaller ratio of radioactivity, with lead, an inactive element, as the end - product. Disintegration occurs at a constant

and calculable ratio, and the time required to reduce the quantity of radium to half of the original quantity is called half - life, or half - value period. It is to be noted that after the completion of this period, another period of equal length is required for the radium to be reduced from the half to a quarter, from the quarter to an eighth, and so on. The property of disintegration by radioactivity is shared by other elements belonging, like radium, to the family of uranium and to the actinium and thorium families ; their half - life period varies from some millions of years to a very few seconds. They all are found in various rocks and minerals, chiefly igneous ; in these, the process of disintegration started from the moment they were formed and took their final crystalline form. Its ratio is known, and consequently, it is sufficient to measure the proportion of the disintegrated quantity to that which remains radioactive in the rock under examination, in order to calculate the time that had lapsed and thus determine the age of the specimen.

In organic matter, this method, as invented and elaborated by W.F. Libby in 1946, is applied by means of carbon 14 (C^{14}), a radioactive isotope of carbon¹, with a half - life estimated between 5.568 ± 30 and 5.720 ± 37 years. Carbon 14 is produced by the

1. An isotope is the form of an element, which behaves from the chemical point of view

bombardment of nitrogen atoms with neutron particles created by cosmic radiation in the upper layers of the atmosphere. Along with the non-radioactive carbon it enters the carbon dioxide of the atmosphere in an amount both constant and minimal, since 1 billionth gr. of C^{14} corresponds to 1 gr. of common carbon. Plants absorb it from the atmosphere in this form and embody it in their organic matter, and animals assimilate it by eating plants. As long as these organisms live and function, its quantity remains more or less stable. But as soon as they die, this process ceases, and its disintegration, according to the known and constant ratio, begins as a result of radioactivity, while carbon 12 remains unaltered. It is thus possible to determine the age of a dead organism on the basis of the ratio of C^{14} to C^{12} , i.e. of the radioactive to the common carbon. For that purpose the given specimen is burned and the carbon dioxide produced is collected and chemically purified and reduced to pure carbon, which includes the corresponding amount of the isotope; the remaining quantity of the latter is detected by measuring its radioactivity.

Theoretically this method is exact and infallible; the quantities, however, are so small that in practice the results of measurement present serious errors. One of the main difficulties consists of the fact that the radioactivity counter cannot be totally isolated

exactly like the basic element, but differs in atomic weight. The atomic weight of ordinary carbon is 12, that of radioactive carbon 14.

from cosmic radiation, which in the case of very small quantities alters results considerably. Another difficulty arises from the fact that at least 60 gr. of charcoal or 2.20 kgs. of burnt bone are required in order to effect and check a single determination; such quantities of material are not frequently found in an excavation and, even then, are rarely available for experiments. The possibility also exists that C^{14} is unevenly distributed in a living organism, and that the specimen under analysis is, therefore, not representative. Moreover, if the specimens come from levels near the surface of the soil, or if they are in the vicinity of small roots or other similar parts of organic matter, or, finally, if they are contaminated by subterranean water, it is possible that normal conditions may have altered and the analysis may not reveal the true age of the objects. To the above must be added the margin of uncertainty regarding the exact half-life of C^{14} .

Consequently, age estimates always leave a margin of doubt; they are expressed in terms of a number which indicates the lapse of time from the death of the organism to the day of the analysis of the specimen, with a fluctuation of several years plus or minus. For instance, pieces of charcoal from the lower neolithic level of Knossos gave the date 6341 ± 180 B.C., which means that the tree from which they were obtained was felled — and, presumably, put to use — between 6521 and 6161 B.C., the mean date of 6341 years being the more probable.

Other characteristic datings from

various parts of the Eastern Mediterranean are as follows :

Lerna (Argolis)	
Early Helladic II	
level	2242 ± 72 B.C.
Fayum (Egypt)	
Pre - Dynastic level	4145 ± 250 B.C.
Catal Hüyük (Asia	
Minor)	
Neolithic level	6486 ± 102 B.C.
Jericho (Palestine)	
Early Neolithic level	11166 ± 107 B.C.

In spite of the continuous improvement of the methods applied, the

margin of C¹⁴ datings is still too large, fluctuating from ± 50 (from neolithic settlements in Holland) to ± 450 years (from Egypt in the Ptolemaic period). This means that the specimens are dated within a period of 100 to 900 years without the possibility of a closer determination. For the two or three first millennia B.C., such chronologies are too vague to constitute a real advance on traditional archaeological methods, but for a more remote and especially a very remote past, where remains are few and scattered and chronologies in every way fluctuating and uncertain, C¹⁴ is a valuable and, in many cases, the only guide.

SP. E. IAKOVIDIS

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΩΝ

Ἡ τέχνη τῆς Μινωικῆς Κρήτης δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ κεντρίζη τὴν φαντασίαν. Εἰς τὴν νῆσον αὐτὴν, πρὸ τεσσάρων περίπου χιλιετηρίδων, εἶχε καλλιεργηθῆ τὸ αἶσθημα τοῦ ωραίου, τὸ ὁποῖον, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ προπαρασκευάσῃ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὸ ἐξαιρετικὸν ἐπιτεύγμα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καθ' ὅλας τῆς τὰς φάσεις. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνεπτυγμένης αἰσθητικῆς τῶν Κρητῶν ἦτο καὶ ἡ ἰδιαιτέρως λεπτὴ ἐπεξεργασία, ἀκόμη καὶ ἐνὸς τόσοῦ μικροσκοπικοῦ ἀντικειμένου, ὅπως ἡ σφραγίς.

Ἡ σφραγίς εἶχε πρακτικὴν χρησιμότητα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑγγὺς Ἀνατολήν, ὅπου ἐχρησιμοποιεῖ-

το, ὅπως περίπου μεταχειριζόμεθα τὴν κλεῖδα σήμερον. Ἀλλὰ δὲν ἦτο μόνον αὐτὴ ἡ χρῆσις τῆς. Ἐπιστεῦετο ὅτι ἡ σφραγίς εἶχεν οἰονεὶ θρησκευτικὰς ιδιότητας ἢ ἀποτροπαϊκάς, μὲ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ὑγείας ἢ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ κατόχου τῆς. Πράγματι δέ, ἡ διὰ συμβόλων ἀπεικόνισις τῶν ἰδιοτήτων τούτων ἀκριβῶς, ἀποτυπουμένη ἐπὶ τοῦ εὐθρύπτου πηλοῦ, ἠμπόδιζε καὶ τὴν παραβίασιν τοῦ σφραγίσματος.

Ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπίσης πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς γνησιότητος γραπτῶν διαταγῶν καὶ ἐγγράφων. Ἀργότερον, ὅταν ἐχρησιμοποιήθη ὡς προσωπικὸν κόσμημα, προσετέθη ἐνσυνειδήτως εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς καὶ ὁ καλλιτεχνικὸς παράγων. Ὡς ἐκ τούτου τὰ σύμβολα, τὰ χαραχθέντα ἐπὶ τοῦ λίθου ἢ τοῦ μετάλλου,

ἐξ οὗ ἡ σφραγίς ἦτο κατεσκευασμένη, παρουσιάζουν συχνάκις ὄχι μόνον σημαντικὸν ἀρχαιολογικόν, ἀλλὰ καὶ αἰσθητικὸν ἐνδιαφέρον.

Τὰ σχήματα τῶν ἀρχαίων σφραγίδων διακρίνονται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἰς δύο ὁμάδας : τὸ σήμαντρον, μὲ τὸ ὁποῖον τὸ σφράγισμα ἀποτυπῶνται ἐπὶ τοῦ πηλοῦ δι' ἀπλῆς πίεσεως, καὶ τὸν σφραγιδοκύλινδρον, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ κυλισθῆ ἐπὶ τοῦ πηλοῦ, διὰ νὰ ἀφήσῃ τὸ ἀποτύπωμά του. Τὸ σήμαντρον φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθη πρῶτον χρονολογικῶς, ἀλλ' ὁ σφραγιδοκύλινδρος, ἐὰν κρίνῃ τις ἐκ τῆς ἐπικρατήσεώς του εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑγγύς Ἀνατολήν καὶ ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, φαίνεται νὰ ἦσκησε μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν.

Αἱ πρῶται μινωικαὶ σφραγίδες, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν, ἀνήκουν εἰς τὴν 3ην π.Χ. χιλιετηρίδα καὶ εἶναι σήμαντρα, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἢ μαλακοῦ ἐντοπίου λίθου (ε ἰ κ. 1, ἀρ. 19)· ἔχουν πρακτικὸν χαρακτήρα καὶ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἀποτροπαϊκόν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῆς τεχνικῆς των. Τὰ διακοσμητικὰ των θέματα, ποικιλόμορφα ἀρχικῶς, ἐξειλίχθησαν συντόμως εἰς γραμμικὰ καὶ γεωμετρικὰ σχέδια (ε ἰ κ. 1, ἀρ. 4, 7, 10) ἢ εἰς παραδόξως ἀρχαίζουσας ἀνθρωπίνης ἢ ζωϊκῆς μορφᾶς (ε ἰ κ. 1, ἀρ. 3, 5, 8). Εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις, αἱ μορφαὶ αὗται περιορίζονται εἰς μίαν τρίπλευρον κορυφὴν πρίσματος, ἢ ὁποία ἀπαντᾷ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Μινωικὴν Κρήτην (ε ἰ κ. 1, ἀρ. 3, 5, 6, 8). Ἡ ἐπανάληψις τῶν σχεδίων εἰς τοὺς τριπλεύρους τούτους λίθους, ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις ἀρχαίων σφραγισμάτων, μαρτυροῦντων τὴν χρῆσιν των ὡς σφραγίδων, ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι γενικῶς εἶχον ἀπο-

τροπαϊκὸν χαρακτήρα. Ὅπως καὶ ὄλαι αἱ ἄλλαι σφραγίδες, ἦσαν καὶ αὗται διάτρητοι, ὥστε νὰ φέρονται ὡς ἐξαρτήματα ὑπὸ τῶν κατόχων των, μόνη λύσις, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἦσαν ἄγνωστα τὰ θυλάκια. Μολονότι δὲ εἰς τὴν Αἴγυπτον οἱ σκαρβαῖοι ἐπρόκειτο συντόμως νὰ προσαρμολοῦν εἰς ἓνα κρίκον, ὥστε νὰ φέρονται εἰς τὸν δάκτυλον, ἐν τούτοις οἱ δακτύλιοι, ὅπως τοὺς ἐννοοῦμεν ἡμεῖς, δὲν εἶχον ἐπινοηθῆ ἀκόμη.

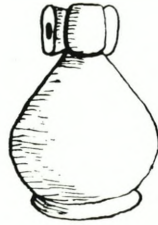
Περὶ τὰ τέλη τῆς Πρωτομινωικῆς ἐποχῆς, τεχνοτροπίαί αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἐξ αὐτῆς τῆς ὁμάδος, ὡς ἐπίσης καὶ ἐξ ἄλλων, συνεδύσθησαν, ὥστε νὰ διαμορφωθῆ ἡ χαρακτηριστικὴ μινωικὴ σφραγίς, ἣτις ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Μινωικὴν Κρήτην. Μία σημαντικὴ καινοτομία ἐπῆλθε περὶ τὸ 1700 π.Χ., μὲ τὴν εἰσαγωγὴν νέων τεχνικῶν μέσων ἐγχαράξεως τῶν σφραγίδων, ἐν ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐκ Συρίας. Νέαι τεχνικαὶ μέθοδοι κατέστησαν ταχυτέραν τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τῶν ἐργαλείων. Ἀναμφιβόλως τὰς εἶχον δανεισθῆ ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν θαυμασίων γραπτῶν « ὕμενοστράκων » ἀγγείων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οὕτω, σκληροὶ λίθοι ἠδύναντο νὰ χαραχθοῦν διὰ μικρῶν χαλκῶν τρυπάνων ἢ τροχῶν, μὲ τὴν βοήθειαν κόνεως σμύριδος, ἢ ὁποία, κατὰ τὴν ὑστερορωμαϊκὴν παράδοσιν, ἐξήγετο ἐκ τῆς Νάξου. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς προελεύσεώς της, ἦτο κατ' ἐξοχὴν κατάλληλος διὰ τὴν κοπὴν τῶν λεπτοτέρων λίθων ἐκλεκτῆς ποιότητος καθὼς δὲ ἐγίνοντο περισσότερο διαφανεῖς μὲ αὐτὴν τὴν ἐπεξεργασίαν, τὰ ἀπομένοντα, ἐνίοτε, ἔχνη τοῦ ἐργαλείου, ἐφαίνοντο ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ ὅλον σχέδιον. Τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὸν θαυμάσιον ἐξ ὄρειας κρυστάλλου δισκοειδῆ σφραγιδόλιθον

1a

1b

2a

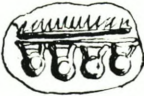
2b

a

b

c

3

4

a

b

c

5

a

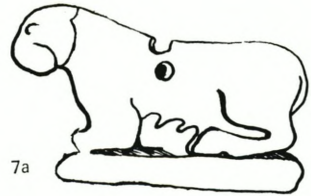

b

c

6

7a

a

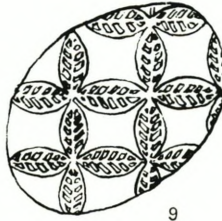

b

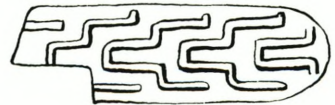

c

8

9

7b

10a

10b

11

Είκ. 1, άρ. 1-11. Πρωτομινωικά σφραγίδες

ἐκ Μόχλου τῆς Ἐνατ. Κρήτης (εἰ κ. 3, ἀρ. 27), ὅστις φέρει παράστασιν ὀκτάποδος καὶ ἰχθύων.

Τὰ ἐγχάρακτα ἱερογλυφικὰ τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἐπίσης λεπτοτάτης τέχνης, ἀλλὰ, καθὼς ἀντικαθίστανται βαθμηδὸν ἀπὸ μίαν νέαν γραμμικὴν γραφήν, καθίστανται ἀρχικῶς μὲν ὀλιγότερον σχηματικὰ ὡς πρὸς τὴν διάταξιν, ἀργότερον δέ, ὅταν ἀνemeίχθησαν μὲ φυσικὰς μορφάς, διακοσμητικὰ μᾶλλον ἢ ἐννοιολογικὰ ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα (εἰ κ. 2, ἀρ. 13). Μία κίνησις πρὸς ἓνα νέον νατουραλισμὸν, ἢ ὁποῖα παρατηρεῖται εἰς τὰ σφραγίσματα τοῦ Ἀποθέτου τῶν Ἱερογλυφικῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, τρία ἐκ τῶν ὁποίων ἀπροσδοκῆτως ἐμφανίζουσι ὠραίας εἰκονιστικὰς κεφαλὰς, φθάνει εἰς τὸ ἀποκορύφωμα πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου, εἰς τὰ σφραγίσματα τοῦ Ἱεροῦ Θησαυροφυλακίου. Ἐδῶ ἀπαντοῦν σκηναὶ πάλης ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ σφραγίσματα μὲ φανταστικὰς συνθέσεις, σχεδιάσματα ἀνθέων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχήματα, ὡς καὶ μορφαὶ ζώων καὶ ἰχθύων, αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο νὰ τύχουν ἔτι λεπτοτέρας ἐπεξεργασίας εἰς τὰ θέματα τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ἀποθέτου τοῦ Ζάκρου τῆς Ἐνατ. Κρήτης. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐπιτευχθῆ ἢ ἀπόλυτος ἐλευθερία εἰς τὴν σφραγιδογλυφίαν, ἐν ἄλλο βῆμα πρὸς σαφέστερον καθορισμὸν τῆς φύσεως καὶ τῆς σκοπιμότητος τῶν σφραγίδων ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθῆ.

Περὶ τὰ τέλη τῆς Μεσομινωικῆς ἐποχῆς, κατὰ τὸν 16ον π.Χ. αἰ., ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἐνατ. Κρήτην μία ἐντελὴς νέα σειρά διακοσμητικῶν θεμάτων ἐπὶ ἀμυγδαλοσχημῶν λίθων. Αἱ ἐγχαραξίεις μικρῶν μεταλλίνων πρόχων, ἐξ ὧν τινες ἔφερον καὶ καλύμματα, καὶ ἄλλων τελετουργικῶν ἀγγείων μετὰ προχοῆς, ὅ-

πως αἱ «καφετιέραι», κατέστησαν ἀφθονοὶ καὶ ἐφ' ὅσον μετ' αὐτῶν ἐμφανίζονται ἐπίσης σύμβολα βλαστήσεως, κέρατα ταύρου, ἰχθύες, πτηνὰ καὶ λεοντοκεφαλαί (εἰ κ. 3, ἀρ. 28, 29, 32), εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ σφραγίδων, ἀλλὰ περὶ περιάπτων. Εἰς μίαν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ σφραγίδες ἐθεωροῦντο ὡς ἔχουσαι ἰδιότητος οἰονεὶ θρησκευτικὰς ἢ ἀποτροπαϊκὰς, ἢ τοῦλάχιστον ἐπιστεῦετο ὅτι ἦσαν εὐεργετικαὶ διὰ τοὺς κατόχους τῶν, ἢ εἰσαγωγή μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας περιάπτων — διότι ἡ λέξις αὐτὴ φαίνεται νὰ δηλώνῃ τὴν προσπάθειαν νὰ μεταδοθῆ μαγικὴ τις ἰδιότης εἰς ἓν ἀντικείμενον διὰ τῆς ἐπιβολῆς ἐνὸς τυπικοῦ συμβόλου — ὑποδηλοῖ εἴτε ὅτι τὰ νέα σχέδια σφραγίδων ἐθεωροῦντο ἀνεπαρκῆ, εἴτε ὅτι οἱ χαρακταὶ ἐπεζήτουν μίαν νέαν ἐλευθερίαν καὶ ἐτροφοδότην παλαιότερας πίστεως, δημιουργοῦντες τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν λίθων.

Περὶ τὰ τέλη τῆς Μεσομινωικῆς περιόδου καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ὑστερομινωικῆς, τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων σφραγιδογλυφίας εἶναι ἡ ἐλευθερία πρὸς πειραματισμὸν, ἐπιλογὴν καὶ ἐξέλιξιν. Τὸ τέλος τῆς Μεσομινωικῆς περιόδου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ πολὺπλοκον τῶν λεπτομερειῶν, ἐνῶ τὰ βασικὰ σχήματα παρέμειναν ἀπλᾶ, σχεδὸν ἀφελῆ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς — μετὰ μίαν μεγάλην περιόδον ἀνοικοδομήσεως, ἣτις πιστεύεται ὅτι ὀφείλεται εἰς ἀποκαταστάσεις κατόπιν σεισμοῦ — ἡ πολὺπλοκος ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν περιωρίσθη καὶ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα μίαν ἐντονωτέραν κυριαρχίαν τῶν βασικῶν σχημάτων. Αὕτη συντόμως ἐξελίχθη εἰς θαυμασίας μελέτας τῆς κινήσεως εἰς τὰς μορφὰς τῶν

ζώνων και τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλ' οὔτε και εἰς αὐτάς τὰς ποικίλας δοκιμὰς παρημελήθησαν οἱ τυπικοὶ ὄροι τῆς σφραγιδογλυφίας. Ἡ ἐκλογή τοῦ σχήματος διαρκῶς περισσότερον ἐστρέφετο πρὸς τὸν κυκλικὸν φακοειδῆ λίθον, τοῦ ὁποῦ αἱ κυρταὶ ἐπιφάνειαι ἐλαφρῶς διωγκοῦντο, διὰ νὰ δημιουργηθῇ χάρος διὰ τὸ τρήμα, τὸ ἐξικνούμενον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. Τὰ πλεονεκτήματα τοῦ δισκοειδοῦς λίθου εἶχον ἤδη μελετηθῆ, καθὼς και τῶν ἐλλειπσοειδῶν ἐπιφανειῶν τῶν δακτυλιολίθων, ὡς και ἄλλων, σχήματος σφενδόνης (εἰ κ. 2, ἀρ. 14, και 3, ἀρ. 29). Ἐφ' ὅσον τὸ ἀμυδαλοειδὲς σχῆμα προωρίζετο κυρίως διὰ τὴν νέαν κατηγορίαν τῶν περιάπτων (εἰ κ. 3, 29, 32), τὸ δὲ φακοειδὲς σχῆμα ἐφαίνετο νὰ προσφέρῃ ὅ,τι ἦτο ἀπαραίτητον διὰ μίαν σφραγίδα, ὥστε νὰ φορηθῆται, νὰ χρησιμοποιηθῆται και νὰ ἐγχαράσσεται εὐχερῶς, τὸ τετράπλευρον ἀμφίκυρτον σχῆμα εἶχεν ἐπίσης ἀπορριφθῆ. Τὸ φακοειδὲς σχῆμα, διαμέτρου 0,019 μ. συνήθως, προσηρμόζετο ἀνέτως εἰς τὸ μικρὸν ἐξωτερικὸν κοίλωμα τοῦ καρποῦ τῆς χειρός· ἦτο ἀπολύτως ἀσφαλὲς και δὲν ἠμπόδιζε οὐδεμίαν κίνησιν τῆς χειρός ἢ τοῦ σώματος, προεφυλάσσετο δὲ ἀπὸ τὴν καταστροφὴν, διότι ἐφορεῖτο μὲ τὴν ἐγχάρακτον ἐπιφάνειαν ἐφαπτομένην ἐπὶ τοῦ δέρματος. Διὰ τὸν χαρακτὴν τὰ πλεονεκτήματα τοῦ σχήματος τούτου ἦσαν σημαντικά. Ἡδύνατο εὐχερῶς νὰ ἐμπηχθῇ ἐντὸς σιμεντοκονίας, διὰ νὰ χαραχθῇ, και ἦτο λίαν ἀνθεκτικὸν λόγω τοῦ σχήματός του· ἐνῶ δὲ ἡ κυρτὴ ἐπιφάνειά του ἐπέτρεπεν εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ σχεδίου νὰ εἶναι ἀμέσως ὄρατόν, ἢ ἐλαφρὰ ὀπισθοδρόμησις τοῦ πεδίου πρὸς τὰ ἄκρα ἐδημιούργει μίαν ἀπατηλὴν ἐντύπωσιν βάθους (εἰ κ. 2, ἀρ. 24, 25, 26). Τοῦτο βεβαίως ἦτο τελείως ἀν-

τίστροφον εἰς τὸ ἀποτύπωμα και τοιουτοτρόπως ἐδίδετο μεγαλύτερον βάθος εἰς τὸ κέντρον. Ἡ φυσικὴ του κυρτότης συνεδυάζετο συχνάκις πρὸς τὴν κυρτότητα τοῦ σχεδίου, μὲ θελκτικὰ αἰσθητικὰ ἀποτελέσματα και εἰς τὰ φυσικά και εἰς τὰ φανταστικά μοτίβα. Ἡ παράστασις τῶν τριῶν κύκνων ἐπὶ ἐνὸς βαθυπρασίνου διαστίκτου ἰάσπιδος τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης, ἀποτελεῖ ἐν δεῖγμα τοῦ πρώτου (εἰ κ. 2, ἀρ. 24), ἐνῶ οἱ βαδίζοντες ταῦροι ἐκ Καλυβίων Μεσαρᾶς, ἐπὶ λευκοῦ ἀχάτου (εἰ κ. 3, ἀρ. 34), και ὁ περίφημος συστρεφόμενος λέων ἐπὶ ὄρειας κρυστάλλου εἰς τὴν Ὁξφόρδην (εἰ κ. 2, ἀρ. 25), ἀποτελοῦν παραδείγματα τοῦ δευτέρου.

Βεβαίως τὰ τελευταῖα πενήκοντα ἔτη τῆς μεγάλης Ἀνακτορικῆς περιόδου εἰς τὴν Κνωσόν, πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς, ἔδειξαν πόσον ποικίλα ἠδύναντο νὰ εἶναι τὰ θέματα και ἡ τεχνοτροπία ἐπάνω εἰς αὐτὰ τὰ μικρά, ἀλλ' ἐξαιρέτως διαμορφωθέντα πεδία ἐκ θαυμασίας ὕλης. Πράγματι, τὰ σφραγίσματα ἐπὶ πηλοῦ, σκληρυθέντος ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς, ἢ ὁποία κατέστρεψε τὸ ἀνάκτορον, ὑποδηλοῦν θέματα πολὺ ὠραιότερα ἐκείνων, τὰ ὁποία εὐρέθησαν εἰς σωζόμενας σφραγίδας. Τοιουτοτρόπως, κατὰ τὴν τελευταίαν σχετικῶς σύντομον περίοδον πρὸ τῆς μεγάλης καταστροφῆς, ἢ ὁποία συνέβη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου π.Χ. αἰ., ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν κατασκευασθειῶν σφραγίδων, δὲν εἶναι ἐκπληκτικόν, ὅτι αὐταὶ διαιροῦνται εἰς ποικίλας ὁμάδας, κατὰ τινὰ τρόπον ἀντιθέτους, ἀλλὰ και συμπληρωματικὰς. Ὑπάρχει ἡ συνεχιζομένη χρῆσις θεμάτων ἐκ τῆς φύσεως ὡς διακοσμητικῶν στοιχείων. Πλὴν τῆς ὁμάδος αὐτῆς, ἢ ὁποία περικλείει μίαν διαρκῆ μινωικὴν ἀντίληψιν, ὑπάρχει ὅ,τι εἶναι δυνατόν

νά περιγραφῆ μόνον ὡς μία ἐκμετάλλευσις τῶν τεχνικῶν μέσων τῆς ἐγχαράξεως, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας δὲν ἀποκρύπτονται, ἀλλὰ τονίζονται. Αὐτὴ τείνει πρὸς μίαν ἀφηρημένην καὶ ἐνίοτε γεωμετρικὴν ἀπόδοσιν τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων. Ὑπάρχουν σχεδιάσματα ζώων ἀναπαυομένων (εἰ κ. 2, ἀρ. 20, καὶ 3, ἀρ. 33), κινουμένων καὶ παλαιόντων, σχεδιάσματα θρησκευτικῶν, τελετουργικῶν καὶ λατρευτικῶν σκηνῶν, παριστωμένων εἰς ποικίλους βαθμοὺς μυστικιστικοῦ αἰσθήματος ἢ ἀδιαφορίας (εἰ κ. 2, ἀρ. 19, καὶ 3, ἀρ. 31, 34, 35). Τέλος, ὑπάρχουν σχέδια, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνεται ἡ ἀναζήτησις μεγαλυτέρας συνοχῆς.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ ὑπάρχει μία διάσπασις τοῦ θέματος εἰς τὰ συνθετικὰ μέρη, τὰ ὁποῖα εἰς ἄλλα παραδείγματα συνδυάζονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἐμφανίζονται νέα ὄντα: ἄνθρωποι-ταῦροι καὶ ἄνθρωποι-τράγοι κινουῦνται εἰς ἓνα παράδοξον κυκλικὸν ρυθμόν.

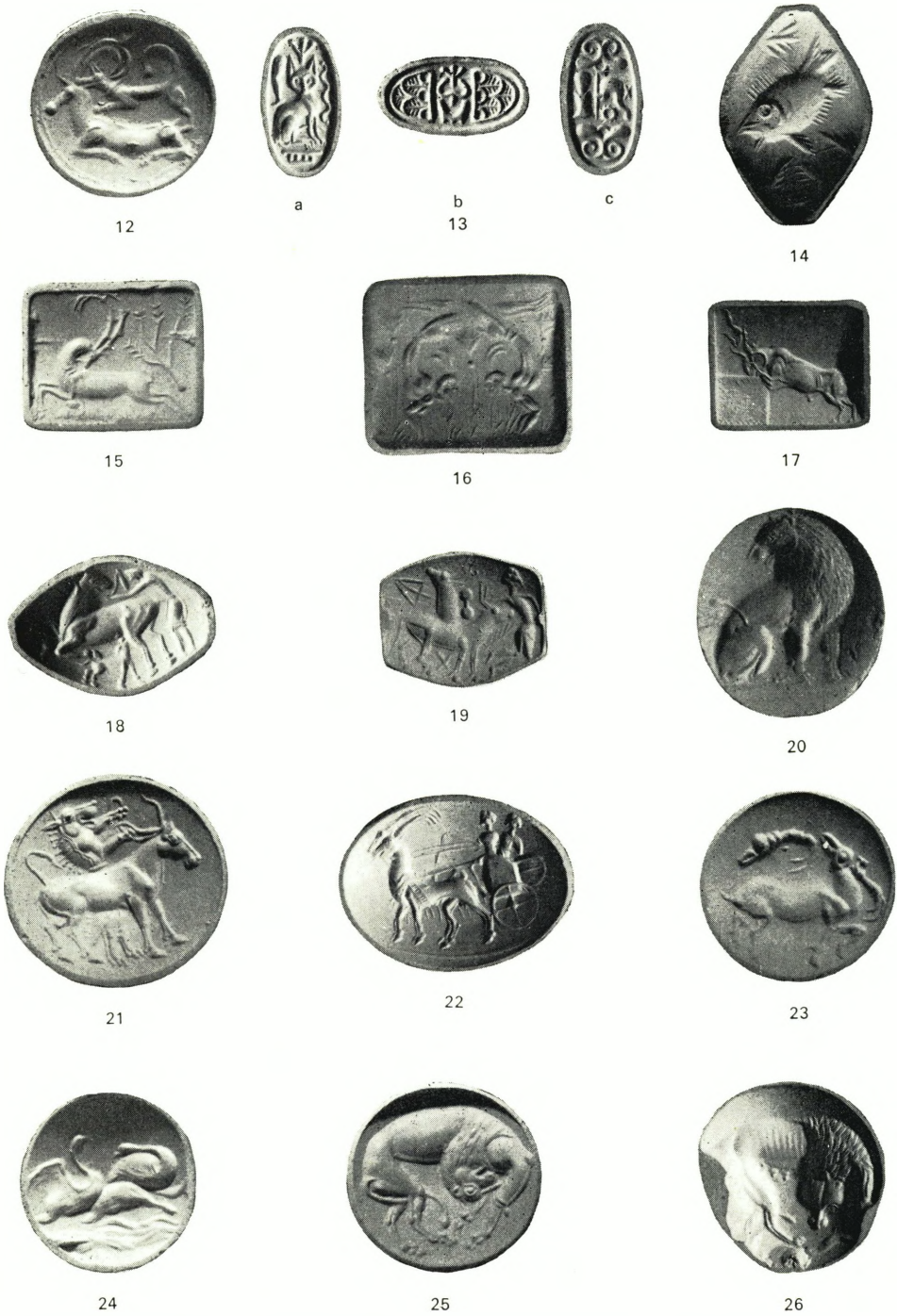
Αἱ παραλλαγαὶ αὗται φαίνεται ὅτι ἀπησχόλησαν τοὺς Κρητὰς σφραγιδογλύφους κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἀνακτόρου. Μὲ μίαν τόσον βαθέως ἐρριζωμένην παράδοσιν, δὲν εἶναι ἐκπληκτικόν, ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἀνακατάληψιν, κατὰ τοὺς τελευταίους μινωικοὺς χρόνους, ἐμφανίζονται καὶ πάλιν σποραδικαὶ ἐξελίξεις αὐτῶν τῶν τάσεων εἰς τολμηρὰ σχήματα, ἐπὶ εὐτελοῦς ὁμῶς ὕλης, τὰ ὁποῖα παραλλήλιζονται μόνον μὲ ὠρισμένα προϊόντα τῆς τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνος.

Πρέπει νὰ ἐξετασθῆ καὶ ἐν ἄλλο χαρακτηριστικόν αὐτῆς τῆς μεγάλης τέχνης τῆς Κρήτης κατὰ τὴν 2αν π.Χ. χιλιετηρίδα. Εἰς τὸ κρητικὸν ἔργον ὑπάρχει πάντοτε μία ἰσχυρὰ αἴσθησις ἐνότητος, οὕτως ὥστε εἰς τὸν χαρακτῆρα

τοῦ κυρίου διακοσμητικοῦ θέματος μετέχουν καὶ τὰ παραπληρωματικὰ σχήματα. Τὸ πλεόν ἐντυπωσιακὸν ἴσως παράδειγμα εἶναι μία τετράπλευρος ἀμφίκυρτος σφραγὶς ἐκ χαλκηδονίου, ἀνοικτοῦ κυανοῦ χρώματος, φέρουσα παράστασιν χορευτῶν εἰς ἀγρὸν μὲ κρίνα (εἰ κ. 2, ἀρ. 16). Φοροῦν κάλυμμα μὲ περρὰ εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ ἰσορροποῦν ἐπὶ τῆς παλάμης τῶν χειρῶν των. Πλὴν τῆς ἐπιμελεμένης τοποθετήσεως τῶν χορευτῶν μεταξὺ τῶν κρίνων, ἔν ἐπὶ πλεόν χαρακτηριστικὸν διαφεύγει συνήθως τὴν προσοχὴν, ἕως ὅτου ἀντιστρέψωμεν τὴν σφραγίδα· τότε καθίσταται σαφές, ὅτι τὰ σώματα τῶν χορευτῶν ἔχουν χαραχθῆ ὡς σύνθετα φύλλα κρίνου.

Τοιαύτη ἐνότης ἀναμένεται κατὰ τινὰ τρόπον, ἀλλ' ὑπάρχει λόγος νὰ σκεφθῶμεν ὅτι οἱ Κρητὰς καλλιτέχνηαι προχώρησαν μακρύτερον καὶ ὅτι ὑπάρχουν σφραγίδες, εἰς τὰς ὁποίας ἡ σύνθεσις ἐποφελεῖται ἀπὸ τὸν χρωματισμὸν καὶ τὸ διαφώτιστον τοῦ ὕλικου, ὅπως εἰς μίαν ἄλλην τετράπλευρον ἀμφίκυρτον σφραγίδα εἰς τὸ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης. Ὁ ραβδωτὸς χαλκηδόσιος φέρει τὴν παράστασιν ἐνὸς ταύρου, ὁ ὁποῖος, κατὰ τινὰς, πίνει ὕδωρ ἀπὸ μίαν δεξαμενὴν, ἐνῶ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς του πηδᾶ εἰς ἀκροβάτης (εἰ κ. 2, ἀρ. 17). Εἰς τὸ σχεδιάσμα ἐνὸς πληγωμένου ταύρου ἐπὶ φακοειδοῦς λίθου εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον, ὁ ταῦρος ἀγωνίζεται νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ ἐν βέλος, εἰς ἐν βάθος ἐκ πυροχρώμου κορναλίνης μὲ μελανὰς φλεβώσεις. Ταῦτα μαρτυροῦν σπανίαν αἴσθησιν ἐνότητος εἰς τὴν σύνθεσιν.

Διὰ τοὺς Κρητὰς τὸ ὕλικὸν κατασκευῆς τῶν σφραγίδων εἶχεν ἐπίσης τὴν σημασίαν του, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ιδιότητός των ὡς φυλακτῶν ἢ τῆς καλλιτεχνικῆς

Εικ. 2, άρ. 12-26. Σφραγίδες μεσομινωικάι (12-13), μεταβατικής περιόδου (14-17) και ύστερομινωικάι (18-26)

έντυπώσεως κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἐνότητος σχήματος καὶ χρώματος, ἢ ὁποία θὰ ἐδημιούργει ἕνα κόσμον τόσον ὠραῖον, ὅσον καὶ ὁ ὄρατός, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διὰ νὰ δώσουν βαθυτέραν τινὰ αἰσθητικὴν δικαίωσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν των. Τοιοῦτοτρόπως, μία ὠχροτής θανάτου παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐλεφαντοστοῦν τῶν Καλαθιανῶν μὲ παράστασιν λέοντος μὲ τὴν λείαν του (εἰ κ. 1, ἀρ. 7), ἢ δὲ αἰθερία

ιδιότης τοῦ φακοειδοῦς μὲ σκηνὴν ταυροκαθαψίων ἐκ Πραισοῦ συμφωνεῖ πρὸς τὴν αἰθερίαν ιδιότητα τῆς πράξεως (εἰ κ. 3, ἀρ. 30), ἐνῶ, ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς κλίμακος ὁ μέλας ἐστιλβωμένος ἀμυγδαλοειδῆς ἴασπις τοῦ νεαροῦ πρίγκιπος μὲ τὸν συριακὸν πέλεκυν (εἰ κ. 3, ἀρ. 31) μᾶς μεταφέρει μὲ τὰς ἀντανακλάσεις του εἰς τὸ ἀδιαπέραστον κάλλος τῆς θρησκευτικῆς.

V. E. G. KENNA

THE ART OF THE CRETAN SEAL

The art of Crete never fails to stir the imagination. It was on this island over four thousand years ago that a feeling for beauty was conceived which may be said to have helped to prepare the way for the splendid achievement of Greek art in all its phases. It was typical of the Cretan vision that even such a minute object as the seal should have been treated in a refined and exquisite manner.

The seal had a practical function in the Bronze Age in the Aegean, Egypt, and the ancient Near East, where it was used for the purpose for which a key is employed today. But this is not all; the seal was believed to possess qualities of a quasi-religious or amuletic kind which would promote the health or success of its owner. Indeed, the symbolical representation of these very qualities, when impressed on the fragile clay, prevented the sealing itself from being broken.

It was also used for the authenti-

cation of written orders and documents. Later, when it was employed as a personal ornament, an element of beauty was consciously added to the seal. Thus it arises that the devices engraved on the stone or metal of which the seal was made are often of not only considerable archaeological but also aesthetic interest.

The shapes of ancient seals fall roughly into two groups; the stamp seal, with which the mark is made on the clay by simple downward pressure, and the cylinder seal which must be rolled over the clay to give its mark. The stamp seal seems to have been used first, but, judging by its prevalence in the ancient Near East and for a while in Egypt, the cylinder seal exerted great influence.

The first Cretan seals which are known to us belong to the third Millennium B.C. and are stamp seals made of ivory or soft local stone (fig. 1, nos. 1-9); they are functional, and, in

some cases, amuletic, as their shape and style suggest. Their *motifs* were varied at first, but soon developed into linear and geometrical designs (fig. 1, nos. 4, 7, 10), or into strangely archaic-looking human or animal figures (fig. 1, nos. 3, 5, 8). For the most part these figures are confined to a three-sided prism head used only in ancient Crete (fig. 1, nos. 3, 5, 6, 8). The repetitive character in the design of these three-sided stones and the absence of ancient seal impressions to indicate that they were used as seals suggest that they generally had an amuletic function. Like all other seals, they had a string hole through them for use in tying them to the person — of necessity in a pocketless age. Although in Egypt scarabs were soon to be set in a swivel-ring for wearing on the finger, finger-rings as we know them had not been invented.

Towards the end of the Early Minoan Age styles derived from this group, as well as other groups, combined to form the typical Minoan seal used in ancient Crete. One important innovation occurred in about 1700 B.C. with the introduction of technical devices for engraving seals; one of these seems to have come from Syria. New engineering processes produced faster movement of the machinery; they were no doubt borrowed from the manufacture of the finely painted egg-shell pottery of that time. Thus hard stones could be engraved by little copper drills or wheels, fed with a crystalline carbon abrasive, which, according to later Roman tradition, is said to have been exported from the island of Nax-

os. Whatever its origin, it was most effective in the cutting of the finer stones of quality, and, since their translucency was enhanced by this process, sometimes the tool marks were left as part of the design. This is seen in the splendid rock crystal discoid from Mochlos in East Crete (fig. 3, no. 27) with its design of an octopus with fish.

The engraved hieroglyphs of this period are also very fine, but as they were gradually replaced by a new linear script they first became less formal in arrangement, and then, when mixed with natural forms, more decorative than semantic in character (fig. 2, no. 13). A movement towards a new naturalism which is seen in the sealings of the Hieroglyphic Deposit from the Palace of Knossos, three of which surprisingly bear beautiful portrait heads, reaches a climax towards the end of the age in the sealings of the Temple Repository. Here, scenes of combat are found beside sealings with contrived patterns, studies of flowers and architectural forms and of animals and fish which were to receive even more extraordinary treatment in the subjects of the sealings of the Zakro Deposit from East Crete. But before complete freedom in seal engraving was obtained, another step towards a clear definition of the nature and purpose of the seal was to be taken.

Towards the end of the Middle Minoan Age, in the sixteenth century B.C., an entirely new range of *motifs* appeared on almond-shaped stones in East Crete. Engravings of little metal jugs, some with lids, and other ritual vessels with spouts like those of coffee-

pots became very plentiful, and since with them symbols of vegetation, bulls' horns, fish, birds and lions' masks also appear (fig. 3, nos. 28, 29, 32), it is very probable that they were not seals, but talismans.

In an age when seals were considered to be quasi-religious or magical, or at least helpful to their owners, the introduction of a special class of talismanic stone — for this word seems to mean the attempt to impart a magical quality to an object by the imposition of a formal device — suggests either that the new designs of seal were considered to be deficient or that the engravers desired a new freedom and catered for older beliefs by producing this class of stone.

By the end of the Middle Minoan period and the beginning of the Late Minoan period, freedom to experiment, to choose and to develop are the marks of the great seal workshops. The end of the Middle Minoan Age showed a great elaboration of detail, while the underlying forms remained comparatively simple, even naive. At the beginning of the Late Minoan Age — after a great rebuilding period which is thought to have been due to restoration after an earthquake — this elaboration in detail was reduced, and, as a result, a deeper grasp of basic forms was achieved. This soon developed into fine studies of movement in animals and men. Nor in these varied experiments were the formal conditions of seal design forgotten. Choice of shape increasingly veered towards a circular stone like a lentil bean, whose convex faces slightly increased provid-

ed for the string hole to pass through the ridges. The qualities of the disc-shaped stone had already been explored, as also had the elliptical fields of the ring-handled signets, and others shaped like a sling stone (figs. 2, no. 14, and 3, no. 29). Since the almond shape was largely reserved for the new talismanic class (fig. 3, nos. 29, 32), and the lentil shape seemed to offer all that was necessary for a seal, in wear, in use and in aptness for engraving, the cushion-shape was also discarded. The lentoid shape, usually about 1.9 cm. in diameter, fitted easily into the little hollow on the outer wrist; it was perfectly secure, and interfered with no movement of the hand or body, and was protected from damage — the engraved *motif* being worn next to the skin.

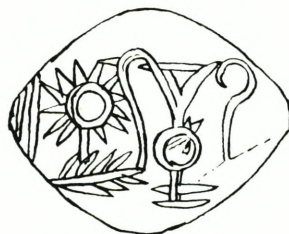
For the engraver its virtues were considerable. It could easily be embedded in cement to be engraved and was very strong by reason of its shape; and while the convex face would allow the central part of the design to be immediately visible, the slight regression of the field towards the edge produced an illusion of depth (fig. 2, nos. 24, 25, 26). This, of course, was completely reversed in the impression, thereby giving even greater depth to the centre. Its physical curvature was often combined with curvature in design, with entrancing effects in both natural and contrived *motifs*. The study of the three swans on a dark mottled green jasper in the Ashmolean Museum, Oxford, is an instance of the former (fig. 2, no. 24), as the walking bulls from Kalyvia on a white agate (fig. 3, no. 34), and the

27

28

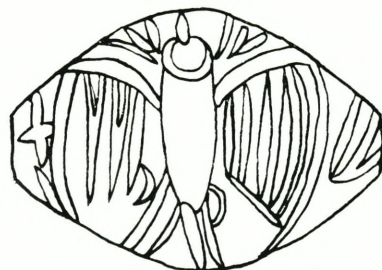
29

30

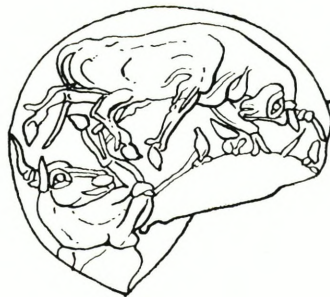
31

32

33

34

35

Είκ. 3, ἀρ. 27-35. Σφραγίδες μεσομινωικά (27), μεταβατικής περιόδου (18-29) και ύστερομινωικά (30-35).

famous rock crystal lion in torsion, also at Oxford, are examples of the latter (fig. 2, no. 25).

Certainly the last fifty years of the great Palace Period at Knossos before its destruction showed how varied the subjects and styles could be on these small but perfectly shaped fields of exquisite material. Indeed, the records of seals on clay hardened by the great fire which destroyed the palace suggest subjects finer than those found on extant seals. So, in the last comparatively short period before the great destruction which took place at the beginning of the fourteenth century B.C., in view of the large number of seals made, it is not surprising to find them falling into varying groups, in some ways antithetic, but also complementary. There is the continuing use of subjects from nature as *motifs*. Besides this group, which embodies a constant tendency in Minoan use, there is what can only be described as an exploitation of the technical means of engraving, the effects of which are not concealed but emphasized. This moves towards an abstract and sometimes geometrical treatment of natural objects. There are studies of animals at rest (figs. 2, no. 20, and 3, no. 33), in movement and struggling, studies of religious ceremonial and cult scenes represented with varying degrees of mystical feeling or detachment (figs. 2, no. 19, and 3, nos. 31, 34, 35). Then there are studies in which a search for a greater coherence can be perceived.

In opposition to this, there is a fragmentation of subject into component parts, which in other instances are so

combined that new creatures emerge; man-bulls and man-goats move in strange circular rhythm.

These variations seem to have been the preoccupation of the Cretan seal-engravers in the last days of the Palace. With so deep-seated a tradition it is not surprising that after the destruction and reoccupation in the last Minoan periods, sporadic developments of these tendencies should emerge again as daring schemata — but on poor material — which are only paralleled by some products of twentieth-century art.

One other feature of this great art of Crete in the second Millennium B.C. must be considered. In Cretan work there is always a strong sense of unity, so that the character of the main subject in the *motif* is also seen to be shared by the subsidiary forms. Perhaps the most striking example of this is a cushion-shaped seal of pale blue chalcedony of the dancers tumbling in a field of lilies. In plumed head - dress (fig. 2, no. 16) they are poised on the palms of their hands. Apart from the careful placing of the dancers among the lilies, one contributing feature generally escapes attention until the seal is turned upside down; then it is clear that the bodies of the dancers are engraved as lily fronds.

Such unity is somehow to be expected, but there is reason to think that the Cretan engravers went further, and that there are seals in which the coloration and translucency of the material are also deployed in the composition, as on another cushion - shaped seal in the Ashmolean Museum, Oxford. The striated chalcedony bears

the scene of a bull thought by some to be drinking from a cistern, while over his head vaults a bull-jumper (fig. 2, no. 17). On the study of a stricken bull on a lentoid in the British Museum, the bull struggles to dislodge a dart on a background of fiery cornelian with black gouts. These show a rare sense of unity in composition.

For the Cretans the material of the seals also played its part, not only for amuletic reasons or for artistic effect in the quest of that unity of form and colour which would create a world as

beautiful as that which was visible, but also to give some deeper aesthetic justification for their choice. So a death-like pallor is seen on the Kalathiana ivory of the lion with its prey (fig. 1, no. 7) and the ethereal quality of the lentoid of a bull-jumping scene from Praesos is matched by the ethereal quality of the act (fig. 3, no. 30); while at the other end of the scale, the black polished jasper amygdaloid of a young prince with the Syrian axe (fig. 3, no. 31) brings us to the impenetrable beauty of religion with its mirror-like qualities.

V. E. G. KENNA

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΤΕΥΧΟΥΣ 3, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970)

- σ. 399 και 401. Ἡ φωτογραφία τῆς κρήνης τοῦ κήπου Νεροκούρου ἐτυπώθη ἐκ παραδρομῆς εἰς τὴν σ. 401, εἰς τὴν θέσιν δηλ. τῆς φωτογραφίας τῆς πηγῆς «Raffioli», τυπωθείσης ἀντιστοίχως εἰς τὴν σ. 399.
- σ. 445, στήλη α', στίχ. 7. Ἐντὶ κατὰ τὰ τέλη τῆς Β' χιλιετηρίδος, νὰ γραφῆ: κατὰ τὰ τέλη τῆς Γ' χιλιετηρίδος.
- σ. 452, στήλη α', στίχ. 4. Ἐντὶ of the second millenium B.C., νὰ γραφῆ: of the third millenium B.C.

